

POLIS

Revistă de științe politice

GHIȚĂ IONESCU – POLITOLOG ANGAJAT

GHIȚĂ IONESCU:
REFLECȚII ȘI CONTRAREFLECȚII

ALINA MUNGIU PIPPIDI

MOSTENIREA LUI GHIȚĂ IONESCU

S.E. FINER

OMAGIU ADUS LUI GHIȚĂ IONESCU

JOHN PINDER

GHIȚĂ IONESCU 1913 – 1996:
LIBERTATE ȘI POLITICĂ

BERNARD CRICK

ÎNCEPUTURILE REVISTEI
GOVERNMENT AND OPPOSITION

GERAINT PARRY

PROFESORUL GHIȚĂ IONESCU LA MANCHESTER

GHIȚĂ IONESCU

AUTORETROSPECTIVĂ:
NOTE DE LECTURĂ 1964-1980

Vol.6 - Nr.3/1999

GHIȚĂ IONESCU:

TEME ȘI TEXTE

GHIȚĂ IONESCU
POPULISMUL, SENSURI ȘI CARACTERISTICI
NAȚIONALE: EUROPA DE EST

PETER FERDINAND
GHIȚĂ IONESCU ȘI STUDIUL COMPARAT
AL POLITICII COMUNISTE

RARUCA GOREA
DESPRE O ALTERA PARS

IRINA BOGDAN
PROVOCAREA GLOBALIZĂRII

ELENA GEANĂ
O ALTĂ VIZIUNE ASUPRA POLITICII

TOCQUEVILLE ȘI
REVOLUȚIA
FRANCEZĂ

ALEXIS DE TOCQUEVILLE
STAREA SOCIALĂ ȘI POLITICĂ A FRANȚEI
ÎNAINTE ȘI DUPĂ 1789

ALEXIS DE TOCQUEVILLE
VECHIUL REGIM ȘI REVOLUȚIA
(FRAGMENTE)

ALEXIS DE TOCQUEVILLE
SCRISOARE CĂTRE ARTHUR DE GOBINEAU

SOCIETATE CIVILĂ

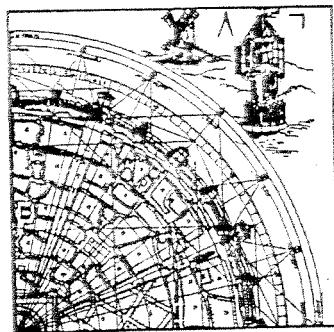
MARTIN KRYGIER
SPECIFICUL SOCIETĂȚII CIVILE

IOANA PETRE
SOCIETATEA CIVILĂ ȘI DEMOCRAȚIA

ÎN ACTUALITATE

SORIN CUCERAI
NATO VS. IUGOSLAVIA. O ABORDARE
LOCKEANĂ

POLIS

Revistă de științe politice

Editor

Redactor șef

Secretar de redacție

Colegiu editorial

Tehnoredactare

Adresa

Vol. 6 - Nr.3/1999

IMAS-SA

Adrian-Paul Iliescu

Camil Ungureanu

Călin Anastasiu

Aurelian Crăiuțu

Pavel Câmpeanu

József Lörincz

Dan Pavel

Alfred Stepan

G.M. Tamás

Stelian Tănase

Alin Teodorescu

Vladimir Tismăneanu

George Voicu

Dragoș Aligică

Dan Cristian Comănescu

Cristian Preda

Laurențiu Ștefan-Scalat

Radu Carp

Marina Zamfir

Calea Plevnei nr. 136,
sector 6, București,
România

C.P. 56-52, 77750 București

Telefon: (401) 335 45 00

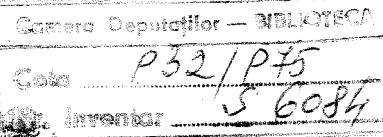
Fax: (401) 335 45 08

Email: imas@kappa.ro

Difuzare:

Daniela Stoicescu

Telefon: 638 39 55

Cuprins

Introducere	Bastarzi în căutarea tatălui	3
<i>Ghiță Ionescu: reflectii și contrareflectii</i>		
Alina Mungiu Pippidi	Moștenirea lui Ghiță Ionescu	7
S.E. Finer	Omagiu adus lui Ghiță Ionescu	11
John Pinder	Ghiță Ionescu 1913 – 1996: Libertate și politică	14
Bernard Crick	Începuturile revistei <i>Government and Opposition</i>	31
Geraint Parry	Profesorul Ghiță Ionescu la Manchester	40
Ghiță Ionescu	Autoretrospectivă: note de lectură 1964-1980	43
<i>Ghiță Ionescu: teme și texte</i>		
Ghiță Ionescu	Populismul. Sensuri și caracteristici naționale: Europa de Est	59
Peter Ferdinand	Ghiță Ionescu și studiul comparat al politicii comuniste	77
Raruca Gorea	Despre o <i>Altera Pars</i>	88
Irina Bogdan	Provocarea globalizării	102
Elena Geană	O altă viziune asupra politicii	111
<i>Tocqueville și Revoluția Franceză</i>		
Alexis de Tocqueville	Starea socială și politică a Franței înainte și după 1789	117
Alexis de Tocqueville	Vechiul Regim și Revoluția (fragmente)	123
Alexis de Tocqueville	Scrisoare către Arthur de Gobineau	133
<i>Societate civilă</i>		
Martin Krygier	Specificul societății civile	136
Ioana Petre	Societatea civilă și democrația	153
<i>În actualitate</i>		
Sorin Cuceraș	NATO vs. Iugoslavia. O abordare lockeană	162
<i>Note despre autori</i>		181

Bastarzi în căutarea tatălui

Oricât am vrea noi să credem contrariul, valorile nu se impun singure și de la sine. Ele au nevoie de o infrastructură instituțională și de o comunitate restrânsă care asigură recunoașterea internă și externă și care întreține rețeaua intersubiectivă de criterii de acreditare. În multe cazuri, lipsa acestei infrastructuri și o comunitate profesională slabă sau nearticulată conduc la autoexpulzarea unor indivizi care își dau ulterior măsura valorii lor sub alte zări, în alte universități, în altă limbă. Cazul lui Ghiță Ionescu sau al altor români (Mircea Eliade pare a fi, de departe, exemplul paradigmatic pentru noi) sau est-europeanii fugiți din calea invaziei comuniste este mai complex, căci factorii politici au obturat evident impactul celor două variabile aduse în discuție.

Drumul invers, înapoi în patria de origine, chiar și doar la nivel exclusiv simbolic și ideatic, depinde însă mai puțin de factorii politici, dar în mod determinant de infrastructura instituțională și umană de care aminteam mai sus. Aceasta explică în parte diferența de recepție în România între Mircea Eliade și Ghiță Ionescu. În timp ce numele lui Eliade este vehiculat astăzi, în România, cu multă ușurință, de specialiști și de nespecialiști în aceeași măsură, puțină lume ar putea să spună ce se ascunde în spatele numelui de Ghiță Ionescu, deși destinul postbelic al celor doi este, în multe

puncte, similar. Există, cu siguranță, și alte rațiuni asupra cărora nu voi insista aici (sectorul cultural mai larg în care Eliade poate fi validat, faptul că el a fost liderul unei generații care are un loc aparte în istoria culturală a României și, nu în ultimul rînd, faptul că Eliade și-a asumat rolul de intelectual - în sens est-european - în mai mare măsură decît Ghiță Ionescu căruia i s-a potrivit mai bine rolul de tehnocrat: de aici și vizibilitatea publică sporită a lui Eliade încă din perioada interbelică).

Punctul pe care vreau să îl ating ține, aşadar, de sociologia cunoașterii sau mai degrabă de sociologia validării cunoașterii, o temă sensibilă atunci cînd este vorba de știința politică. Handicapul major al receptiei lui Ghiță Ionescu vine din handicapurile științei politice românești și din geneza ei fizie în special. Altfel spus, există în România, în alte domenii ale investigației umane și sociale, generații ajunse la maturitate, formate la sfîrșitul anilor șaisprezece, începutul anilor șaptezeci, care transmit, integrează și gestionează într-un mod satisfăcător valorile sferei lor de activitate. Este vorba, printre altele, de literatură, în primul rînd, de filozofie, și chiar de sociologie. Nu același lucru se poate spune despre știința politică. Generația mea, a celor formați după 1989, și care are o medie de vîrstă apropiată de 35 de ani este prima care are consistență numerică

și care are certificate de acreditare instituțională pentru accesul formal la comunitatea specialiștilor în știința politică. Ceea ce nu înseamnă că nu există un grup important de indivizi, formați încă dinainte de 1989, în general într-unul din domeniile menționate mai sus, care domină acum instituțional știința politică românească, după ce au făcut și ei eforturi probabil considerabile de acomodare la noi canoane și jargoane științifice, la noi paradigmă și școli de gîndire. Dar numărul lor nu a atins niciodată masa critică și coerență necesară pentru a forma o generație, în sensul epistemologic indicat mai sus.

Toată această divagație a fost făcută pentru a arăta că Ghiță Ionescu nu a avut pînă acum o generație (adică un grup semnificativ numeric) de sprijin în știința politică românească, care să îl introducă cititorilor și studenților, care să îi discute în mod sistematic tezele, care să îl propună spre analiză aprofundată în lucrări de licență, master sau chiar doctorat, aşa cum deplinează și Alina Mungiu-Pippidi în articolele ei din acest volum.

Ceea ce are acest cititor în față nu este nici pe departe ceea ce s-a dorit inițial. Si produsul final este încă o dată relevant pentru starea acestei comunități de știință politică din România, poate în sfîrșit mai consistentă numeric, dar încă în plină județe. Rămîne de văzut, aşadar, dacă generația care se conturează acum îi va face dreptate, în sens academic, lui Ghiță Ionescu. Cu sentimentul acestei datorii am coordonat editarea acestui volum. E datoria pe care o are o comunitate de a reintegra în sănul ei valoric un precursor, unul dintre prea puțini de altfel. Acest volum reprezintă doar un firav început care sper că va fi urmat de lucrări mai substanțiale și mai închegate. Nu este, sănă primul care o recunoaște, la înălțimea staturii lui Ghiță Iones-

cu sau a datoriei profesionale pe care o avem față de opera lui, dar poate va provoca, aşa cum sperăm mereu, o creștere în interesul aplicat pentru cărțile și ideile profesante de el.

Contextul apariției acestui volum parea a fi unul favorabil. S-au tradus în română, în ultimii ani, un număr important din cărțile ale lui Ghiță Ionescu, și vreau să menționez aici cele două edituri care au deschis seria traducerilor - Humanitas și Litera - și pe cea care a pus traducerea lui Ionescu pe o bază sistematică, este vorba de editura All. Un alt element favorabil era numărul de omagii, antume și postume, pe care comunitatea științifică internațională le-a adus lui Ionescu la mijlocul anilor nouăzeci. Aveam astfel concentrată activitatea de editor, publicist, organizator, profesor și cercetător în articole sintetice scrise de nume de prestigiu. Nu în ultimul rînd, un număr de politologi români l-au cunoscut personal pe Ionescu și aveau în plus și un contact strîns cu cărțile lui. Acestea erau auspicile sub care am purces la elaborarea acestui volum. Răspunsurile potențialilor colaboratori nu au fost, însă, pe măsura entuziasmului inițial, de aceea retrospectiva biografică și ideatică din acest volum este în mare parte grefată pe numerele omagiale pe care revista *Government and Opposition* le-a dedicat celui care a condus-o atâtă ani: este vorba de 1,2 - Winter, Spring - ale volumului 32 (1997).

Excepțiile sănă două: Alina Mungiu-Pippidi (care se află într-o relație de filiație spirituală cu Ghiță Ionescu mai clară, nu numai metaforic vorbind, decît aceia dintre noi care aspirăm - încă neîntemeiat, aşa cum sugerează și titlul acestui articol introductiv - la ea) și Geraint Parry, "moștenitorul" (o altă relație, într-un fel, filială) lui Ghiță Ionescu la conducerea

revistei *Government and Opposition*. Pe lîngă articolele pe care cei doi le-au scris special pentru acest număr, ambii m-au ajutat într-o măsură considerabilă la editarea acestui număr omagial, și nu numai cu încurajări și entuziasm. Le mulțumesc.

Proiectul acestui număr a căpătat viață și datorită unei echipe de absolvenți de științe politice în mijlocul cărora am discutat necesitatea acestui proiect, etapele de realizare, sumarul și contactele ce trebuie făcute pentru ca sumarul ideal să capete contur. Pentru o bună parte din drum, Irina Turcanu a jucat rolul unui adevărat co-editor, inițiind acele contacte în străinătate care s-au dovedit ulterior foarte fructuoase. Raruca Goreană, Irina Bogdan și Elena Geană au demonstrat un interes mai mult decât lăudabil pentru opera lui Ionescu și exigează să, ele încercându-și forțele intelectuale în prezentările pe care le fac, în acest volum, cărților lui Ghiță Ionescu.

Acest volum era necesar din cel puțin două motive. Studiile comparate sunt, în România, încă foarte puțin dezvoltate, iar cei dintre noi care am înțeles utilitatea și rodnicia abordării comparative în știința politică suntem încă în proces de formare, lipsiți de experiență, sau cu o experiență fragmentară, acumulată în majoritatea cazurilor în universități occidentale. Noi nu am avut o tradiție recentă și de aceea

apelul la Ghiță Ionescu este menit să atenuze sentimentul de orfani, de copii ai nimănui, crescăți singuri, fără ghidarea și oblăduirea protectoare a unui tutore.

În al doilea rînd, toate temele în jurul cărora s-a articulat opera lui Ionescu ar trebui să constituie priorități pentru cercetătorii români de știință politică: comunismul românesc și est-european, rolul opozitionei într-o societate democratică, bazele societății industriale și impactul ei asupra politiciei și valorilor unei societăți, interdependența economică și politică, multiplicarea centrelor de putere la nivel național și internațional. Asta nu înseamnă neapărat că trebuie să îi devenim discipoli post-mortem sau să îi îmbrățișăm necritic tezele, ci că trebuie să fim conștinenți că Ghiță Ionescu a avut ceva de spus în toate aceste chestiuni, că el a avut contribuții însemnante în dezbaterea acestor teme care continuă, după părerea mea, să rămînă centrale în știința politică.

Epuizînd suita argumentelor raționale, să închei totuși spunînd că demersul editorial a fost însoțit și de un puternic sentiment, criticabil și deja desuet în această lume postmodernă, recunosc, că Ghiță Ionescu ne aparține într-un fel și că nu ne vom găsi liniștea intelectuală pînă ce el nu va reveni acasă.

Laurențiu Ștefan-Scalat

Alina Mungiu Pippidi

Moștenirea lui Ghiță Ionescu

The authoress explains how meeting Ghiță Ionescu was decisive for her scholarly career. Speaking of some important contributions of Ionescu to the understanding of the eastern communism and, more generally, of the Eastern Europe, she urges the young Romanian scholars to study his work and to carry on his intellectual inheritance.

Pentru mine, mai mult ca pentru oricare altul, a scrie despre Ghiță Ionescu nu e ușor. Puțini oameni ne schimbă viața: Ghiță indiscutabil a avut un rol fundamental în a mea. El m-a trimis, cu forță aproape, pentru prima dată la Harvard în 1994 deoarece decisese că eu trebuie să fac științe politice și nu altceva: și el ne-a cununat, o altă decizie pe care a luat-o aproape singur, deși de data aceasta am primit-o cu recunoștință și fără nici o opozitie. O cunoștință întâmplătoare fondată pe citirea unui articol al meu din *Sfera politică* s-a transformat într-o legătură afectuoasă care a durat pînă la moarte lui.

Am fost în două momente culpabilă față de Ghiță: cînd nu m-am dus de la Brighton la Manchester să îl văd, în ianuarie 1996, fiind sigură că voi reveni pentru mai mult de trei zile în cursul primăverii - crezînd că planurile mele sunt mult mai rationale decît impulsurile capriicioase ale unui bătrîn de optzeci de ani care se temea că nu va mai fi timp să ne

vedem; și cînd, în ianuarie 1997, nu am fost în stare să scriu textul despre tinerețea lui Ghiță Ionescu comandat de *Government and Opposition*, revista al cărei fondator fusese.

Nu am fost în stare să găsesc nici un martor al acestei tinereți: rîndurile grăbite din jurnalul lui Miron Radu Paraschivescu deschideau cîteva piste, dar cînd le-am cercetat se închiseseră toate. Toți prietenii din tinerețe ai lui Ghiță erau morți: ultimul, socrul meu, murise după ce îl revăzuse în 1993. Din tinerețea lui Ghiță nu am mai găsit nimic: deja mă ferisem de cîțiva ani să-i spun că Athenée Palace, locuința tinereții lui - apartineea unei rude apropiate - nu mai era folosit ca hotel. Ghiță visa să fie destul de sănătos ca să se întoarcă la București și să stea la Athenée Palace din nou. Parcă o aud pe Valence, soția lui, care a murit cu cîteva săptămîni înaintea lui, scuzîndu-se cînd ei îi critica bucătăria: "Ce vrei Ghiță, aici nu e Athenée Palace". Tot ce am făcut la moartea lui a fost să semnalez faptul prin

cîteva rînduri în *România liberă*: eram conștient că oamenii aflau de moartea cuiva despre care nu știau aproape nimic. Poate numărul de față să risipească ceva din această ignoranță: în orice caz, trebuie să fie doar primul pas în recuperarea lui Ghiță Ionescu de către comunitatea științifică românească.

Cînd am început să frecventez mica lume a politologilor americanii interesați de România - care scriau, cu puține excepții, despre Partidul Comunist Român mai mult decît despre societatea românească - mi s-a indicat imediat o serioasă problemă morală. Prietenii noștri români din Occident, opoziția anticomunistă a anilor grei - soții Lovinescu și Ierunca, Cristian Mititelu de la BBC (un alt om în viața căruia Ghiță a jucat un rol important) și-au arătat rezervele față de unele dintre aceste nume. Ei mi-au atras atenția că în anii grei ai comunismului (anii '50-'60) autorii mei americanii țineau colocvii în care discutau despre situația țărilor comuniste într-o manieră care eluda total violul continuu la care erau supuse aceste societăți, minimalizînd sau ignorînd faptul că aceste regimuri se bazau pe o coerciție extraordinară, întărîtă în multe cazuri prin armate de ocupație aflate pe teritoriul lor. Prima mea reacție a fost una de neîncredere: am luat partea americanilor arătînd că ceea ce făceau ei era pur și simplu *value-free social science*. Lucrările lor nu puteau semăna cu pledoariile emotionale de la *Europa liberă*. Mi-a luat timp și multe discuții cu Ghiță - care nu și-a exprimat niciodată asemenea rezerve, considerînd probabil tema și autorii minori - ca să înțeleag în ce măsură aveau dreptate prietenii mei față de mine. Am înțeles cu timpul mai bine cît de singuri s-au simțit, pînă în anii '80, est-europenii care încercau în Occident să demăște regimurile comuniste, să arate cît

de profund nelegitime și nenaturale erau, să lupte contra curentului care vedea statele comuniste ca pe niște state normale, doar "altfel decît noi". A fost o bătălie în care savanții angajați s-au numărat pe degete. Nu ștui multe despre începuturile lui Ghiță la *London School of Economics* (LSE), unde a stat puțin, de altfel.¹ Tovărășul lui din acei ani era Raymond Aron, la rîndul lui destul de izolat la Paris. Aron avea camera lui la Manchester, în casa lui Ghiță, deoarece venea des. Neobosit, Ghiță încerca să schimbe și viața lui Aron - ca pe a tuturor, încercînd să-l convingă să se lase de presă - Aron era, pe atunci, director la *Le Figaro*. Litanie că presa e curată pierdere de vreme o știa și eu pe de rost - mă scula la șase dimineață sunînd la Harvard de la Manchester ca să mi-o spună - reamintind mereu replica spirituală a lui Aron care spusese: "Nu pot să plec de la ziar, Ghiță, îmi dau mașină cu șofer!"

Adunînd toate acestea într-un fir, cred că azi îl pot identifica fără greș pe Ghiță Ionescu ca unul dintre puținii care au reușit să scrie indiscreabil știință socială *value-free*, dar nu *value-indifferent*, ca să spun aşa, ca autorii americanii menționați. De aici insistența asupra conceputului de opoziție și a clasificării lui Aron utilizată peste tot de Ghiță Ionescu în state pluralist-constituționale și diverse varianțe de dictatură. Revizuind teoriile despre cele două lumi opuse și presupusa lor convergență prin efectele dezvoltării, nu se poate găsi răceală mai mare - dar nici adevar mai adînc - ca în următoarele rînduri de concluzii la *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe*: "În contextul Europei de Est, totuși, două lucruri sunt clare. Pe de o parte, în cei douăzeci de ani care fac obiectul acestui studiu, elementele de convergență au fost umbrite de conflictul politic. Pe de alta, cu toate

inovațiile introduse în doctrina comunistă, nici unul dintre liderii sau purtătorii săi de cuvînt nu au repudiat public tînta finală a victoriei mondiale și corolarul său: că în toată lumea partidele și mișcările comuniste de azi sînt animate de aceeași hotărîre de a «îngropa» lumea liberă ca aceea enunțată de Hrușciov în famosul său slogan din timpul vizitei din Statele Unite din 1958.”²

Dezvoltarea conceptului de opoziție la Ghiță Ionescu a fost determinată de necesitatea de a face inteligibilă lumea comunistă. În toate analizele sale comparative, conceptul de opoziție este elementul central de definire a acestor regimuri, concept ignorat în mare măsură de alți analiști ai comunismului, care încercau să regăsească pluralismul în sînul partidului comunist. Prin aceasta, analizele sale au fost în afara curentului și sînt și astăzi rar citate. Pentru a defini “opozitîa”, autorii de azi se referă la lucrarea din 1966 a lui Robert Dahl³ sau la capitolul său despre opoziție din *Handbook of Political Science* editat de Fred Greenstein și Nelson Polsby⁴ și nu la volumul semnat de Ionescu împreună cu Isabel de Madariaga⁵, nici la analizele privitoare la Europa de Est ale lui Ghiță Ionescu. În clasificarea pe care o face studiilor de cultură politică, Ken Jowitt deosebește *elite political culture* de *regime political culture*. Categorie a doua, neobișnuită, este definită de Jowitt ca setul de atitudini și comportamente informal-adaptative care rezultă ca răspuns la definiția instituțională a vieții politice, economice și sociale.⁶ Jowitt observă că majoritatea analizelor se concentrează asupra culturii politice a comunității. Or, convingerea mea este că Ghiță Ionescu, deși nu este citat de Jowitt în această ocazie, este singurul analist al culturii politice “de regim” din anii șaizeci pentru Europa de Est. Lipsa de ecou

contemporan a operei sale din acest domeniu nu se datorează faptului că această operă este datată - ce să mai vorbim de imensul corp de opere ale “sovietologilor” reciclați superficial în noua postură de cercetători ai Europei de Est și Rusiei după 1990? - ci pur și simplu faptului că Ghiță s-a îndepărtat de acest domeniu și nu a avut elevi care să-i continue munca (cu excepția comunismului românesc, unde toată lumea îi aduce încă tribut).

Succesul remarcabil al lui Ghiță ca analist al integrării europene se datorează și faptului că a fost printre primii care au înțeles ce va deveni Europa, și cadrului instituțional furnizat de comisia de studiu asupra integrării din cadrul Asociației Internaționale de Științe Politice (al cărei președinte și mentor, despotic și genial, cum îi era felul, a fost pînă la sfîrșit, deși comisia număra oameni excepțional de influenți, incomparabil mai influenți ca el - țin minte și azi că Karl-Heinz Neurather insistă să-l ducă personal cu mașina la aeroport, de exemplu). Prin acești oameni a supraviețuit Ghiță și e notabil că biograful său cel mai devotat este un scoțian, John Pinder. Pentru ca și operaile sale comparative despre Europa de Răsărit să aibă o posteritate ar fi necesar ca acestea să mai fie recomandate astăzi studentilor, ceea ce nici în Statele Unite și nici în Anglia nu prea se mai întâmplă. Nici vorbă de una ca asta în România, unde domeniul - Europa de Est contemporană - lipsește cu desăvîrsire. Nici istorie, nici științe politice, nici științe sociale nu avem un curs dedicat studiului comparativ al acestei regiuni. Probabil că nu ar avea cine să-l facă. Institutul Academiei Române special dedicat acestei regiuni, Institutul de Studii Sud-Est Europene, este marele absent din studiul perioadei contemporane a zonei, fiind de altfel orientat către istorie și lingvistică, foarte

puțin sau deloc către științe sociale.

Și totuși numai noi, români, putem să-i asigurăm o posteritate lui Ghiță Ionescu în studiul comparativ al Europei de Est - altcineva nu o va face. Singurul analist care continuă interesul lui Ghiță Ionescu pentru o arie mai largă ca România este Vladimir Tismăneanu - singurul moștenitor al lui Ghiță în această privință. Dar Tismăneanu este un arheolog al ideilor și un *student of comparative politics*. Nici traducerea oarbă a operei lui Ghiță Ionescu nu este o soluție. Probabil că ceea ce ne-ar trebui ar fi un curs de politică contemporană a regiunii, cîteva teze de masterat sau de doctorat pe acest subiect, și o bună antologie Ghiță Ionescu pe această tematică. Scriu aceasta nu pentru că aş crede că Ghiță nu poate rămîne doar prin lucrările sale asupra Europei unite, ci pentru că am convingerea că studiul comparativ trebuie reluat în orice caz - prea sătem absentă din el și, desigur, reluarea fizică nu poate fi decit un omagiu adus lui Ghiță Ionescu. Dau numai un exemplu: analiza rolului politic al bisericii ca potențial element de opoziție din *The Politics of the European Communist States*⁷, cu sublinierea diferenței dintre statutul

bisericii ortodoxe și al celei catolice este practic necunoscută, deși Ghiță este printre puțini care a sesizat cîteva aspecte esențiale în această lucrare.

Ghiță Ionescu trebuie citit și trebuie citat de studenții de azi ai politiciei în Europa de Est. Dacă nu de altceva, doar pentru că atât analiza cît și pronozele sale sunt juste și s-au adeverit în timp, în vreme ce acelea ale unor reputați analiști de azi - unii grupați în jurul Centrului de la Harvard care se numea pe vremuri Russian Research Center, azi devenit Davis Center - au fost complet răsturnate. Ghiță a avut încredere că regimul comunist nu va fi vesnic deoarece a fost analistul care a discutat cel mai bine diferența dintre teoria leninistă și practica ei, contradicțiile inerente ale sistemului - de exemplu rolul statului - pentru a scrie aceste superbe rînduri, în 1965: "Zidul Berlinului este proba teribilă a faptului că, dacă nu ar fi închis prin asemenea mijloace primitive și artificiale, poporul (...) s-ar dizolva înaintea statului."⁸

Este exact ce s-a întîmplat în 1989 - cînd poporul est-german s-a dizolvat peste noapte, peste zidul căzut. Si atunci s-a scris că nimeni nu ar fi putut prevedea așa ceva...

NOTE

1. Despre anii de început ai școlii există o monografie recentă a lui Ralf Dahrendorf (*LSE: A History of the London School of Economic and Political Science, 1895-1995*, Oxford University Press, Oxford, New York), care evocă atmosfera unui mediu foarte la stînga (Hayek era excepția notabilă de la LSE), în care un om ca Ghiță trebuie să se fi simțit foarte stingher.
2. *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe*, Penguin Books și Harmondsworth, 1965. Citatul poate fi găsit la pagina 165.
3. Robert A. Dahl (ed.), *Political Oppositions in Western Democracies*, Yale University Press, New Haven and London, 1966
4. Fred I. Greenstein, Nelson W. Polsby, *Handbook of Political Science*, Reading, Massachusetts, Addison Wesley, 1985
5. *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, Watts, London, 1968. Tradusă și în română la editura Humanitas, 1994.
6. Kenneth Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, University of California Press, 1992, p. 56.
7. Weidenfeld and Nicolson, London, 1967.
8. *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe*, p. 166.

Omagiu lui Ghiță Ionescu *

Aduc cu mare plăcere acest omagiu aceluia care mi-a fost bun coleg și prieten apropiat în ultimul sfert de veac.

M-ăș înșela oare dacă aş considera că *formația* lui Ghiță Ionescu a fost de esență franceză, de vreme ce ea a fost făcută la Universitatea din București, unde și-a luat licență? Dacă aşa stau lucrurile, aceasta ar putea să explice de ce perspectiva sa este mai degrabă europeană, în timp ce a mea este local-insulară. Ghiță poate vârsa lacrimi citind un pasaj tragic din Corneille sau Racine. Afinitățile sale sunt legate de vizionile¹ idealist-holiste ale Europei și nu de pozitivismul arid al filozofiei britanice. Intelectual și spiritual, el pare să fie un reprezentant al contra-iluminismului european: vreau să spun că el este apărătorul comunității împotriva atomismului iluminist, al organicismului împotriva inovației mecanice. Însă este mai mult decât atât: există chiar urme ale existentialismului – după cum sugerează admirarea sa pentru Unamuno.

Whitehead nota că discursul intelectual european al ultimilor două mii de ani a fost, în esență, o dispută între

Platon și Aristotel. Ghiță Ionescu este un platonician. Cunosc acest amânunt din mărturisirile sale față de mine, și aceasta se potrivește cu ideile sale asupra organicismului, holismului și idealismului. După părerea mea, acestea sunt exprimate clar în *Politics and the Pursuit of Happiness* (1984), care, de altfel, este o carte atipică. Ea este un atac împotriva a ceea ce el consideră a fi ariditatea și amoralitatea curențului intelectual care a dat naștere Constituției Americane, utilitarismului și altora asemenea lor.

Dacă, la prima vedere, pare să nu existe un model coerent în opera lui Ghiță Ionescu, acesta este un lucru înșelător, deoarece modelul există. Si el constă din trei teme care, de-a lungul timpului, se amestecă și se îmbogătesc reciproc. Cea dintâi este legată de experiența sa privind comunismul din România. Avocat ca pregătire, diplomat ca profesie, liberal în înclinațiile sale politice – coleg cu Titulescu – a fost obligat să fugă din țara sa chiar înainte de a veni comunișii la putere. Auto-exilat, a devenit redactor la Europa Liberă și atunci a scris și prima sa carte, *Communism in Romania* (1965). Aceasta

* Acest text este versiunea românească a *Cuvântului încântător* ("A Tribute to Ghiță Ionescu") cu care se deschide volumul editat de Geraint Parry și dedicat politologului de origine română: *Politics in an Interdependent World: Essays Presented to Ghiță Ionescu*, Edward Elgar, 1994. Publicat aici cu permisiunea editorului. Ghiță Ionescu trăia atunci cînd acest volum a apărut, ceea ce explică "speranțele" lui Finer din finalul omagijului său.

a fost urmată de *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe* (1965), publicată de Penguin Books.

Prin natura sa de studiu de caz, analiza din *Communism in Romania* a fost legată de un anumit timp și spațiu. Prin opoziție, *The Politics of European Communist States* (1967) a avut o semnificație mai amplă. Această carte remarcabilă și originală a explicat ceea ce putem numi fiziologia unor asemenea state: rotația *aparatelor rivale*.

Nu e de mirare că acesta a fost anul în care a colaborat cu Isabel de Madariaga pentru a scrie *Opoziția*, un studiu al modurilor extra- și non-constituționale de exprimare a dezacordului, un studiu, evident, foarte potrivit pentru caracterul represiv al statelor socialiste. Deloc izolată în această ordine de fapte a fost crearea revistei *Government and Opposition*, fondată alături de Julius Gould, Bernard Crick, și mai ales, Leonard Schapiro. Numele acestei reviste, acum anacronic, face referire la acele vremuri când existau multe state fără opoziție, și când se resimtea nevoie de a accentua necesitatea existenței unei opoziții, alături de guvernare. Cu timpul, revista și-a schimbat natura; acum este unul din cele mai importante periodice de analiză politică comparată.

De atunci, și nu fără legătură cu interesul său pentru Europa de Est, datează crescîndă sa fascinație față de "societatea industrială"; această fascinație își are sursa în lucrarea lui Raymond Aron, *Optșprezece lecții despre societatea industrială*, o carte care l-a influențat mult pe Ghiță Ionescu. Una dintre consecințele acestui interes este editarea serierilor lui St.-Simon, primul gînditor care a făcut referire la "ordinea industrială" (*The Political Thought of Saint-Simon*, 1976) și, apoi, publicarea lucrării *Politics and the*

Pursuit of Happiness, carte deja menționată.

Dar, în acest timp, palimpsestul *educației* sale inițiale începuse să se întrezărească și să se exprime într-o viziune transcendentă a unei comunități organice a Europei. De atunci, acesta a devenit o pasiune, deși una foarte bine informată. A fost asociat cu Carl Friedrich în cadrul Comitetului asupra Unificării Europene al Asociației Internaționale de Știință Politică și, din 1975, ca succesor al lui Friedrich la funcția de președinte, a promovat într-o mare măsură activitățile Comitetului care s-a reunit în locuri precum Moscova, Rio de Janeiro și Buenos Aires. Ionescu a desfășurat însă o muncă intensă și în Parlamentul European, călătorind frecvent la Strasbourg și Bruxelles și, lucru util pentru revistă, a ajuns să cunoască un număr mare de personalități ale Comunității Europene.

Acest domeniu de interes a dus la elaborarea a două cărți, prima al cărei titlu este foarte sugestiv pentru conținutul ei, *Centripetal Politics: Government and the New Centres of Power* (1975), iar cea de a doua este recentă sa lucrare *Leadership in an Interdependent World* (1992). El a ajuns din ce în ce mai mult să considere statul-națiune din Vestul Europei ca redundant, ca instituție contra-productivă, ceea ce explică accentul pus pe ceea ce el numește "interdependență". *Leadership in an Interdependent World* arată cum oamenii de stat ca Adenauer, de Gaulle și alții s-au luptat cu problemele ridicate de această interdependență.

Totuși, nici o apreciere n-ar fi completă dacă n-aș menționa revista *Government and Opposition* și succesul remarcabil pe care l-a avut chiar de la bun început. Ghiță Ionescu este editorul ideal. N-am încetat să mă întreb cum reușește

să atragă atât de mulți autori să contribuie la revistă: probabil este rezultatul numeroaselor sale călătorii și al listei impresionante de cunoștințe, dar importante sunt și farmecul și sociabilitatea sa.

Puțini sunt cei care participă la lansarea unei noi publicații și se pot lăuda cu faptul de a o fi transformat într-o revistă de reputație și recunoaștere internațională, care a devenit una dintre cele mai interesante (și mai accesibile!) publicații din domeniul politicii comparate. Numai și pentru această faptă Ghiță Ionescu ar merita un loc onorific în istoria acestei discipline.

Am avut ocazia să-l cunosc pe Ghiță atunci când el a fost chemat la Manchester, mai întâi ca lector și apoi ca profesor de științe politice – omagiu adus fai-

moasei sale cărți *The Politics of European Communist States*. Era un neobosit coleg. A ținut un curs inspirat de științe politice studenților de anul doi, a inițiat un program de Master de Studii Europene și s-a dovedit a fi un președinte al Departamentului de Științe Politice plin de succes. Acestea au fost zilele unei colaborări ferice și privesc înapoi cu placere și chiar cu mândrie. Cît despre inevitabilă sa retragere, aceasta e un reproș semnificativ la adresa regulilor de pensionare pe caz de vîrstă, fiindcă în tot acest timp a fost mai activ ca oricînd. Ceea ce a pierdut Universitatea a cîștigat publicul prin aceste impresionante realizări pe care le-am reamintit. Sper din toată inima că el va avea multe asemenea de acum înainte.

Traducere de Irina Turcanu

NOTE

1. "Weltanschanungen" în original (n. red.).

John Pinder

*Ghiță Ionescu 1913 – 1996: Libertate și politică**

In a detailed approach, the author manages to outline the most comprehensive bio-bibliographical image of Ghiță Ionescu contained in this volume. He also gives us a portrait of Ionescu's life and career before his entering the anglo-saxon academic world.

Ghiță Ionescu și-a început cariera academică oficială cînd a ajuns la *London School of Economics* (LSE) în 1963, la vîrsta de 50 de ani. În următorii trei ani, va publica trei cărți și va deveni redactor și membru fondator al revistei *Government and Opposition*. În următorii 31 de ani, a continuat să publice revista, a adus numărul total al cărților sale la paisprezece, cinci dintre ele cuprizînd o serie de analize strălucite dedicate statelor comuniste est-europene și restul referindu-se la provocările, atât interne, cât și externe, cu care se confruntă democrațiile liberale în societățile industriale avansate. A devenit profesor de științe politice la Universitatea din Manchester și președinte al Comitetului de Cercetare asupra Unificării Europene al Asociației Internaționale de Știință Politică (ISPA). A fost o sursă de inspirație și de energie pentru nenumărați studenți și colegi. Principalul scop al acestui articol este de a căuta sem-

nificația acestor împliniri. Dar, mai întîi de toate, cîteva cuvinte despre motivația care le-a susținut.

Ionescu s-a născut în România, în 1913. Tatăl său conducea hotelul Athénée Palace, unul dintre mariile hoteluri din București, devenit faimos pe plan internațional datorită trilogiei balcanice a Oliviei Manning – lucrare considerată ofensatoare de către Ionescu care credea că autoarea nu a descris veridic o instituție românească autentică. După ce a absolvit dreptul la Universitatea București, a fost atras de politică publicînd un ziar de orientare liberală și participînd la coordonarea campaniei electorale a lui Nicolae Titulescu pentru alegerile din decembrie 1937. Îl admira foarte mult pe Titulescu care fusese ministru al afacerilor externe timp de cîțiva ani și de două ori președinte al Adunării Generale a Ligii Națiunilor. Titulescu se opuse cu fermitate aventurii abisiniene a lui Mussolini și își

* Acest text este traducerea articolului John Pinder, "Ghiță Ionescu 1913-1996: Freedom and Politics" apărut în revista *Government and Opposition*, vol. 31, nr. 4, 1996. Publicat aici cu permisiunea editorului.

concentra întreaga energie asupra necesității ca România și Europa să reziste în fața lui Hitler pe care îl considera a fi posibila cauză a unui nou război¹. Titulescu a pierdut. Garda de Fier fascistă a cărei putere era în creștere și care îl susținea pe Hitler i se opusese cu vehemență. Viitorul politiciei liberale era întunecat și Ionescu s-a alăturat serviciului diplomatic.

Și-a desfășurat activitatea în Bulgaria și în Turcia până cînd regele Mihai a scos România "din război și de sub dominația nazistă". Ionescu îl admira pe regele Mihai considerat "inspirația și conducătorul" celor care încercau să retragă România din alianța cu Hitler (realizată de dictatorul Antonescu) și să o aducă de partea Aliaților. Ionescu îl găsea pe regele Mihai "modest, curajos și cu un puternic simț al datoriei", dar avînd ghinionul de a dispune de prea puțin timp (numai de cîteva luni între sfîrșitul dominației naziste din august 1944 și preluarea puterii de către comuniști în martie 1945) pentru a deveni "monarhul modern și constituțional care dorea să fie"². Aceste luni nu au fost o perioadă fericită pentru Ionescu care a fost rechemat în țară pentru a deveni Secretar General al Comisiei Române de Armistițiu cu Forțele Aliate. Alianții occidențali erau departe și Armata Roșie ocupașe România, așa că Ionescu trata direct cu Uniunea Sovietică. Contactul direct cu regimul stalinist l-a determinat să anticipeze destinul României sub comunism. După ce s-a întors la Ambasada din Ankara în calitate de consilier, și-a dat demisia din serviciul diplomatic odată cu abdicarea regelui la 31 decembrie 1947. Din acea zi, a fost nevoie să caute să-și valorifice talentele în Occident, purtînd cu sine un angajament profund față de libertate izvorit nu numai din propriul caracter, ci și din experiența amară de a-și

vedea țara iubită sub jugul teribilei tiranii totalitare.

Pînă în 1953, și-a cîștigat existența la Londra, ca ziarist la secția română a BBC și ca lector de limba română la *School of Slavonic and East European Studies*. În 1950 s-a căsătorit cu Valence du Bois Maclaren care l-a sprijinit enorm în viață și în profesie. Talentul său a fost remarcat în 1955. C.M. Woodhouse, director general la Chatham House, l-a rugat să întreprindă un studiu asupra comunismului în România care, un deceniu mai tîrziu, a devenit prima sa carte publicată sub acest titlu. Între timp, a fost - pentru cinci ani - secretar al Comitetului Național Român din New York unde și-a făcut prietenii în rîndul specialiștilor interesati de studiile est-europene printre care Philip Mosely, Henry Roberts și John Campbell – acesta din urmă membru al *Council on Foreign Relations*, și mai tîrziu redactor la *Foreign Affairs*. De la New York a plecat în 1958 la München pentru a deveni directorul serviciului românesc al postului Radio Europa Liberă. Dar, deși emisiunile aveau succes, nu era fericit în postura de "propagandist plătit și controlat"³. Era un om liberal, tolerant și generos, prin urmare un oponent consecvent și ferm al regimului comunist. Propaganda nu era, totuși, modul lui de manifestare favorit. În cele din urmă, a găsit mediul potrivit și și-a început adevărata carieră în 1963 cu o bursă de cercetare la *London School of Economics*.

Cincizeci de ani este o vîrstă stranie pentru debutul unei cariere remarcabile. Dar experiența sa variată a contribuit la dezvoltarea aptitudinilor sale de universitar. Ajunsese să cunoască în profunzime regimurile comuniste din Europa de Est. În Marea Britanie, își putea satisface pasiunea pentru politică ca specialist

în știință politică după ce fusese frustrat ca profesionist în România. Jurnalismul și munca în radio îi formaseră calitățile de scriitor și profesor. Își cultivase înclinația naturală pentru prietenie și avea relații strânse cu universitari și politicieni. Avea o energie enormă alimentată de angajamentul său pentru libertate; a transformat-o în creație intelectuală prin confruntarea dialectică cu realitatea politică care a fost întotdeauna sursa operei lui și de care îl apropiase vrînd-nevrînd viața sa.

Government and Opposition

Până în 1965, Ionescu publicase carteasă despre comunismul din România precum și două alte cărți despre comunism în Estul Europei. În acel an a devenit redactor și membru-fondator al revistei *Government and Opposition*. Cu o rapiditate uimitoare s-a dovedit un membru indispensabil al strălucitului grup din care făcea parte la LSE, care îi includea pe Bernard Crick, Julius Gould, Isabel de Madariaga și Leonard Schapiro. Aceștia, împreună cu Richard Hofstadter, profesor de istorie la Columbia University, au format primul consiliu editorial al revistei.

Opoziția politică era o temă de maxim interes pentru Ionescu. Era "instituția care încununează o societate politică pe deplin instituționalizată", cum avea să scrie împreună cu de Madariaga în cartea lor *Opoziția*, "și semnul distinctiv al acestor societăți care sănătățe desemnate în diferite moduri, ca democratice, liberale, parlamentare, pluralist-constituționale sau chiar deschise sau libere"; și era testul prin care se putea decide dacă un regim politic este "liberal sau dictatorial, democratic sau autoritar, pluralist-constituțional sau

monolic"⁴. Cu România sub dictatura comunistă, era evidentă însemnatatea acestui fapt pentru Ionescu. După cum afirma Schapiro în prefața primului număr din *Government and Opposition*, guvernarea fără opoziție este fie o iluzie, fie o tiranie; o iluzie dacă se bazează pe ideea că poate exista, așa cum sperase Saint-Simon, supunere voluntară sub domnia rațiunii; tiranie dacă se urmărește formula lui Rousseau și a iacobinilor sau cea a lui Marx, Engels și Lenin. Totuși, continuă Schapiro, astă istoricii, cît și specialiștii în știință politică au dat dovadă de "o extraordinară neglijență" în ceea ce privește acest subiect, cu atât mai surprinzătoare cu cît în Lumea a Treia au fost create foarte multe state fără opoziție. În momentele de început ale revistei, Crick a insistat ca aceste state să fie incluse în sfera de interes a publicației. Aceste țări prezentaun un interes deosebit deoarece "tentativa de dezacord loial", după cum susținea Schapiro, "se face simțită în multe state cu partid unic"⁵. Era posibil ca aceste state să evolueze spre pluralismul constituțional, odată ce toate partidele acceptau regulile jocului. Această perspectivă era foarte atrăgătoare pentru Ionescu care era interesat de procesul prin care dictaturile, inclusiv dictaturile comuniste, se pot transforma în regimuri politice cu adevărat libere.

Astfel, lansarea revistei a fost marcată de o puternică orientare internațională. Trebuia să acopere toate continentele. Comitetul consultativ includea o galaxie de staruri internaționale: Daniel Bell, Robert Dahl, Bertrand de Jouvenel, Giovanni Sartori, Edward Shils și Hugh Seton-Watson. Revista trebuia să fie interdisciplinară și să aibă o abordare vastă, deja sugerată de titlu, care făcea referire atât la guvernare, cît și la opoziție: o arie

pe care, de-a lungul mulților ani în care a fost redactor, Ionescu a lărgit-o pînă la a cuprinde o mare parte din domeniul politiciei comparative.

S 6084

Faptul că *Government and Opposition* a devenit o publicație de referință în domeniul politiciei comparative se datorează în mare măsură exceționalului fel editorial al lui Ionescu. Știa să aprecieze calitatea și descoperea talentul. Avea darul de a-i determina pe oameni să scrie articole interesante și relevante și să lucreze cu ei în calitate de colegi. Printre cei din urmă, se numără și Isabel de Madariaga care și-a adus extraordinara contribuție încă de la început, pentru ca mai tîrziu să devină redactor asociat împreună cu Ernest Gellner, apoi cu Geraint Parry, un fost coleg și profesor de științe politice de la Manchester. LSE a fost întotdeauna bine reprezentată în consiliul editorial și Ionescu aducea specialiști de renume din domenii variate. Pentru conferința anuală a revistei, atragea prieteni ca Raymond Aron, Daniel Bell, François Furet și Samuel Finer. Autorii erau recunoscuți pe plan internațional, în mare măsură datorită legăturilor lui cu prieteni și cunoștințe din întreaga lume și aptitudinilor sale de poliglot; răspîndirea internațională a permis revistei să supraviețuască fără subvenții sau abonamente.

Toate acestea cereau un efort enorm. În afară de cele 133 de numere cărora le-a fost redactor-șef, a alcătuit numeroase numere speciale, bazate pe conferințele *Government and Opposition* care adesea duceau la apariția unor cărți. A scris multe articole, inclusiv obișnuitele "Note de lectură", formate din analize, comentarii spirituale și marcate de propria percepție asupra cărților, oamenilor, evenimentelor, îmbogățite de dorința sa de a reconcilia "urmărirea justiției sociale cu

cea a libertății politice în societatea industrială avansată"⁶.

În afara și mai presus de aceste sarcini editoriale, avea o capacitate excepțională de a repeta evoluțiile semnificative în politică. S-a spus că puterea lui Jean Monnet rezida în "a ști ce va fi urgent mîine"⁷. Dat fiind faptul că mîine vine mai repede în politică decât în științele politice, același lucru poate fi afirmat despre Ionescu. Capacitatea sa predictivă a folosit foarte mult revistei. De asemenea, era o sursă de inspirație pentru propriile sale scrisori academice, în special, pentru cele referitoare la statele comuniste europene.

Europa de Est: germenii dezintegrării în statele-aparat

Cele cinci cărți despre Europa de Est pe care Ionescu le-a publicat între 1964 și 1972 explică cum funcționau sistemele comuniste prin prisma unei temeinice analize concentrată pe "de ce" și "cum". Dar realitatea statală nu era singurul lui punct de interes și nici măcar cel major. Se aștepta ca sistemul să se dezvolte și ca statele comuniste să se elibereze; căuta în acest sistem pîrghiile schimbării și germanii dezintegrării.

Prima sa carte expunea cu mare claritate realitatea crudă a comunismului în România⁸. A fost considerată "o lucrare clasică, probabil cel mai bun studiu al modului în care sistemul funcționează în oricare dintre țările est-europene"⁹. Ea descria evoluția tuturor componentelor principale: partidul monolitic, milizia, poliția secretă, lagările de muncă forțată, expropierea, colectivizarea și impunerea culturii "realismului socialist". Arăta cum liderul partidului, Gheorghiu-Dej a "na-

ționalizat” Partidul Muncitoresc Român, înlocuindu-i pe cei aserviți Moscovei cu oameni independenți de influența rusească. Astfel, Dej s-a dovedit insensibil la eforturile lui Hrușciov de a determina România să urmeze exemplul Moscovei în destalinizarea sistemului. De asemenea, el a putut să contracareze încercarea lui Hrușciov de a include România în planurile Comecon de integrare supranațională stabilind un precedent pentru viitoarele demonstrații de independentă față de blocul sovietic. Ionescu a scris o carte concisă, publicată în 1965¹⁰, care descria sfidarea încununată de succes a României lui Dej - liderul comunist care susținea că suveranitatea necesită ca statul să mențină pîrghiile puterii și autoritatea în sfera națională. Președintele de Gaulle, angajat în propria bătălie împotriva integrării supranaționale în cadrul Comunității Europene, și-a exprimat solidaritatea prin intermediul unei declarații comune franco-române care susținea că “respectul pentru suveranitate și egalitatea pe plan internațional” sănăt mai presus de orice alte considerente în cooperarea dintre țări.¹¹ Ionescu, un consecvent susținător al Comunității Europene, avea să explice că principala diferență dintre aceasta și Comecon (ceea ce justifica poziția lui Dej) era că cea din urmă era dominată de o supraputere, în timp ce cea dinții nu.¹² Rezultatul a fost că Dej și-a menținut controlul total asupra a ceea ce Ionescu numea un regim național-dogmatic.

Totuși, Ionescu considera că bazele regimului erau nesigure. generația tînără, stimulată de intensificarea relațiilor cu Occidentul, intensificare determinată de independentă față de Moscova, aspira la o mai mare libertate. O nouă clasă de tehnocrați putea diminua supremația partidului “care reprezenta esența tiraniei”

și putea “reda societății și culturii româneni puțin din mult timp umbrata originalitate”. Dar Ionescu a prezis, de asemenea, că Ceaușescu era “cel mai probabil succesor al lui Dej”¹³. Dictatura personală susținută de poliția secretă a reușit să reprime noile generații și pe tehnocrați și să producă un sistem unic de “socialism într-o singură familie”¹⁴ care a durat pînă când regimurile comuniste au cedat în fața afirmării libertății în statele din Europa Centrală și de Est.

Cu toate că național-dogmaticii au dus la fosilizarea sistemului din România, ei au contribuit la schimbarea relațiilor dintre statele și partidele blocului comunist. În cartea sa *The Break-up of the Soviet Empire* publicată, de asemenea, în 1965, Ionescu a arătat că “dezintegrarea” autorității ideologice a Partidului Comunist din Uniunea Sovietică asupra întregii mișcări comuniste, inclusiv, a blocului sovietic din Europa de Est, era “de acum un fapt”¹⁵. Deja la conferința de la Bandung din 1955, China a insistat asupra “suveranității naționale, independenței politice și autonomiei ideologice”¹⁶. Albania a urmat Chinei în opoziția “dogmatică” față de reformele lui Hrușciov. Poziția național-dogmatică a României în interiorul blocului sovietic a dat un nou impuls procesului de dezintegrare ideologică. Dar cel mai important aspect al acestui proces, în special pentru Ionescu, a fost acțiunea revizioniștilor, condusă de Partidul Comunist Italian care, în 1964, făcea presiuni ca practica servilismului față de partidul sovietic să fie înlocuită de principiul policentralismului în mișcarea comunistă. Primii revizionisti au fost, desigur, iugoslavii care au respins dominația sovietică și au pus bazele propriului lor sistem mai puțin centralizat. Polonezii, ungurii și cehii au îmbrățișat revizionismul la intervale și în

proporții diferite. Acest element al dezintegrării ideologice a blocului sovietic era de mare interes pentru Ionescu și a fost tema centrală a următoarelor două cărți despre Europa de Est.

The Politics of the European Communist States, publicată în 1967, a fost numită "o carte remarcabilă și fecundă" care explica "fiziologia acestui tip de stat"¹⁷. *Comparative Communist Politics* a urmat cinci ani mai târziu și a analizat starea sistemului comunist și contribuția politiciei comparative la înțelegerea acestuia¹⁸. Bazate pe cunoașterea profundă a Europei de Est și pe studiile din domeniu, aceste două cărți au demonstrat realitatea statului opresiv și importanța forțelor schimbării în regiune.

Ionescu a explicitat modul în care statul-aparat, după cum îl numea el, aplică o soluție proprie problemei generale cu care se confruntau statele comuniste, aceea de a îngrădi și controla forțele pluraliste din societate. Lenin a rezumat această poziție cînd a spus la al XXI-lea Congres: "fie ești de partea asta, fie de cealaltă, dar atunci mijlocul tău de apărare trebuie să fie o armă și nu opozită... Nu mai vrem opozitie"¹⁹. Opozitia, ca și separarea puterilor, era privită ca o inventie burgheză. Potrivit credinței naive care susținea că toate contradicțiile vor dispărea odată cu abolirea proprietății private asupra mijloacelor de producție, asemenea manifestări burgheze erau redundante. Aceasta era ideologia care domina statul-aparat.

Funcția aparatului era de a impune societății voința conducătorilor. În acest scop, Aparatul putea fi împărțit în mai multe aparate, cu aparatul-partid răspunzător de aparatele subsidiare inclusiv poliția politică, armata, birocracia, comisiile de planificare, sindicatele și organi-

zațiile de tineret, toate menite să implementeze planificarea și controlul în societatea civilă. Statutul partidului împunerică Comitetul Central să controleze și să conducă activitățile Adunării Naționale, ale guvernului și ale structurilor care dirijau "organizațiile de masă" cărora Stalin le aplică metafora "curele de transmisie" imaginată de Lenin pentru sindicate²⁰. Sistemul rezultat, dictatorial, centralizat, monopolist, a impus într-adevăr societății voința conducătorilor prin intermediul a două dispozitive: poliția politică care, în timpul lui Stalin, domina aparatul de partid și ale cărei tentacule s-au întins asupra întregului bloc răspîndind teroare, și nomenklatura. Ionescu a fost primul specialist care a remarcat importanța nomenklaturii care, după Stalin, a fost în general constrînsă de presiunile subtile prin care cei cu poziții de responsabilitate erau răsplătiți sau sanctionați²¹.

Cu toate că arătase cu mare claritate cum funcționează sistemul opresiv, Ionescu a avut grija să identifice forțele care tindeau spre o schimbare în favoarea "structurilor pluralist-constituționale" care, era convins, reprezentau "cel mai bun mecanism pentru salvagardarea libertății omului modern"²². O temă constantă a operei sale era necesitatea cooperării între oamenii care furnizează bunurile și serviciile în societățile industriale avansate. Constrîngerea marcase fazele timpurii ale industrializării; dar pe măsură ce gradul de tehnologizare creștea, participarea consimțită a acestor oameni a devenit esențială. Așa că, în ceea ce el numea societatea industrial-tehnologică, partidul-aparat trebuie să negocieze cu celelalte aparate, cu grupurile socio-economice (țărani, muncitori, inteligenția) și cu organizațiile sociale și culturale. Se desfășura un proces politic.

Unul dintre aspectele acestui proces este dezvoltarea factiunilor în interiorul partidului, de obicei după modelul dogmatiști versus revizionisti. Un alt aspect este înlocuirea supunerii cu eficiența caracteristică elitelor post-revolutionare. Pe măsură ce știința și tehnologia evoluează, politicienii partizani trebuie să le ofere acestor elite o libertate de acțiune mai mare. Ionescu era sigur că aceasta era "o tendință fundamentală și ireversibilă"²³. Pentru asigurarea creativității și eficienței, elitele aveau nevoie de ordine instituționalizată și de libertate care să conducă la un grad mai mare de instituționalizare și de legalitate în cadrul sistemului. La nivel local putea exista, într-o anumită proporție, o administrație autonomă generatoare de presiuni potențial periculoase în situațiile în care, ca în Iugoslavia și în Uniunea Sovietică, rezistența națională era reprimată de centru. În afara elitelor, țărani de pretutindeni opuneau rezistență colectivizării. Cu o altă ocazie, Ionescu a scris despre puterea fostelor partide agrare din estul Europei²⁴ și a arătat cum puteau țărani să continue să se facă simții. După tulburările de la Poznan din 1956 cînd sloganul muncitorilor era "pînă și libertate", regimul polonez, pentru a obține o producție mai mare, a căutat cooperarea țăranielor prin suprimarea colectivizării. Țărani polonezi aveau un avantaj reprezentat de o biserică foarte influentă care și-a demonstrat puterea prin atragerea unui milion și jumătate de polonezi la aniversarea a 300 de ani ai Fecioarei Negre din Czesztochowa, anticipînd astfel autoritatea de care s-a bucurat Papa Ioan Paul al II-lea cu ocazia vizitei sale în Polonia treizeci de ani mai tîrziu. În Cehoslovacia și în Ungaria, ca și în Polonia, artiștii, scriitorii, filozofii și economiștii au avut o influență considerabilă asupra opiniei publice

care era întotdeauna deschisă posturilor de radio internaționale și, în special în Germania de Est, televiziunii de peste graniță. Universitățile și majoritatea studenților erau importanți. În Ungaria, înfiltrările cercului Petöfi organizat de către studenți pentru a-și exprima dezacordul s-au extins pînă cînd au cuprins 200 de oameni din Budapesta. Acestea a fost sursa mai multor evenimente care au dus la revolta din 1956. Cu toate că rezultatul acesteia a fost tragic, studenții maghiari au fost, 33 de ani mai tîrziu, catalizatorul acțiunii de înlăturare a regimului.

Ionescu a descris cu abundență de detalii toate aceste surse de rezistență și protest, dar nici una cu un impact mai mare decît muncitorii, care și-au manifestat în numeroase rînduri frustrarea, de la Berlin în 1953, Poznan și Ungaria în 1956, pînă la Solidarnosc în anii '80 și la grevele și tulburările care au urmat în Europa Centrală și de Est și, în cele din urmă, în Uniunea Sovietică. Eșecul de a-și asigura sprijinul muncitorilor a lovit în inima sistemului care fusese creat în beneficiul lor. Declinul siguranței de sine a partidelor comuniste a constituit împreună cu creșterea puterii societății civile un element major în colapsul statelor-aparat europene.

Deja în 1960 Ionescu a prezis că pluralitatea și instituționalizarea în creștere vor duce la disoluția aparatului și că statele comuniste europene vor deveni mai mult europene decît comuniste. În timp ce puțini se hazardau să facă astfel de previziuni, el a avut dreptate în ambele cazuri. Aparatele au fost desființate și majoritatea acestor state s-au transformat rapid în candidați credibili la aderarea la Uniunea Europeană. Studiile lui dedicate acestui subiect au reprezentat o reabilitare a abordării empirice în științele sociale atât în analiza sistemului, cât și în identificarea

forțelor schimbării. El a demonstrat cum se poate aplica această abordare într-un sens etic, de vreme ce încerca să identifice acele forțe care acționau în favoarea libertății. De asemenea, a arătat cum, pentru a înțelege un subiect ca acesta, economia și sociologia trebuie să fie puse în legătură cu concepțiile politice. El se folosea în acest sens de avertismentul unui autor american potrivit căruia Uniunea Sovietică era un "General Motors supradimensionat", și asta în ciuda faptului că era "o birocratie suverană" și nu era subiectul conștiințelor unui stat liberal democratic²⁵. Mai mult, opera sa este legată de potențialul de transformare al statelor comuniste și al statelor autoritare. Cu toate că și-a dedicat tot talentul și cunoștințele înțelegerii situației și evaluării posibilității de evoluție în bine a țărilor din aceeași categorie ca și țara lui de origine, el și-a îndreptat atenția și înspre problemele democrațiilor liberale asemeni celor din patria sa adoptivă. El a observat că nu numai statele comuniste, dar toate societățile industriale avansate se confruntă cu două schimbări fundamentale: adaptarea sistemului de guvernare dintr-un stat la diversitatea noilor centre cu putere de decizie și interacțiunea cu forțele externe de interdependentă care circumscrisu suveranitatea națională și produc noi forme de cooperare și integrare²⁶. Urma să își îndrepte reflecția către modurile în care democrațiile liberale puteau să facă față acestor provocări.

Problemele democrațiilor pluralist-constituționale

In 1968 Ghiță Ionescu a fost invitat să predea la Universitatea din Manchester unde a fost lector timp de

două ani, apoi profesor de științe politice din 1970 pînă în 1980 și, în cele din urmă, profesor emerit. Colegul său Samuel Finer avea să și-l amintească ca "neobosit"²⁷. Cursurile sale universitare erau novatoare în analiza comparativă a problemelor societăților industriale avansate, constituindu-se în surse de inspirație pentru mulți dintre viitorii universitari din audiența sa. A inițiat un program de master în Studii Europene și a condus seminarii despre Comunitatea Europeană la care invita vorbitori cîștinși, incluzîndu-i pe Raymond Barre care avea să devină mai tîrziu prim-ministrul Franței. Avea un mod special de a transmite generațiilor de doctoranzi angajamentul și valorile sale, incitîndu-i la realizări academice notabile și punînd bazele unor legături durabile de loialitate și afecțiune. Cei care au lucrat cu el își aduc aminte de renumita sa putere de convingere: plecau dimineața de acasă promițînd că nu își vor mai asuma alte angajamente și se întorceau seara justificîndu-se că le-a fost imposibil să refuze pentru că avea într-adevăr nevoie de ajutorul lor. Știa cum să-i surprindă pe tineri în momente cînd rezistența lor era minimă, telefonîndu-le la 6.30 dimineața cînd el, trezindu-se devreme, ca de obicei, lucrase deja de o oră sau două.

A fost invitat la Manchester datorită forței scrierilor sale despre statele comuniste europene și, fără îndoială, ar fi putut să-și păstreze reputația continuînd să observe evoluția lor adesea înghețată. Dar, după cum au demonstrat cursurile sale de științe politice și studii europene, își îndreptase atenția spre viața politică schimbătoare și turbulentă a democrațiilor pluraliste contribuind la edificiul intelectual pe care se baza stabilitatea lor ca societăți libere.

Opoziția, prima lui carte în domeniu, a fost scrisă cînd încă mai activa

la LSE împreună cu Isabel de Madariaga, a cărei formăție de istoric era complementară cu a sa, de specialist în științe politice²⁸. A fost un punct de plecare logic pentru redactorul lui *Government and Opposition*. Era evidentă importanța ei pentru revistă și pentru Ionescu care era interesat de statele europene fără opoziție. După ce au explicat că această instituție este fundamentală pentru o "societate politică complet instituționalizată", autorii s-au concentrat asupra problemelor contemporane și criticii opoziției care, în mare parte, rămîn de actualitate aproape 30 de ani mai tîrziu.

O întrebare care pare învechită, dar care era de mare actualitate în 1968, este dacă opoziția trebuie să se opună sistemului în sine. Autorii nu aveau nici o îndoială că opozanții trebuie să accepte unele reguli ale jocului, dar, în același timp, că ei trebuie să examineze instituțiile existente în vederea adaptării și îmbunătățirii lor. O a doua problemă, care a devenit de mare interes odată cu înnoirea laburismului în Marea Britanie, era dacă opoziția nu este cumva, din start, dezavantajată în competiția pentru atragerea votanților nehotărîți. Poate un partid care seamănă cu un partid la putere, dar nu are experiență la guvernare, să fie credibil în fața electoratului? Există pericolul ca opoziția să se atrofieze prin pierderea mai multor alegeri succesive fie apropiindu-se prea mult de partidul la putere, fie devenind prea extremistă în atitudinea față de acesta? Iată alte probleme menite să rămînă de actualitate. Mass-media au preluat multe dintre funcțiile de informare ale parlamentului și ale opoziției și este cel mai puternic creator de opinie: accesul la mijloacele de informare în masă este o problemă permanentă. Importanța speciaștilor și a grupurilor de interes în societate

tățile industriale avansate creează alte probleme pentru parlamente și opoziții; o temă la care Ionescu avea să se întoarcă în *Centripetal Politics*²⁹.

Autorii nu aveau nici o îndoială că parlamentul și opoziția rămîn esențiale chiar dacă parlamentul devinea un forum pentru "o campanie electorală permanentă"³⁰. Observînd că marea majoritate a țărilor Lumii a Treia, ca și a celor din Europa de Est nu cunoșteau opoziția ca instituție politică, ei trăgeau concluzia că dinamica dezacordului politic ducea la instituționalizare. Multe dintre aceste țări au confirmat punctul lor de vedere. Recunoscînd că acolo unde era deja consolidat, sistemul putea să decadă datorită eșecului încercării de adaptare la noile probleme, sistemele occidentale au asimilat cîteva dintre propunerile de îmbunătățire: întărirea parlamentelor prin comitete și prin facilitarea activității de cercetare, asigurarea accesului echitabil la mass-media și, problemă de mare actualitate în Marea Britanie atunci ca și acum, asigurarea subvenționării publice a partidelor politice și reformarea sistemului electoral. Întrebarea rămînea dacă sistemul parlament-opoziție va putea face față puterii în creștere a grupurilor de interes. Aceasta urma să fie principala temă a operei lui Ionescu în următorii cîțiva ani.

Ceea ce Ionescu numea revoluția industrial-tehnologică genera noi forțe și centre de putere care își exercitau influența asupra vietii politice din interiorul și din exteriorul statelor-națiuni: puterile corporatiste precum companiile, sindicatele, administrațiile locale și regionale, din interior, interdependența internațională, din exterior. Cartea sa *Centripetal Politics* apărută în 1975, se referea la această vastă rețea de probleme³¹. Punctul de pornire era constatarea că aceia care

furnizează bunuri și servicii au o poziție care le permite să tindă spre autonomie deoarece contribuția lor este necesară funcționării complexului sistem de producție. Prin urmare, puterea de decizie modernă "se bazează pe caracterul indispensabil al fiecărui grup de specialiști sau chiar al fiecărui individ"³². Cu toate că în anii '70 cauzele imediate ale crizei din Marea Britanie erau determinante mai mult de folosirea permanentă a puterii sindicatelor fără un cadru legal adecvat al relațiilor industriale, existau și probleme legate de companii și de autonomia locală și regională.

În Marea Britanie, ca și în alte țări, presiunile pentru autonomie locală erau în creștere. Administrațiile municipale erau deranjate de controlul din partea guvernelor naționale, pe care, cîteodată, îl respingeau. Candidații naționaliști din Scoția și Țara Galilor au înregistrat noi succese în alegerile generale din 1974. Tot în 1974, greva Consiliului muncitorilor din Ulster a întrerupt activități esențiale ducind astfel la căderea executivului moderat al Irlandei de Nord și oprind încercările de cooperare cu sudul. Puterea politică a sindicatelor în Marea Britanie fusese demonstrată cu puțin timp în urmă cînd Edward Heath pierduse alegerile pe care le convocase din cauza unei greve a minerilor. Grevele masive care contestau politicile de impozitare pe venit și legislația relațiilor industriale jucaseră un rol important în înfrîngerea lui Harold Wilson în 1970 și experiența urma să fie repetată de James Callaghan în 1979. Companiile erau, de asemenea, capabile să acționeze centrifug, împotriva interesului public, după cum afirma Ionescu, deși sindicatele erau principala cauză a tulburărilor în anii '70. El trăgea concluzia că, la nivel național, era nevoie de "parteneriate" sau "contracte" pentru a împiedica forțele corpo-

ratiste să scindeze democrațiile liberale prin inflație sau dezbinare. O societate cu o natură din ce în ce mai centrifugă avea nevoie de o politică centripetă în care "procesul orizontal consultare-angajament să înlocuiască procesul vertical ordin-supunere"³³. Această politică era radical diferită de corporatismul lui Mussolini care, ca și comuniștii, vedea în corporații curele de transmisie ale voinei liderilor politici. Dar recunoaștea că aceste organizații trebuie să joace un rol instituționalizat în luarea deciziilor la nivel național. Admitea că aceasta era o problemă pentru Parlament. Si dacă parteneriatul dintre guvern și forțele corporatiste ar contraveni voinei majorității reprezentanților poporului? Răspunsul l-a oferit Marea Britanie în anii '80. Nu trebuia să existe parteneriat sau contract între guvern și forțele corporatiste dacă majoritatea parlamentară era frustrată de acesta și "autoritatea verticală" era astfel restabilită.

Deși poate că autoritatea guvernului este subestimată în concepția lui Ionescu despre politica centripetă, problema rămîne de actualitate. Grupurile de interes din societatea industrial-tehnologică dețineau puterea de a provoca inflație, șomaj și dezbinare și, cu toate că autoritatea verticală a reușit să le îngrädească puterea, aceste simptome dureroase nu au dispărut. Ionescu a remarcat că Germania părea să fi găsit cele mai eficiente remedii: relația dintre Guvernul Federal și *Land*-uri putea avea "un nou efect centripet (în sensul ralierii) și nu centralizator (în sensul subordonării) asupra proceselor politice viitoare din această țară"³⁴. Cooperarea dintre partenerii sociali era mai eficientă decît abordarea marcată de adversitate din Marea Britanie. Si dincolo de granițele naționale, germanii elaboraseră un parteneriat desăvîrșit și activ în cadrul Comunității Europene. Dimpotrivă, partidele

britanice sesizau cu întîrziere necesitatea de a distribui puterea atât la nivel național, cât și internațional.

Integrarea europeană și interdependența internațională

C omunitatea Europeană și, ulterior, Uniunea Europeană, au fost elemente principale în concepția lui Ionescu despre distribuirea puterii. El observa cum forțele de interdependentă care rezultau inevitabil din revoluția industrial-tehnologică acumulaseră astăputere încât statul-națiune european “se cufunda în neputință”³⁵. Comunitatea era esențială pentru comerț, stabilizare economică și acumularea de resurse în anumite scopuri. Ea oferea întreprinderilor un cadru în care puteau acționa mai construcțiv decât la nivel național. Tema consultării dintre autoritățile publice și partenerii sociali pe care o dezvoltase în prima parte din *Centripetal Politics* l-a determinat să susțină întărirea rolului Comitetului Economic și Social în cadrul Comunității. De asemenea, a remarcat că principala modalitate de lucru în cadrul Consiliului de Miniștri era “concertarea”, deși experiența pieței unice avea să demonstreze mai tîrziu că procedura votului majoritar este o alternativă necesară. Privea eșecul de a da Parlamentului European “un rol propriu însemnat” ca pe cea mai gravă anomalie în sinul instituțiilor comunitare³⁶. Prin aceasta, el se referea la absența, în acel moment, a alegerilor directe pentru Parlament. Considera că trebuie să fie stabilită o relație între Parlament și forțele corporatiste, poate în forma unui parlament multicameral care ar fi putut fi realizat prin întărirea rolului Comitetului Eco-

nomic și Social și, în prezent, al recent înființatului Comitet al Regiunilor.

Interesul academic al lui Ionescu pentru Comunitatea Europeană datează din anii '60 când a avut posibilitatea să adune articole pe acest subiect pentru *Government and Opposition*, cu scopul de a edita lucrarea *The New Politics of European Integration*³⁷. Semnau în această lucrare, Michael Steed și Helen Wallace, Emile Noël, secretar general al Comisiei Europene și federaliști care au contribuit în diferite moduri la dezvoltarea Comunității precum Altiero Spinelli, Denis de Rougemont și Richard Mayne. În introducerea sa, a pus în discuție problema relației dintre Comunitate, forțele corporatiste și principiul guvernării reprezentative³⁸.

Următoarea carte a lui Ionescu pe tema suveranității și a integrării a urmat cîțiva ani mai tîrziu³⁹. Karl Deutsch, care îi cunoștea proiectul asupra politicii centripete, l-a rugat să organizeze o conferință la Congresul IPSA din 1973. Ionescu a convins un grup remarcabil de colaboratori – David Apter, Max Beloff, David Coombes, Geoffrey Goodman, David Puchala și Karl Deutsch însuși – să scrie lucrări despre două aspecte: guvernabilitatea statelor-națiuni și efectele integrării regionale asupra menținerii păcii. Introducerea sa la volumul care a rezultat purta urmele influenței lui Deutsch, anunțată de ideea că “integrarea este... formată dintr-o multitudine de tipuri de comunicare socială”. A remarcat că diminuarea puterii de decizie la nivelul suveranității naționale indusă de fenomenul interdependenței nu are încă echivalent în creșterea puterii de decizie la nivel supranațional și a emis formula potrivit căreia integrarea, mai degrabă decât războiul, poate fi considerată prelungirea politică prin alte mijloace.⁴⁰

Tot în cadrul IPSA, Ionescu a inițiat și realizat un proiect ambițios al cărui rezultat a fost o lucrare voluminoasă intitulată *The European Alternatives*⁴¹. A selectat nouă dintre politicile comunitare și a pus problema dacă acestea erau alternative viabile la politicile de același tip ale citorva dintre statele membre. Răspunsurile erau oferite de o combinație între rapoartele prezentate la conferință de către funcționari ai Comisiei și contra-rapoarte ale universitarilor, cu concluzii legate de fiecare politică. În propriile sale concluzii la dosarul gros care a rezultat, Ionescu a remarcat că majoritatea politicilor europene erau în principiu fezabile. A subliniat că, oricum, integrarea necesită o acțiune conjugată care nu poate fi realizată decât dacă statele membre erau pregătite; cele mai multe decizii reclamau unanimitatea. Printre cele nouă state din acel moment, unul avea probleme politice sau electorale aşa că blocajul era o stare de fapt normală și nu se puteau obține decizii cu privire la aceste politici. Comunitatea, concluzional, a ajuns la un punct în care efectul funcțional de "revârsare" ("spill-over") nu mai era suficient și legitimitatea politică era necesară. Parlamentul European trebuia să devină sursa acestei legitimități. Primele alegeri pentru Parlamentul European care s-au ținut în iunie 1979, imediat după publicarea cărții lui, l-au încurajat să creadă că, în cele din urmă, aşa se va întâmpla.

Cele trei cărți despre integrarea europeană pe care le-a editat Ionescu au constituit o contribuție considerabilă la literatura consacrată acestui subiect. Dar cea mai importantă scriere în acest domeniu rămîne a doua parte din *Centripetal Politics* care se referea în principal la realitățile politice curente, dar se termina cu două afirmații care reflectau valorile îmbrățișate de el: Comunitatea ar trebui să fie o uniune bazată pe "libertatea gru-

purilor, corporațiilor, națiunilor și raselor dar, mai presus de toate, pe libertatea individualului" precum și "un simbol al păcii în lume".

Lumea interdependentă

Ionescu nu a fost niciodată un european în sens restrîns fiind conștient de interdependența la nivel mondial. Susținea că revoluția industrial-tehnologică împingea societățile moderne spre globalizare, că sinergia tuturor aspectelor relative ale interacțiunii ducea la apariția unei noi forme de interdependență mai importantă decât suma componentelor ei, și că interdependența era aspectul dominant al politicii moderne, al relativizării statului, al suveranității și al puterii. Ultima sa carte, publicată în 1991, căuta să demonstreze cum cinci lideri politici, Adenauer, de Gaulle, Thatcher, Reagan și Gorbaciov și-au adaptat politica de stat la acest fenomen⁴².

Pentru a redobîndi suveranitatea germană, Adenauer nu numai că a lucrat în parteneriat cu Franța, dar a relativizat însăși noțiunea de suveranitate. El era dispus să o facă. "Nici o țară europeană singură", avea să scrie, "nu poate garanta prin puterea cetățenilor săi un viitor sigur pentru poporul ei". Într-adevăr, continua el: "statul-națiune european are trecut, dar nu și viitor". El anticipa unificarea politică a Europei și înțelegea că unitatea Germaniei în libertate reclama o Europă puternică și unită⁴³. Astfel, Adenauer reacționa la interdependență construind Comunitatea Europeană și sprijinind NATO.

Pe de altă parte, deși acceptă că aceste aspecte ale interdependenței sunt inevitabile, de Gaulle a scindat NATO și Comunitatea. Spre deosebire de de

Gaulle, Reagan și Thatcher și-au condus țările după evoluțiile din anii '60 și '70 cînd revoluția microelectronică a adus interdependentă pe noi culmi și tulburările monetare, financiare și sociale au făcut din aceasta un fapt incomod de evident. Dar și ei au rezistat restrîngerii suveranității, cu toate că au trebuit să accepte o doză mai mare de interdependentă decît de Gaulle.

Gorbaciov a venit la putere cînd boala mortală, după cum afirma Ionescu, a marxism-leninismului era deja într-o fază avansată. Acesta vroia să deschidă structurile statului centralizat curentelor de interdependentă din societățile dezvoltate fără să abandoneze sistemul partidului unic. A făcut îndeajuns ca să înlăture pentru totdeauna regimul leninist. În consecință, statutul partidului unic a devenit de nesustînute și a fost înlăturat odată cu blocul sovietic din Europa de Est și cu însăși Uniunea Sovietică. Cu toate că a recunoscut forțele interdependentei, el a fost incapabil să le facă față.

Deși foarte interesantă și bazată pe cunoștințe extraordinare și pe experiență, cărții îi lipsea coeziunea scrierilor precedente. În perioada cînd a fost scrisă, Ionescu își dedica energia revistei *Government and Opposition* și activității în cadrul IPSA.

Comitetul de cercetare IPSA asupra unificării europene

In 1975 Ionescu a devenit președinte al Comitetului de Cercetare IPSA asupra Unificării Europene, urmându-i președintelui-fondator și bunului său prieten Carl Friedrich. Friedrich era un mare european și un erudit al federalis-

mului pe care îl considera mai mult un proces decît o stare invariabilă⁴⁴. Deși împărtăsea punctul de vedere al federaliștilor, Ionescu era departe de a fi un doctrinar al acestei tendințe. Era mulțumit că prietenul lui, Kenneth Minogue, un eurosceptic, făcea parte din consiliul editorial al lui *Government and Opposition* și atragea savanți de orientări diferite în Comitetul de Cercetare.

Ionescu a condus Comitetul timp de șapte congrese trienale, de la Edinburgh, în 1976, la Berlin, în 1995. Între congrese organiza numeroase seminarii și conferințe, inclusiv conferința masivă al cărei rezultat a fost carte de mai mult de cinci sute de pagini, *The European Alternatives*, cu nu mai puțin de 35 de colaboratori printre care Karl Deutsch și Emile Noël. Comitetul a devenit unul dintre cele mai importante comitete din cadrul IPSA atrăgînd nu numai sprijinul universitarilor, ci și pe cel al practicienilor. Ionescu a fost capabil să le trezească interesul acestora din urmă pentru că înțelegea mai bine decît alți erudiți condițiile reale de lucru și ei apreciau capacitatea lui de a identifica temele importante în viitor. Erau de mare valoare relațiile pe care Ionescu le-a stabilit cu Comisia, în special prin intermediul lui Emile Noël, și cu Parlamentul, prin Karlheinz Neunreither care a devenit director general în echipa sa. Relațiile cu acești doi oameni au reprezentat materializări ale modului în care Ionescu percepea interfața dintre academic și practic. După două decenii în funcția de secretar general al Comisiei, Noël a devenit președinte al *European University Institute* și a fost membru activ al Comitetului pînă la moartea sa, în august 1996. Astăzi Neunreither detine o catedră la Universitatea Heidelberg și este succesorul lui Ionescu la conducerea Comitetului.

Ionescu a fost, într-adevăr, un mare impresar academic.

Virtutea și politica fericirii

E voluția politică în Marea Britanie și în alte state democratice liberale în anii '70 a trezit îngrijorarea lui Ionescu nu numai din perspectiva aranjamentelor instituționale, dar și din punctul de vedere al fundamenteilor morale ale vieții politice. Credea că la începutul secolului al XIX-lea "o nouă modalitate ideologică de a gîndi" a detronat responsabilitatea personală. Marile principii "cunoaște-te pe tine însuți" (Socrate), "iubește-ți aproapele ca pe tine însuți" (Hristos) și vina "nu este în stele, ci în noi însine" (Shakespeare) au fost neglijate⁴⁵. Aceasta s-a întîmplat cînd, după ce politica și economia s-au emancipat de sub tutela religiei, s-a impus ideea că fericirea putea fi asigurată prin politică și depindea de politică. De aici au pornit două mari filozofii și ideologii: marxism-leninismul comunist și liberalismul utilitarist benthamian.

Ionescu presupunea că iacobinii au fost sursa principală a acestor aberații ideologice și a organizat împreună cu François Furet un seminar la "Haute Ecole des Sciences Sociales" ca să sondeze mai adînc aceste idei. Rousseau propovăduia că pentru a-l face pe om fericit, trebuie să depășești contradicția dintre datorie și inclinație și că, făcînd acest lucru, "ori îl încredințezi în întregime statului, ori îl lași în întregime sieș"⁴⁶. Desigur, iacobinii au ales prima dintre aceste alternative extreme și au încercat să-i facă pe cetățeni fericiți prin puterea unui stat centralizat. În ciuda eșecului lor, după Revolu-

luția Franceză "politica și fericirea au fusionat" distrugînd în acest proces valorile morale care le erau caracteristice⁴⁷.

Indiscutabil, marxism-leninismul a fost moștenitorul iacobinismului. Lenin a preluat concepția lui Marx potrivit căreia alienarea putea fi înlăturată odată cu abolirea proprietății private asupra mijloacelor de producție prin revoluția comunistă, a adaptat ideologia și a creat partidul legîndu-l de revoluție și de stat. Rezultatul a fost statul comunist opresiv analizat în scările timpurii ale lui Ionescu. Conștiința individuală a fost înlocuită de conștiința de clasă. Pînă aici nimic nou. Dar Ionescu a identificat un defect similar în liberalismul utilitarist: înlocuirea conștiinței, de această dată, cu "interesul".

Ideologia pe care Ionescu o numea liberalism utilitarist benthamian proiecta un sistem al fericirii politice prin calculul plăcere-durere characteristic utilitarismului hedonist și "o ideologie liberală de permisivitate progresivă" implicînd o "relativizare a valorilor și criteriilor morale"⁴⁸. Scopul procesului politic era de a oferi oamenilor mai multă satisfacție materială. Aceasta a determinat partidele politice să practice "o licitație publică a fericirii" care a încurajat "muritorii slabii să evadeze din sensul tragic al vieții" printr-o fugă "sistematică" de realitate. Obiectivul era de a reafirma sensul tragic al vieții care "să plaseze existența și coexistența ființelor umane în adevărata lor perspectivă"⁴⁹.

Aceasta l-a apropiat pe Ionescu de filozoful spaniol Miguel de Unamuno pe care îl admira foarte mult. Într-adevăr, unul dintre motivele pentru care a fost scrisă această carte a fost întîlnirea întîmplătoare cu un fost student care fusese impresionat de cursul lui Ionescu despre Unamuno și care răspundea de domeniul

politic la editura Longman. În cartea sa *Sensul tragic al existenței*⁵⁰, Unamuno scria că, în timp ce filozofii materialiști încearcă să-l învețe pe om să uite de spirit cufundându-se în placerea simțurilor ori dedicându-se telurilor colective sau istorice, filozofii spiritului susțin că suferința este condiția realizării de sine. Omul trebuie să fie conștient de moarte ca singur egalizator autentic nu pentru a induce o apatie fatalistă, ci pentru a stimula creativitatea în timpul pe care îl avem pe pămînt. Ionescu a mers mai departe analizând tragediile lui Sofocle și Shakespeare, cu conflictul dintre erou și societate care avea drept consecință nenorocirea cauzată de *hubrys*. A concluzionat că revoluțiile franceză și rusă au fost "eșecuri apocaliptice în secole hubristice"⁵¹.

Ionescu susținea că regimul liberal este mai uman, mai pluralist și mai deschis decât cel comunist și că, prin urmare, e capabil să identifice mai bine crizele și să le răspundă prin reforme. Dar oare nu s-a străduit prea tare să facă o paralelă între consecințele politice ale celor două filozofii materialiste și nu a exagerat astfel influența lui Bentham asupra regimului liberal? Principiile constituționale ale reprezentativității instituțiilor și responsabilității guvernamentale, justiția independentă și libertatea individuală l-au precedat pe Bentham. După cum remarcă Ionescu însuși, în secolul al XIX-lea, Partidul Liberal britanic reunea constituționaliști, radicali și utilitariani. Numai în Marea Britanie, spectrul politic cuprindea și conservatori iar, mai tîrziu, socialiști democrați. Avînd în vedere această diversitate pluralistă, o filozofie materialistă putea cu greu să "dea naștere", aşa cum sugera Ionescu, unui sistem politic liberal⁵².

Dar chiar dacă paralela a fost exa-

gerată, importanța cărții nu trebuie să fie ocultată. Urmărirea cîstigului material a devenit o temă mult prea dominantă în regimurile liberale iar promisiunea fericirii prin politică este iluzorie. Prin întoarcerea la principiile morale și la filozofia politică, Ionescu ne îndeamnă să abandonăm hedonismul materialist în favoarea frugalității prin care el înțelegea mulțumirea cu rezultatele muncii proprii cu condiția ca aceasta să fie interesantă și răsplătită cum se cuvine (recunoștea că nu întotdeauna se întîmplă aşa). Susținea că eu-l trebuie să fie perceput în contextul condiției umane ca întreg, în corelație cu grijă pentru ceilalți și cu evolutia atât în beneficiul celorlalți, cât și al individului, principii care deveniseră nu numai imperitive morale, dar și exigențe practice în societatea industrial-tehnologică marcată puternic de interdependentă. Si recomandă ca virtutea și datoria să fie puse înaintea plăcerii.

Ionescu era departe de a fi un puritan. Îi plăcea să joace bridge și să meargă la curse. Dar valorile morale erau fundamentale și el le propunea ca baze pentru o reformă a regimurilor liberale.

Este acest fapt prea normativ pentru unii dintre noi? Aceasta a fost izvorul principal al vieții și operei lui. Ionescu vroia ca regimurile liberale să reușească, și-a ales temele de studiu în acest sens și a propus remedii pentru menținerea și întărirea libertății lor. Vroia libertate pentru tările comuniste. După toate eforturile sale intelectuale dedicate acestui scop, un moment foarte emoționant a fost prima sa întoarcere la București în 1993, cînd a primit titlul de Doctor Honoris Causa din partea fostei sale universități, organizînd în același timp un seminar ca prietenii și colegii lui din Europa de Vest să poată fi prezenți la ceremonie și să discute cu ro-

mânnii despre relația lor cu Uniunea Europeană, un gest tipic pentru el.

Aceste angajamente morale și intelectuale aveau aceeași sursă ca și intensele sale angajamente personale: față de soția sa care a murit cu cîteva săptămîni înaintea lui, față de colegi și prieteni. Nu era un "vînător" ca mulți impresari, ci un "fermier" care cultiva oamenii. I-a ajutat pe studentii lui și pe mulți alții să profite din plin de viața lor. Mulți dintre colegii și prietenii lui au fost fericiți să aibă posibilitatea să îl onoreze cu un *Festschrift*⁵³ cu ocazia aniversării a 80 de ani: o carte editată de Geraint Parry intitulată *Politics in an Interdependent World*.⁵⁴

Realizările lui Ionescu au izvorit din angajamentele sale față de oameni,

libertate și politică. Rezultatul acestei îmbinări fericite a fost că binele pe care l-a făcut rămîne după el prin *Government and Opposition* și în Comitetul de Cerștere IPSA, ambele conduse de succesorii pe care i-a cîștigat de partea lui și cărora asocierea cu el le-a fost benefică, prin cărțile sale cuprinzînd texte care sunt încă în bibliografia studenților la LSE, ca și a altora care se bucură de lectura lor repetată, și prin prietenii și colegii săi care îi prequiesc amintirea.

Întîlnirea dintre Ghiță Ionescu și lumea academică, atât britanică, cât și internațională, a fost într-adevăr fructuoasă. Ionescu a fost pe deplin *hors de série*. Nu o să mai întîlnim pe cineva ca el.

Traducere de Raruca Goreană

NOTE

1. Ghiță Ionescu, *Communism in Romania 1944-1962*, Oxford University Press, Londra, 1964, pp. 46-47. Ortografierea cuvîntului "Romania" era obișnuită în anii '60, dar de atunci "Romania" a devenit ortografierea standard și aceasta este folosită în acest articol.
2. Ibid., pp. 61-62, 143.
3. John C. Campbell, *The Independent*, 6 iulie 1996.
4. Ghiță Ionescu și Isabel de Madariaga, *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, C.A. Watts, Londra, 1968; paperback, Penguin Books, Harmondsworth, 1972, p.16
5. Leonard Schapiro, "Prefață", *Government and Opposition*, vol. 1, nr. 1, octombrie 1965, p. 3.
6. Ghiță Ionescu, "What is Political Thought Thinking of Now? – Reading Notes, 1964-1980", în *A Generation of Political Thought*, al 15-lea număr aniversar din *Government and Opposition*, vol. 15, nr. 3-4, vară/toamnă, 1980, p. 405. Acest articol poate oferi o idee asupra *Notelor* din acea perioadă. A se vedea traducerea acestor note în volumul de față (n. red.).
7. Vezi Richard Mayne, "Europe's éminence grise", *Times Literary Supplement*, 19 iulie 1996, p. 31.
8. *Communism in Romania*.
9. Campbell, *op. cit.*
10. Ghiță Ionescu, *The Reluctant Ally: A Study of Communist Neo-Colonialism*, Ampersand, Londra, 1965
11. Ibid., p. 139.
12. Ghiță Ionescu, *The Politics of the East European Communist States*, Weidenfeld / Nicolson, Londra, 1967, p. 286.
13. *Communism in Romania*, pp. 346, 348, 351.
14. Ionescu a folosit acest termen în *Leadership in an Interdependent World: The Statesmanship of Adenauer, De Gaulle, Thatcher, Reagan and Gorbachev*, Harlow, Longman, 1991, p. 289.
15. Ghiță Ionescu, *The Break-up of the Soviet Empire*, Greenwood Press, Westport Connecticut, 1984, p.150.
16. Ibid., p. 84.
17. Op. cit. (la nota 12); citat din S.E. Finer, "Prefață", în Geraint Parry (ed.), *Politics in an Interdependent World: Essays presented to Ghiță Ionescu*, Aldershot, Edward Elgar, 1994, p. X. Text tradus în volumul de față (n. red.).
18. Ghiță Ionescu, *Comparative Communist Politics*, Macmillan, Londra, 1972, publicată

- în asociere cu *Government and Opposition* în seria studiilor de politică comparativă, editată de S.E. Finer și Ghiță Ionescu. Pe lângă Ionescu și Finer, autorii din această serie îl includ pe David E. Apter și James Joll, A.H. Brown, Bernard Crick, C.H. Dodd, W.J.M. Mackenzie, William Wallace și Roger Williams.
19. Citat în *The Politics of the European Communist States*, p. 87.
20. *Loc. cit.*
21. *Ibid.*, pp. 55-64
22. *Opposition*, p. 17.
23. *The Politics of the European Communist States*, p. 165.
24. Ghiță Ionescu, "Eastern Europe" în G. Ionescu și Ernest Gellner (eds.), *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1969. (Vezi și versiunea românească din acest număr al revistei Polis – n. red.). Text tradus în volumul de față (n. red.).
25. *Comparative Communist Politics*, pp. 31, 33.
26. *Ibid.*, pp. 58-59.
27. *Op. cit.* (nota 17), p. XI.
28. *Op. cit.* (nota 4).
29. Ghiță Ionescu, *Centripetal Politics: Government and the New Centres of Power*, Hart-Davis, MacGibbon, Londra, 1975.
30. Formularea lui Bernard Crick pe care autorii o citează la pagina 127 a *Opoziției*.
31. *Op. cit.* (nota 29).
32. Ghiță Ionescu, "Introducere", în Ionescu (ed.), *The Political Thought of Saint Simon*, Oxford University Press, Londra, 1976, p. 54. Ionescu admira capacitatea de previziune a lui Saint-Simon care, în primii ani ai secolului XIX, percepea deja viitoarele attribute ale societății industriale.
33. *Centripetal Politics*, p. 8.
34. *Ibid.*, p. 128.
35. *Ibid.*, p. 206.
36. *Ibid.*, p. 160.
37. Ghiță Ionescu (ed.), *The New Politics of European Integration*, Macmillan, Londra, 1972.
38. "Introduction", în *Ibid.*, pp. XIII, XIV.
39. Ghiță Ionescu (ed.), *Between Sovereignty and Integration*, Croom Helm, Londra, 1974.
40. "Introduction", în *Ibid.*, pp. 9, 22, 23.
41. Ghiță Ionescu (ed.), *The European Alternatives: An Enquiry into Policies of the European Community*, Sijhoff & Nordhoff, Alphen aan den Rijn, 1979.
42. *Leadership in an Interdependent World*.
43. Konrad Adenauer, *Memoirs*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1966, pp. 416-417, citat în *ibid.*, pp. 63-64.
44. Vezi Carl J. Friedrich, *Trends of Federalism in Theory and Practice*, Pall Mall Press, Londra, 1968.
45. Ghiță Ionescu, *Politics and the Pursuit of Happiness: An Enquiry into the Involvement of Human Beings in the Politics of Industrial Society*, Harlow, Longman, 1984, p. VII.
46. J.J. Rousseau, *Du Bonheur Public*, citat în *ibid.*, pp. 62-63.
47. *Politics and the Pursuit of Happiness*, op.cit., pag. 17.
48. *Ibid.*, pp. 4, 180-181.
49. *Ibid.*, pp. 8, 231.
50. Macmillan, Londra, 1921 (în original, Madrid, 1912).
51. *Politics and the Pursuit of Happiness*, op. cit., p. 11.
52. *Ibid.*, p. 111.
53. Volum omagial (în germ. în original – n. red.)
54. *Op. cit.* (nota 17). Colaboratorii au fost Benjamin R. Barber, Klaus von Beyme, Michael Biddiss, Ronald Dore, S.E. Finer, Ernest Gellner, Karlheinz Neunreither, Emile Noëi, Geraint Parry, John Pinder, Susan Strange și Roger Williams.

Bernard Crick

*Începuturile revistei Government and Opposition**

The author focuses on the purpose and the circumstances of the publication of *Government and Opposition*. He also gives us a comprehensive image of what he calls "the Ionescu way".

Noul editor m-a rugat pe mine să scriu "un articol cheie despre aparitia și realizările revistei *Government and Opposition*", iar pe alții să scrie despre viața și opera lui Ghiță Ionescu, aşa cum a procedat deja John Pinder¹ în excelentul și pătrunzătorul său articol. Î-am spus că era un lucru prea dificil să stau și să recitesc, să revăd numerele apărute de-a lungul a treizeci și unu de ani, precum și toate cărțile și pamfletele aferente. Dar Geraint Parry nu mi-a dat de ales, la fel cum obișnuia să facă și Ionescu, spunându-mi, cît se poate de maghiitor: "Consiliul a considerat, în unanimitate, că tu ai fi persoana ideală (sic) de vreme ce ești unul dintre fondatorii revistei". Chiar și aşa stînd lucrurile, tot ce i-am promis că pot face este un *eseu*, în cea mai mare parte din memorie, pentru a surprinde motivele, atmosfera și contextul acelei perioade de acum o jumătate de viață, în apogeul războiului rece. Si, ca

biograf de ocazie, știu că memoria poate fi înșelătoare.

"Persoana ideală", deși am demisionat de două ori din pricina dezacordurilor ținând de politica revistei, o dată din Consiliul editorial și a doua oară din Consiliul consultativ? Ei bine, noul editor nu le știe pe toate; căci a fi ideal contrazice flagrant ultimele gînduri creștine ale lui Ghiță Ionescu asupra imperfecțiunii umane (cu care sînt în parte de acord, chiar dacă din perspectivă empirică, raționalistă și umanistă, apropiate de cea a lui Ernest Gellner, membru mai recent al Consiliului și a cărei dispariție o regretăm). Cît despre Consiliul actual, acesta trebuie să fie destul de diferit de cel vechi, de vreme ce nu existau decizii unanime, chiar dacă eram un grup neobișnuit de apropiat. (Ar fi trebuit să întreb cine era absent în Consiliul actual).

Ceea ce ne-a unit a fost, pe de o parte, sentimentul unui gol intelectual ce

* Textul este preluat din *Government and Opposition*, vol. 32, nr. 2, pp. 161-172.

trebuia umplut și, pe de alta, incapacitatea individuală a unui mic grup, potențial inflamabil, de a rezista entuziasmului prienos cu care Ghiță (pentru aceasta îi pot spune pe numele mic) susținea că suntem fiecare indispensabili pentru realizarea unui scop comun. Nu îmi mai amintesc cînd mi-a vorbit prima dată în acești termeni, probabil că la LSE. Îmi amintesc în schimb că ne-am împrietenit foarte repede. Mai înainte de a impune în anii '70 prezența femeilor în consilii și comitete, în anii '60 existau în acestea (excepțindu-le pe cele mai reaționare), "tineri care promit". Cred că Bertrand de Jouvenel îi atrăsesese atenția lui Ghiță asupra cărții mele *In Defence of Politics*. La Departamentul de Științe Politice din cadrul LSE această carte trebuia evitată, nefiind nici loială memoriei lui Laski, nici entuziaștă față de contra-revoluția lui Oakeshott care avea acolo mulți acoliți. Telefonul meu de acasă a început să sune în diminetile de duminică pentru discutii remarcabil de lungi și complexe ("este mult mai ușor să vorbim cînd nu suntem întrerupti de studenți" – cererile studenților nu intrau în pluralismul său), dar la început îi înțelegeam cu greutate intențările la telefon, aşa că duminica mergeam adesea de la Heath la Highgate împreună cu Ghiță și Valence să bem ceai și să aflu ce îi promisesem că fac (ca, de pildă, să intru în Consiliu). Dar aş vrea să vorbesc mai întîi despre golul intelectual pe care-l simteam cu toții și despre scopul comun, pentru a demonstra apoi că memoria este înșelătoare, mai precis subiectivă, iar apoi – despre dinamica Consiliului.

Începuturile

Golul despre care vorbeam poate fi privit în mai multe feluri. Eram cu toții în căutarea unei evaluări

non-marxiste a relației dintre teorie și practică. Nu consideram că behaviorismul american, ce își facea zgromotos simțită prezența în Essex și Strathclyde, ar putea fi răspunsul pentru aceasta; mai degrabă consideram necesară inițierea unor studii care să vizeze chestiuni importante, substanțiale, politic și moral prioritare, analizate prin metode eclectice și ale bunului simț în funcție de contextul și natura diferență a fiecărei probleme. Simteam cu toții că prea mult timp fusese consacrat opozitiei dintre modelele "democrației" și cele ale "totalitarismului" și că prea puțină atenție fusese acordată uriașei lumi gri dintre acestea două, tipurilor de guvernămînt și gradelor de autocrație. Fiindcă nici o autocrație nu era astăzi de absolută pe cît pretindeau élitele ei conducătoare, și existau puține studii despre barierele impuse exercitării puterii autocratice.

În *Introducerea* la primul volum, nr. 1, din octombrie 1965, Leonard Schapiro afirma clar că foarte multe din studiile asupra "procesului politic" (expresie care traversase din nou Atlanticul și redevenise la modă) ignorau faptul că "guvern" și "opozitie" sunt întotdeauna interdependente. El oferea apoi trei motive temeinice pentru ceea ce considera a fi uriașa responsabilitate a lansării unei asemenea idei într-o lume saturată de publicații de acest gen². Mai întîi, studiul opozitiei nu își găsise "locul cuvenit în istoria politică" din cauza "credinței eronate că «opozitie» echivalează cu «violență» și «ostilitate»" – experiența britanică fiind, în general, excepțională. În al doilea rînd, era utopismul de tradiție iacobină și marxistă care preconiza o rezolvare finală a conflictelor, dacă nu un "sfîrșit al istoriei", cel puțin un timp cînd, după celebra expresie a lui Lenin, "administrarea lucrurilor va înlocui guvernarea oamenilor". "Al treilea motiv pentru care

elementul opoziției inerent oricărei guvernări sănătoase, a fost atât de frecvent ignorat de către istorici este acela că «istoria» aparține învingătorilor". Schapiro afirmă clar că nu era vorba de o altă revistă dedicată științei politice, ci de una interdisciplinară – „așa cum dovedește, sper, lista numelor editorilor”³ – care, deși specializată, trebuia scrisă pentru „un cerc cît mai larg de cititori”, semănind – așa cum ne-am închipuit cu totii – cu *The Political Quarterly*, unde eram pe atunci editor/asociat. Personal, nu am văzut nici un inconvenient în asta de vreme ce *Government and Opposition* urma să depășescă limitele politiciei britanice și occidentale, să prezinte politica comparată atât în termeni istorici cît și în alte moduri, relevante pentru politica contemporană.

Cred că ar fi corect să spun că, în timp ce dorința realizată de Schapiro de a evita introvertirea disciplinară academică a fost realizată pe deplin, este totuși îndoielnic că *Government and Opposition* ajunge la un public diferit de cel din universități și centre de cercetare. De asemenea, istoria opoziției nu ocupa o parte prea mare a revistei, în afara cazurilor în care, ca întotdeauna, studiile de istorie modernă și contemporană se împleteau cu studiile politice. Am spart gheata prin contribuția mea la Volumul 1, nr. 1, care constă într-o lungă recenzie a unei lucrări despre apariția instituției britanice a „opozitiei loiale”, analiză ce se oprește în 1830⁴. Lui Ghiță îi plăceau întâlnirile și discuțiile, chiar în contradictoriu (a fost surprins de deosebirea netă pe care o făcea Oakeshott între „conversație” și „discuție în contradictoriu” – el le încerca pe amândouă), așa că micul Consiliu avea ședințe lungi cel puțin o dată pe trimestru, uneori și mai des, pentru a discuta despre comisii și proiecte. Dar, deși ne asculta și părea

să ne aprobe, pe Leonard și pe mine, în timp ce afirmam sus și tare importanța abordării de tip istoric (poate că eu și Leonard cădeam fără probleme de acord cu asta pentru a evita pe cît puteam subiectele politice cu care nu eram deloc de acord), ne-a solicitat puține articole istorice. Ghiță era hotărît să aducă, atât în revistă cît și în scrierile sale (așa cum bine a observat John Pinder), temeuri pentru credința că în Europa de Est se întrevădeau elemente de pluralism, deși puțini percepeau la fel de clar ca el dorința partidelor comuniste de a obține și a păstra puterea. Faptul că eram de acord cu el în această privință mă deosebea de mulți dintre colegii mei social-democrați (în sistemul sovietic trebuia găsită o fărime de bine, oricăt de minusculă, o cît de mică scuză pentru acțiunile criminale); poate de aceea m-am simțit atât de în largul meu să scriu despre Orwell.

Isabel de Madariaga m-a deconcertat, atunci, prin faptul că ea, ca istoric, nu părea să sprijine reproșurile pe care Leonard, ca președinte al Consiliului, i le făcea lui Ghiță pentru că se arătase atât de puțin favorabil articolelor despre istoria opoziției. Dar, mai apoi, mi-am dat seama că ea fusese destul de înteleaptă ca să tempereze lucrurile (realismul ei financiar domolea optimismul teribil al lui Ghiță în ceea ce privește viitoarele vînzări și abonamente, dorința lui permanentă de a organiza o nouă conferință în așteptarea viitoarelor venituri; ea avea puterea să îi reamintească că nu toată lumea ne recunoștea valoarea)⁵. Cred că ea știa mai bine decât noi toți că într-un Consiliu de administrație al unei reviste, oricăt ar fi fost el de distins și imaginativ, de intim și prietenos sau plin de „tensiune (desigur) creativă”, tot editorul este cel care trebuie să găsească autori buni (ceea ce este mai

dificil decât a sugera subiecte), să ceară și să respingă, să se asigure că poate obține ceva plauzibil de la autorii care de obicei promit cu ușurință, dar care predau materialele cu mare înțîrziere. Editorul nostru făcea toate acestea remarcabil de bine, primind doar ocazional ajutorul nostru. În primii ani am avut contribuții substantiale de la – printre alții – Aron, Beloff, Bracher, Dahrendorf, Dahl, Friederich, de Jouvenel, Lipset, Mayne, Mazru, Nove, Sartori, Shils și Spinelli – fiecare membru al Consiliului făcându-și, la rîndul său, datoria.

Leonard exprimase atât de bine scopurile noastre comune, fără să considere necesare discuții suplimentare. În aceeași *Introducere* și afirmare a scopurilor (care încă merită o recitire atentă), el atacă istoria lui Michelet, cel mai influent dintre istoricii secolului al XIX-lea ai Revoluției Franceze, pentru că exclude din relatarea sa teleologică pe aceia ale căror politici au fost dejucate și înfrânte, sau chiar mai rău, omise din rîndul consemnărilor: “și cine este astăzi pregătit să afirme că social-democrația relativ moderată a unora dintre opozanții lui Lenin nu mai este relevantă pentru problemele cu care se confruntă astăzi Uniunea Sovietică – cu tehnologia sa avansată, și avînd o clasă muncitoare mult mai educată? În orice caz, *Government and Opposition* nu crede că modelul istoric poate fi conturat doar în nuanțe de alb și negru; iar în paginile sale, ea se va preocupă în egală măsură atât de cei «victorioși», cât și de cei «învinși»”.

Dar, în practică, Schapiro era susținătorul unei versiuni stricte a teoriei totalitarismului și era extrem de sceptic în ceea ce privește semnele unei disidențe organizate în Uniunea Sovietică, și cu atât mai puțin, a unor “fisuri în edificiul puterii sovietice”, pe care unii autori de editoriale le vedea în fiecare zi. El îi stima foarte

mult pe disidenții din sfera politicii sau a literaturii, însă privea speranțele în eficiența lor colectivă ca pe simple iluzii – onorabile, ce-i drept, însă doar iluzii.

Poate că aceasta explică, în ciuda marii autorități academice a lui Schapiro în acest domeniu și a puterii sale ca președinte al Consiliului, lipsa relativă a studiilor despre Uniunea Sovietică în primii ani ai revistei, comparativ cu studiile tînînd de domeniul intelectual și academic al editorului – Europa Centrală și de Est. Sovietologii de la LSE erau pe atunci foarte necreuțitori; ei urau atât de mult tirania din Uniunea Sovietică încît nici unul dintre ei nu a încercat să atingă obiectivitatea vizibil lipsită de pasiune a școlii lui Merle Fainsod de la Harvard, și nici nu aveau multe sanse să reușească.

Stilul Ionescu

Aici mă văd nevoit, cu tot respectul, să mă desprind într-o oarecare măsură de cele două afirmații prezente în articolul cuprinsător și echilibrat scris de John Pinder despre evoluția intelectuală a lui Ghiță Ionescu în raport cu revista. Teoria generală a lui Ghiță Ionescu despre pluralism – anume aceea că pluralismul este inevitabil și necesar în toate societățile industriale moderne (o semi-autonomie crescîndă a elitelor tehnologice și militare; chiar o separare treptată a birocrației de partid etc.)⁶ – poate fi considerată acum, privind retrospectiv, drept o interpretare corectă a cauzelor prăbușirii puterii sovietice. Această teorie (sau perceptie teoretizată) se potrivește mai mult unor regimuri și mai puțin altora. Nu sun expert în acest domeniu, dar nu pot să nu remarc existența unui consens din ce în ce mai mare printre analiști asupra faptului că nu provocarea repre-

zentată de pluralism, ci starea disperată a economiei sovietice a dus la încercarea originală, neașteptată, cu totul impredictibilă (în mod sigur neprevăzută de nimenei) și foarte riscantă a lui Gorbaciov de a reforma economia. Teoria lui Ionescu putea să explice mult mai usor de ce unele regimuri din Imperiul Sovietic s-au prăbușit mai repede decât altele, odată îndepărtat "sprijinul" militar rusesc – Ungaria și Polonia urmău deja o cale diferită, mai pluralistă și mai conștient politică, ceea ce nu se întâmpla în Cehoslovacia și Germania de Est: aceste regimuri ineficiente din punct de vedere economic s-au prăbusit brusc, atunci cind forța și constrângerile au dispărut; nu a existat un proces de diminuare graduală a puterii în cadrul căruia revoluțiile din 1989 nu ar fi fost decât un moment de accelerare. Cartea lui Ionescu din 1965, intitulată *The Break-up of the Soviet Empire*, a fost mai puțin profetică cît, aşa cum obișnuiau să spună marxiștii, "prematur corectă". Teoria a devenit prescriptivă și exagerat de optimistă. Semăna cu cea a lui Tom Nairn din *The Break-up of Britain* (1977), o onorabilă amăgire, deși însotită de fapte și idei, de seori omisă din start din relatăriile convenționale, dar extrem de relevantă pentru o *examinare echilibrată* a domeniilor de probleme. Nici una din cele două cărți nu a oferit vreun diagnostic politic deosebit de bun sau echilibrat. Ambele cărți trăind despre "inevitabilele prăbușiri" reamintesc extraordinarul *aperçu* al lui William Hazlitt în privința lui Edmund Burke: "proclamând o eroare, a scos la lumină o mie de adevăruri". Zidul n-a căzut aşa cum prezise teoria, și nici efectele căderii lui n-au fost aşa de univoce și benigne. Adoptând federalismul ca teorie generală a puterii în mai multe cărți și articole despre integrarea europeană, Ghiță Ionescu, la fel ca mulți dintre noi, subes-

timă tenacitatea și potențiala violență a multor naționalisme. Poate că aceasta explică în parte pesimismul crescând al lui Ghiță din ultimii ani în ceea ce privește posibilitățile benefice ale acțiunii politice deliberate.

Mai există un mic aspect în articolul lui John Pinder cu care nu sunt de acord. Era oare într-adevăr argumentul său normativ aparte din *Politics and the Pursuit of Happiness* (1984), "realismul creștin" pe care îl datoră explicit și în mare măsură cărții lui Miguel Unamuno *The Tragic Sense of Life* (1912), "izvorul principal al vieții și scrierilor sale"? Cred că aceasta s-a întâmplat destul de fiziu, după convertirea sa la anglo-catolicism sub influența soției sale, subestimata Valence (născută Valence Ramsay du Bois Maclare), care avea din câte simpatizase, o puternică atitudine anticlericală, deși îndreptată mai curind împotriva Bisericii Ortodoxe de stat din România decât împotriva religiei ca atare. La unele dintre ceaiurile de duminică, ce se desfășurau în anii '60 la Highgate și despre care am vorbit mai devreme, discuția dintre cei doi devinea aprinsă în ceea ce privește problema credinței – la început am crezut că amândoi vedea în mine un arbitru care să tempereze spiritele la nevoie; dar apoi mi-am dat seama că fiecare interpreta tăcerea mea drept o susținere venită din partea unui altul (fusesem totuși confirmat de un arhiepiscop). În primii ani ai revistei simpatizează cu social-democrația, sau, în orice caz, că nu îi este ostil. Pentru că orientarea politică a lui Leonard era clar de dreapta, suspectând orice variantă de socialism că ar fi nerealistă sau prea indulgentă față de comunism, și pentru că Leonard l-a adus pe J. Gould în Consiliu unde îl așeza în dreapta lui, atunci Ghiță mă punea, evident, să mă așez în stînga lui, pentru echili-

libru – cu toate că, știam prea bine, el era mai curînd ambidextru. Atunci cînd Leonard i-a rugat pe cei prezenti să ne citească referințele, Consiliul Consultativ nu a manifestat înclinații stîngiste: Daniel Bell, Bertrand de Jouvenel, Hugh Seton-Watson și Edward Shils erau nume care, pe vremea aceea, i-au făcut pe unii dintre prietenii mei “vechi laburiști” (după cum am spune acum) să mă întrebe dacă nu cumva “treceam de partea celor lântă”, fie din naivitate, fie cîștigat de una dintre plăcerile favorite ale lui Ghiță, ceaiul de după-amiază la Savoy. Le-am explicat trufăș că îi consideram pe aceștia drept niște “conservatori decenti” sau “conservatori liberali”, iar dacă noi credeam că libertatea și egalitatea nu se contrazic reciproc, ar trebui să acceptăm faptul că prietenia și colaborarea erau, în cazul proiectelor cu temene precise, adesea mult mai eficiente decît munca de unul singur. (Mai era și faptul că, deși nu am zis-o niciodată, compania ortodoxilor mi se părea pe plan social plăcitoare iar pe plan intelectual nu prea îmi lărgea orizonturile.) Noi apăram politica și libertatea în moduri diferite și aveam în comun dușmani adevărați, neiertători și neîmblînziți.

În orice caz, cred că cele ce s-au spus mai sus țin doar de biografie. Faptul că ar fi unamunist sau augustinian de la început sau doar spre sfîrșit a avut, cred eu, o influență ocasională asupra politiciei revistei. Cînd o nouă revistă reușește să se facă cunoscută, articolele trimise sunt în proporție egală cu cele scrise la cerere; iar într-un domeniu astă de vast, articolele bune nu se găsesc pretutindeni; dacă-ți vin singure, chiar dacă sunt pe tonuri pe care nu le prea agreezi, ele nu pot fi respinse pur și simplu. Experiența mea de la *Political Quarterly*, o revistă cu agenda politică, îmi amintește că, avînd un editor asociat care nu făcea nici jumătate din cît

ar fi trebuit, toleranța mea în privința devianței politice creștea automat pe măsură ce se întrezarea termenul trimestrial de predare la tipar. Ghiță și Isabel de Madariaga erau buni editori în sensul că puteau deosebi binele de rău. Chiar dacă unele dintre “notele de lectură” ale lui Ghiță au devenit în anii 1990 din ce în ce mai conservatoare, în primul rînd, ele nu prea aveau legătură cu tonul tot mai academic și mai general al revistei (formula “government and opposition” putea acoperi orice nefiind doar pură metodologie și pentru că “și” poate fi folosit, la urma urmei, atât conjunctiv cât și disjunctiv); iar, în al doilea rînd, conservatismul său, odată devenit serios, nu era de tip Thatcher, adept al pieței libere, ci mai degrabă unui de tip Burke – un empirism ale cărui limite erau fixate de legea naturală.

Dacă am avut greutăți, ele au venit probabil mai mult din partea mea. Legăturile prietenești nu puteau fi distruse cu ușurință, iar Ghiță a încercat în repetate rînduri să ia demisia mea din Consiliul Editorial în 1975 cu titlu personal, deși îi spusesem clar că eram mult prea ocupat, *Political Quarterly* îmi lua din ce în ce mai mult timp, cu un editor asociat care nu lucra la fel de mult ca mine, și că nu îmi plăcuse niciodată să stau prea mult timp într-un loc. Pe lîngă asta, văzusem cît de mult își însușise el revista, și aşa și trebuie să fie, astfel încât, oricît de mult îi plăceau discuțiile și compania de calitate, tot el lăua decizia finală și nici nu ar fi trebuit să fie altfel. Dacă ar fi existat diferențe serioase de natură politică, aş fi rămas și aş fi luptat în continuare. Dar îmi amintesc că am fost nevoit să provoc o dispută politică numai pentru a-l convinge că nu era nimic personal, și că i-am spus că, dacă nu mă lăsa să plec, ca un tată care îi dă fiicei sale binecuvîntarea fiindcă nu are de ales, aş fi putut deveni o pacoste pentru

Consiliu. Nu îmi mai aduc bine aminte ce s-a întîmplat de fapt. Să fie oare articolul despre tulburările din Irlanda de Nord pe care m-a rugat să-l citesc și pe care eu l-am respins ca fiind vocea unei fațjuni din armată ce vorbea prin intermediul unui profesor universitar – articol pe care el l-a publicat totuși pe motiv că era anti-IRA – ca și cum noi ceilalți nu eram? Cred că asta a fost - eu mi-am aruncat, printre-un gest prostesc, toate dosarele.³ S-a iscat un adevărat scandal cînd, după vreo zece ani, am încercat fără succes, un an în sir, să demisionez chiar și din Consiliul Consultativ. Atunci mi-a ignorat pur și simplu scrisorile prin care îmi anunțam demisia, și a spus că "il întrista faptul că un prieten" scrisese președintelui Consiliului "fără știrea sa" cerînd eliminarea numelui meu (așa cum era procedura corectă de la bun început). În "Notele sale de lectură" spusește ceva despre capacitatele mentale și politicele lui Neil Kinnock, ceva ce mi se păruse demn de *Spectator*, dar care nu-și găsea locul în ceea ce era pe atunci o revistă academică, chiar dacă era una ce prefera să vorbească mai concret, nu să întrețină discuții metodologice. I-aș fi reproșat acest lucru. Asta pentru că eram un admirator al lui Kinnock în ceea ce privește politica britanică locală. Cu toate acestea, am mai scris ocazional pentru revistă și după acest incident și încă și mai des luam ceaiul la Didsbury, atunci cînd treceam prin Manchester.

Concluzie

Alții ar trebui să judece acest lucru, dar eu cred că a fost o vreme cînd Ghiță dorea să transforme *Government and Opposition* într-un rival al lui *Political Quarterly* și *Parliamentary*

Affairs, să îi restrîngă deci domeniul mai mult decît se stabilise inițial. Dar el s-a depărtat de această intenție către un ton mai pronunțat filozofic și teoretic. Revisiile mici de calitate oglindesc în mod inevitabil convingerile unui mare editor care are ceva de spus. Acest lucru le dă viață. Alianța personală, intelectuală și politică dintre Schapiro și Ionescu a lansat revista, dar energia lui Ionescu a fost cea care susținut-o, iar abilitatea sa, pe de o parte manipulantă, pe de altă parte de o autentică lipsă de formalitate, i-a permis să atragă atenția autorilor strălușiți, transformînd legăturile profesionale în prietenii apropiate. Dacă înfirzai cu un articol nu puneai în încurcătură un editor, ci un prieten. Cine nu ar trăda mai ușor un editor decît un prieten?

Îmi dau seama că nu am spus nimic despre cărțile și broșurile lansate prin diferite edituri, în special Macmillan, sub egida revistei, în perioada de început. Unele dintre ele erau cu adevărat excepționale. Ar trebui amintite în cazul în care s-ar scrie o istorie a revistei, pentru că aceste publicații îi permiteau să se susțină singură din punct de vedere financiar. Nu existau planuri sau fonduri secrete. I-am pus această întrebare lui Ghiță de cum l-am înțîlnit. Asta pentru că, pe atunci, eu și prietenii mei ne gîndeam la *Encounter* și la CIA. Răspunsul lui Ghiță a fost foarte clar. Mi-a spus ceva de genul "ai să vezi că, atunci cînd vom începe să ne întîlnim cu regularitate, cel mai mult va trebui să vorbim despre cum vom găsi bani pentru numărul viitor". (Ei bine, în principal așa a fost, dar oricît de mult ar fi durat, ne supunea, ca și cum ar fi fost un seminar intensiv, la dezbateri asupra *problemelor existente* și a felului cum puteau fi transformate în numere publicate). Avea cu toate acestea dreptate, și nu ne amăgise.

LSE ne ajutase în primii ani, în acea perioadă mai usoară de finanțare universitară: ne pusește la dispoziție o secretară și o cameră pentru acea vitală perioadă de copilărie. Ne-a luat ceva timp să ne dăm seama că, din nefericire, chiar și atunci revistele trimestriale erau dependente de abonamentele făcute de instituții. Ideea unui preț ("abonament anual, în valoare de 45 de șilingi") pentru persoane individuale s-a dovedit păgubitoare. Revista a fost nevoită să treacă prin acele fluctuații de tiraj care se răsfring negativ asupra bibliotecilor universitare ca urmare a exploziei de titluri academice provenind din departamentele de presă ale marilor edituri. Profesorii, ca și bunii cetățeni, nu își fac datoria pentru bani. Costurile reale sunt mici, profiturile sunt mari. *Government and Opposition* a știut să se țină

departe de toate și să fie cea mai puțin tehnică, cea mai internațională și, cred eu, cea mai interesantă dintre revistele de specialitate din domeniul politicii.

De ce toate acestea? "Guvern" și "opozitie" – "opozitie" apărind mereu cu litere mici, și cel mai bine la plural, iată care era intenția revistei. Aproape banal, de vreme ce aceasta putea acoperi întregul domeniu și concept al politicii? Nu, nu era banal, pentru că, în comparație cu revistele introvertite de specialitate, ea redescoperea o temă și o simplă problemă fundamentală, permanent supusă pericolului de a se pierde în super-sofisticarea științei politice: tensiunile inerente și permanente dintre ordine și libertate, autoritate și democrație, elite și simpli cetățeni, interese și idealuri – cu alte cuvinte dintre guvern și formele de opozitie.

Traducere de Irina Bogdan

NOTE

1. John Pinder, "Ghiță Ionescu 1913-96: Freedom and Politics", *Government and Opposition*, vol. 31, nr. 4, 1996, pp. 400-425. Articol tradus în acest volum (n. red.).
2. Chiar înainte de explozia de titluri ce a avut loc în ultimul deceniu în Marea Britanie și Statele Unite, cînd editorii de periodice și-au găsit o sursă permanentă de venit din vînzarea, la prețuri umflate, a publicațiilor către bibliotecile universitare, și cînd universitării sunt disperați să publice orice, fie pentru a ieși bine la evaluarea departamentului lor, fie pentru a-și putea reînnoi contractele, ca să nu mai vorbim de promovare. Cel mai ingrijorător rezultat al acestei multiplicări a publicațiilor a fost, desigur, fragmentarea și compartimentarea disciplinelor, împotriva cărora *Government and Opposition* a luptat întotdeauna constituindu-se într-un exemplu grăitor.
3. Dintre cei cinci căi eram la început, Isabel Madariaga era istoric, Julius Gould – sociolog, abordarea juridică și istorică a lui Leonard Schapiro asupra studiilor sovietice era com-
- pletată de un scepticism cu privire la pretențiile științei politice aproape la fel de mare ca cel al lui Michael Oakeshott, iar eu eram cel care îi critica pe toți. Doar Ionescu a început să se miște tot mai larg în comunitatea internațională, și ea tot mai largă, a politologilor. R. Hofstadter, profesor de Istorie Americană la Universitatea Columbia, prieten bun cu Ghiță, de cînd acesta lucra la New York, era și el membru al Comitetului Editorial. Deși nu putea participa la ședințele acestuia, și-a adus contribuții notabile, și era o sursă de contacte pe teritoriul american foarte utilă – spre deosebire de membrii Consiliului Consultativ, și ei personalități la fel de marcante, dar, aşa cum se obișnuia, inactivi.
4. Archibald S. Foord, *His Majesty's Opposition, 1714-1830*, Oxford University Press, 1964. El cita *The Edinburgh Review* din 1855 spunând că "cea mai frapantă caracteristică a unei țări libere și principala sa deosebire de despotism" este "existența legală și recunoscută a unei opozitii organizate". Am numit aceasta "un

- non-sens găunos”, întrebîndu-mă de ce “organizată” și, chiar și aşa, de ce “una”?
5. Sincer vorbind, el reușea din ce în ce mai ușor să obțină fonduri pentru conferințe – nici unul dintre noi nu putea face acest lucru. Conferințele erau pentru el o parte esențială pentru îndeplinirea scopurilor revistei; cu siguranță, ele au făcut să crească faima și reputația revistei și deseori duceau la apariția unor articole de primă mînă. Dar anumite experiențe anterioare îi dovediseră că intervențiile din timpul conferințelor arătau aproape întotdeauna banal și dezliniat cînd erau puse pe hîrtie.
  6. Cea mai completă prezentare a acestei teorii poate fi găsită în cartea sa *Centripetal Politics: Government and the New Centres of Power*, London, Hart-Davis MacGibbon, 1975.
  7. Pinder, *ibid.*, p. 25.
  8. Editorul administrativ îmi amintește, uitîndu-se prin dosarele ei, că am încurcat ordinea faptelor. Așa e memoria, după cum v-am spus.

Geraint Party

Profesorul Ghită Ionescu la Manchester

The author marks some important moments of Ghită Ionescu's academic activity and his most important contributions to political science.

Ghită Ionescu și-a început activitatea academică tîrziu, cînd avea deja peste 50 de ani. În perioada 1965-1968 a fost Nuffield Fellow la *London School of Economics*, perioadă în care și-a dobîndit reputația de autoritate în materie de politică în Europa comunistă. Studiul comparativ major al acestei perioade este *The Politics of the European Communist States* (1967), care a fost precedat de un studiu mult mai elaborat asupra regimului țării sale natale, intitulat *Communism in Romania* (1965).

În anul 1968, la invitația profesorului S.E. ("Sammy") Finer, devine membru în *Department of Government* la Universitatea din Manchester, inițial în calitate de conferențiar. În 1970 a fost numit profesor de științe politice și a rămas în cadrul departamentului – cel mai mare din Marea Britanie pe probleme de științe politice – pînă la retragerea sa în 1980.

Ionescu și-a continuat cercetările asupra Europei de Est cu *Comparative Communist Politics* (1972), dar a devenit din ce în ce mai interesat de identificarea tendințelor politice ale societăților industrializate, temă care a reprezentat preocu-

parea sa centrală pînă la sfîrșitul vieții sale. El a fost unul dintre primii specialiști care a pus la îndoială capacitatea statelor naționale moderne de a face față imperativelor economiei internaționale. În lucrarea sa *Centripetal Politics: Government and the New Centres of Power* (1975), a argumentat că era nevoie de o nouă formă de "politică centripetă" (*centripetal politics*), care să medieze între interese în punctele lor de intersecție. Aceasta ar implica crearea unor noi instituții supranacionale după asemănarea celor care căptau treptat contur în cadrul Comunității Europene. Acest lucru nu înseamnă că epoca statelor naționale a apus, dar sugera că liderii politici trebuie să-și convingă electorii că suveranitatea națională pură devine un concept desuet.

Aceste idei se regăsesc în titlul cărții publicate în 1974, *Between Sovereignty and Integration*, și au fost examineate în continuare în numeroasele articole de presă și eseuri despre "noua politică" de integrare europeană (sintagmă utilizată ca titlu al unui volum editat de el în 1972). Aceste idei au fost, de asemenea, dezbatute în cadrul Comitetului

dedicat acestei chestiuni al Asociației Internaționale de Științe Politice al căruia președinte și forță conducătoare a fost Ghiță Ionescu. Interesul asupra originilor istorice ale politicii societăților industrializate l-a determinat să editeze lucrarea *The Political Thought of Saint-Simon* (1976).

Această abordare a studiului statelor naționale în cadrul noii ordini politice și economice a constituit tema unor remarcabile cursuri predate studentilor din anul doi de la facultatea din Manchester. El a căutat să compare răspunsurile statelor europene cu economie mixtă și a celor cu economie planificată la presiunile ordinii internaționale. El a încercat să demonstreze că statele naționale, liderii lor politici și electoratul trebuie să-și recunoască propriile limite și să creeze noi structuri instituționale. Cursul era solicitant (probabil excesiv de solicitant pentru cei mai puțin pregătiți dintre studenți), dar stimulator pentru cei mai buni, dintre care unii au intrat în mediul academic, puternic influențați de modul în care vedea politica Ionescu.

În același timp, el a fost cel inițiatorul unuia dintre primele cursuri universitare pe tema integrării europene și a Comunității Europene, la care au colaborat distinși politicieni și funcționari europeni.

Retragerea lui Ghiță Ionescu de la Universitatea din Manchester (el rămînind cu domiciliul în acest oraș) nu a afectat angajamentele sale intelectuale. Doar terminologia s-a schimbat, el preluând acum noțiunea deja la modă de "interdependentă". De fapt, era vorba de un domeniu în care el se situase în avangardă cu cîțiva ani înainte, dar care de-abia acum a devenit o modă. Noua tehnologie a schimbat radical timpul și spațiul politic. Politica s-a schimbat definitiv nu doar din

cauza globalizării piețelor, ci și din cauza a ceea ce Ghiță Ionescu a numit cu multă imaginație drept "radiațiile de la Cernobîl care sfidează suveranitatea".

În anul 1992, el a publicat ultima sa lucrare importantă *Leadership in an Interdependent World: The Statesmanship of Adenauer, de Gaulle, Thatcher, Reagan and Gorbachev*, în care argumenta că, astăzi, oamenii de stat trebuie evaluati pe baza unor criterii diferite de criteriul realizațiilor naționale. Ei trebuie să arate nu numai că înțeleg nevoia de împărțire a suveranității odată ce interdependența a devenit o realitate ci, mai mult, să fie chiar pregătiți să remodeleze judecata politică a propriului lor electorat. Toți acești politicieni au trecut cu bine prima probă, dar nici unul nu s-a descurcat la cea de a doua.

Judecata politică a constituit de asemenea tema celei mai teoretice cărți a lui Ionescu, *Politics and the Pursuit of Happiness* (1984). În această lucrare, el a combătut ideea că politica ar putea împlini promisiunea fericirii umane. Această teză a rezultat dintr-o distorsiune tragică a politiciei de către ideologie, fie ea iacobină, utilitarianistă sau marxistă. Toate aceste ideologii au dat naștere la pretențiile oamenilor de a le fi îndeplinite dorințele de către societatea din care fac parte, mai degrabă decât să-i stimuleze să se întrebe cu ce aport pot contribui la binele celorlalți.

Altă contribuție de seamă a lui Ghiță Ionescu la știința politică internațională a fost activitatea sa de editor, timp de treizeci de ani, al revistei *Government and Opposition*, pe care a fondat-o în anul 1965 alături de un grup de profesori universitari din cadrul *London School of Economics*, printre care și Isabel de Madariaga, colaboratoarea lui Ghiță Ionescu la cartea *Opposition* (1968). Această revistă urma să se deosebească de publi-

cările convenționale în tradiția engleză sau americană, destinate politologilor profesioniști. Aptitudinile editoriale ale lui Ionescu reieseau din modul în care el identifică evenimentele sau mișcările de idei semnificative și din faptul că, probabil cu puterea sa de persuasiune cîștigată în urma carierei sale de diplomat din anii tineretii, reușea să-i facă pe colegii din lumea întreagă să scrie despre aceste teme, adeseori contra cronometru. Deși sediul revistei a rămas, tot timpul, la Londra, Ghiță Ionescu se deplasa săptămînal acolo pentru a se îngrijii de editarea ei.

De multe ori, *Government and Opposition* a fost gazda unor conferințe finalizate prin numere speciale dedicate câte unei singure teme. Una dintre aceste manifestări a dat naștere la o colecție de eseuri devenită clasică (*Populism*, 1969), editată în colaborare cu Ernest Gellner. Spre sfîrșitul vieții sale, Ghiță Ionescu a insistat asupra necesității ca ideile și instituțiile familiare să fie reexaminate într-un nou context, organizînd conferințe și editînd numere pe teme precum statul-asistențial și globalizarea. Caracteristică pentru el a fost și dorința, în ciuda loialității pe care o manifestase față de colegii mai în vîrstă care îi cîștigaseră respectul său intelectual, de a descoperi și încuraja

pe noii savanți antrenîndu-i în dezbateri pe teme diverse și încercînd să-i călăuzească spre a ceea ce este durabil, și nu doar efemer, în studiul științelor politice.

Casa sa din Manchester a devenit, pentru distinții săi invitați, pentru profesorii locali și pentru studenți, locul unor seminarii ad-hoc. În această activitate, de altfel ca în orice altceva din viața sa, Ghiță Ionescu a fost susținut și încurajat de soția sa Valence.

Cu toate că a fost ales vice-președinte de onoare al Asociației de Studii Politice din Marea Britanie, Ghiță Ionescu a participat foarte rar la adunările acesteia. Prioritatea sa o constituia Asociația Internațională de Științe Politice. Deși era un admirator al unor personalități remarcabile, ca W.J.M Mackenzie și mai ales S.E. Finer, Ghiță Ionescu s-a simțit mai apropiat de cei care lucrau pe teme care depășeau cadrul Marii Britanii. Formația sa intelectuală era continentală. Avea puține afinități cu filozofia empirică engleză și manifesta o aversiune față de utilitarism. Era mult mai apropiat de intelectualii de tradiție continentală, precum Raymond Aron, Carl Friedrich, Karl Deutsch și Bertrand de Jouvenel. Pe scurt, Ghiță Ionescu a fost cel mai "european" dintre venerabilii științei politice britanice.

Traducere de Gabriela Esteră Micaci

Ghiță Ionescu

*Autoretrospectivă: note de lectură 1964-1980 **

The amalgam 's notes of Ghiță Ionescu is a precious instrument to enter his laboratory of thinking. They reveal the basic intuitions, the persons and the events which contributed most to the crystallization of his thought.

R evăzând notele mele de lectură pentru a reconstitui evoluția concepției mele despre politică în general, și despre gândirea politică în special (pe parcursul ultimelor două decenii), am descoperit că rădăcinile interesului meu prezent pentru *realitatea* gândirii politice moderne pot fi descoperite progresiv în anumite locuri începând cu 1964. Temele majorității notelor converg în trei direcții principale: unele se articulează în jurul primelor mele cărți despre politica comunistă comparată, altele în jurul interesului meu pentru evoluția științei politice moderne, iar altele cuprind reflecțiile necontenite (*pace Tocqueville*) despre modul în care ar putea fi aplamate, în logică și în etică, dezacordurile dintre idealul dreptății sociale și cel al libertății politice într-o societate industrializată avansată. Dar notele de după 1964 arată acum, mai mult decât îmi aminteam, inconfortul meu timpuriu legat de două

orientări diferite ale gândirii politice moderne, sau față de școlile de gîndire cele mai populare care promovau aceste orientări. Dintr-un punct de vedere, consideram că ne înstrâinăm tot mai mult de realitatea existențială a omului. Din altul, mă temeam că metodele noastre actuale de analiză împiedică, mai mult decît ajută, înțelegerea caracterului distinctiv al politicii societății industriale moderne.

Aceste note, chiar aranjate și editate, formează inevitabil un amalgam de impresii însemnate într-un fel de stenografie intelectuală și fără să fie suficient explicate. Dar cum contribuțiile noastre la acest număr special sunt de natură unei priviri retrospective, le ofer și eu aşa cum au fost redactate inițial.

Congresul Asociației Internaționale de Știință Politică (IPSA), Geneva, 1964

a) Uluit de bogăția academică și de strălucirea acestei imense reuniuni de

* Textul provine din *Government and Opposition*, volumul 15, nr. 3/4 1980. Reprodus cu acordul editurii.

politologi din toată lumea – prima de aceste dimensiuni la care am participat vreodată. Sînt, desigur, absorbit de gîndurile mele de a încerca să scot studiile despre comunism din formatul monografic pe care încă îl au, și de a le integra în corpul în creștere și robust al politicii comparate – o strădanie pe care am discutat-o îndelung cu cei doi profesori care, după părerea mea, au făcut cel mai mult în această direcție: Leonard Schapiro de la *London School of Economics* (LSE) și Philip Moseley de la *Columbia University*.

Dar, în general, ceea ce mă surprinde la această vastă adunare în care toți cei cu un anumit interes se pot întâlni cu majoritatea celor care împărtășesc acel interes (acesta este, de altfel, și obiectivul principal al IPSA) este că, în ciuda acestei diversități produsă prin specializare în preocupări sub-disciplinare, toți cei care profesează în acest domeniu par să fie de acord că studiile politice ar trebui supuse unei modernizări generale. Ceea ce se dorescă înainte de toate este o nouă înțelegere globală prin care aceste studii să poată acoperi atât interdependența lumii moderne în ansamblu, cu cele aproximativ o sută cincizeci de state ale sale, cât și, în cadrul fiecărui dintre aceste state, interdependența proceselor sociale, economice și politice de luare a deciziilor. De aici noua propensiune către studiile politice comparate. În ciuda rivalității dintre mai multe școli "sistemice", fiecare cu liderii, conceptele-cheie și vocabularul său, obiectivul stabilirii unui astfel de "sistem" științific global pare să-i însuflească pe toți participantii.

Există, de asemenea, o încredere generalizată că studiile politice vor dobândi un caracter din ce în ce mai științific, pe măsură ce informația empirică se acumulează, este "cuantificată" științific și

clasificată în ceea ce americanii de aici numesc deja bânci de date. Și totuși...

...Și totuși, la sfârșitul zilei (sau mai degrabă la sfârșitul fiecărei din aceste trei zile entuziaste și epuizante), mintea mea simte o anumită rezistență față de modelul "omului" și al "societății" care stau la baza cercetărilor academice – probabil tocmai dîp cauză că sînt modele.

În ce privește societatea mă tem că, preocupați cum suntem de interpretarea "sistemului" sau global, s-ar putea să nu avem nici viteză de observație nici precizia focală pentru a observa ce schimbări concrete și neprevăzute s-au petrecut – în special în societatea industrial-tehnologică, fie ea capitalistă sau comunistă. Am un sentiment neplăcut că sociologii ca Shils, Aron, Ralf Dahrendorf, Daniel Bell, economisti precum Colin Clark, Galbraith sau Fourastié, filozofi extrem de diferenți precum Arendt, Gabriel Marcel ori Gellner, sau chiar teologi ca Tillich sau Niebuhr, au o perceptie mai acută și o înțelegere mai contemporană a transformării societății industrializate moderne și a consecințelor sale decât "politologii".

Și, în ce privește "omul", este omul socializat, pe care îl observăm din perspectivă behavioristă, alături de întruchipările lui funcționale, de clasă sau naționale (votant, contribuabil, membru de partid, al unei corporații sau al unui alt fel de comunitate, "dezvoltat" sau "din Lumea a Treia", muncitor, din clasa de mijloc, student, imigrant, locuitor al unei suburbii, profesor, negru, sau acum "femeie"), cel la care ne referim în generalizările noastre cuantificate - este el omul în carne și oase, aşa cum îl cunoaștem? De la Rousseau, teoria politică a proiectat imaginea abstractă a acestui om socializat care este la fel de diferit de omul real cum suntem noi de manechinele din vitrinele

magazinelor când le probăm hainele. Dar a fost oare nevoie nouă "știință" întemeiată empiric să-și focalizeze studiul doar asupra prototipurilor societale?

Mă tem că există un anumit ne-realism în știința politică modernă, pentru că în timp ce doctorii, teologii, antropologii, psihologii, filozofii istorici și cu atât mai mult artiștii au o imagine, chiar dacă numai una parțială, a omului real, cu pasiunile existențiale, nenorocirile, temerile și speranțele sale, ceea ce politologii percep ca "om" este ori Cetățeanul lui Rousseau, ori acel *Gattungswesen* al lui Marx. Dar acestea sunt amândouă reprezentări sociale ale unui om, pentru noi, necunoscut, după cum au scos în evidență Simmel și Jacob Burckhardt. Omul socializat este o reprezentare pe care filozofia politică clasica a pus-o întotdeauna în legătură, sau a contrastat-o, cu omul "natural", până când Hegel a susținut că le-a fuzionat. Unamuno a exprimat foarte lîmpede toate aceste lucruri când a juxtapus sarcastic "contractantul social" al lui Rousseau sau acel *homo economicus* al școlii de la Manchester "cu "omul din carne și oase; omul care se naște, suferă și moare – mai presus de toate care moare". Dar acum că există această tendință de a separa știința politică de teoria și/sau filozofia politică, va rămâne oare știința doar cu reprezentările?

Acest lucru ar putea părea ridicol. Desigur, mi s-ar putea răspunde, dacă știința politică vede doar omul-în-politică, cetățeanul sau "componenta civică" a vieții sale, motivul este că subiectul său, domeniul propriu al disciplinei sale, este sistemul, structura, sau procesul politic. Nu împotriva acestui truism mă ridic. Susțin că studiile politice, în special de când au devenit știință, s-au mulțumit tot mai mult să-și concentreze cercetările

asupra politicii-cu-omul-în-ea, mai degrabă decât asupra omului-în-politică. Există o nuanță aici și ea este foarte importantă, atât în ceea ce privește politica, cît și știința politică. Dacă ne referim la știința politică, mi se pare că dacă acceptăm că obiectul studiului poate și trebuie să fie definit ca omul-în-politică (omul-în-politică fiind doar un aspect parțial al omului însuși), atunci studiul științific ar trebui să-l perceapă în totalitatea sa și să nu asume, cum face tot mai mult acum, că "restul" – de fapt substanța – omului-care nu-este-în-politică, este ori irelevant pentru studiu ori deja "determinat" de politică: stat, societate, colectivitate, voință generală etc.

Cât despre politica însăși, cu organizațiile, statele, guvernele și partidele sale devenite atât de puternice în ultima vreme, pare acum, după cum a arătat atât de convingător Jaspers, că este necesitatea lor funcțională să "distragă" omul de la viața sa integrală, să-l facă tot mai dependent de ele, să reducă progresiv ceea ce a fost întotdeauna cunoscut ca drepturi ale individului și să-l facă să-și "dedice" viața uneia sau alteia dintre cauzele sau credințele publice.

b) Petrecere pentru câțiva dintre participanții IPSA la minunata casă de la țară a lui Denis de Rougemont, pe vechiul domeniul al lui Voltaire la Ferney, acum o suburbie franceză de peste graniță a Genevei, unde se află *Institutul de Cultură Europeană* al lui Denis. Denis, care mă onorează acum cu prietenia sa personală, a jucat de două ori în viața mea un rol direct în angajamentele mele intelectuale. Prima dată m-am întâlnit cu cărțile sale – și în special cu minunata sa *Penser avec les mains* – în timpul crizei intelectuale prin care am trecut în tinerețea mea, în România anilor '30. Încercarea mea de a ajunge la o înțelegere cu marxismul –

datorată impactului profund pe care l-a avut asupra mea *Das Kapital* și admirăției mele pentru atitudinea izolată de împotrivire adoptată atunci de comuniști și de USSR față de Hitler, o admirăție terminată brusc și definitiv după pactul dintre naziști și sovietici – s-a blocat în chestiunea ateismului, care este inspirația inițială și scopul ultim al întregii opere a lui Marx. Este adevărat că am fost întotdeauna, pentru a folosi în sens contrar expresia evocatoare a lui Weber, „*religiös musikalisch*” (Weber era „*unmusikalisch*”). Dar atunci, acolo, a avut loc testul. Atunci am înțeles în întregime cugetarea criptică (360) a lui Pascal: „*A théisme*” marque de force d’*esprit*, mais jusqu’à un certain degré seulement. (“Ateism” este un semn de forță spirituală, dar numai până la un anumit punct.) În acele circumstanțe, existențialismul personalist modern al lui de Rougemont, inspirat de Kierkegaard și de Unamuno, a contribuit la reconciliația mea cu mine însuși.

Pentru a doua oară, îl întâlnesc acum după război pe Denis care este unul dintre cei mai activi conducători ai mișcării intelectualilor pentru Europa în care, desigur nu întâmplător, militează de asemenea atâtia scriitorilor europeni ale căror lucrări m-au influențat cu mult timp în urmă: Salvador de Madariaga, Toynbee, Malraux, Jaspers, Camus.

L-am întâlnit aici pentru prima oară în persoană pe Carl J. Friedrich. Seamañă foarte mult cu opera lui: un corp masiv, dar o față neașteptat de Tânără, un zâmbet fermecător și ochi albaștri foarte limpezi.

Toți trei suntem surprinși de aparenta lipsă de interes arătată de știința politică europeană pentru fenomenul integrării europene. În timp ce americanii îi au pe Haase, Deutsch, Lindberg și pe

Friedrich însuși – nici un gânditor politic european, cu atât mai puțin un politolog, nu a scris vreun studiu major despre acest fenomen european complex. Friedrich organizează în cadrul IPSA un Comitet de Cercetare asupra Unificării Europene. M-a invitat să-l ajut în această activitate.

1965 a) Citesc și admir, învățând din ele, lucrările stimulatoare, de înalt nivel academic scrise în cadrul acestei renașteri a studiilor politice care a avut loc după cel de-al doilea război mondial. Dar, adânc în sinea mea, interesul meu intelectual, deosebit, dacă acest lucru este posibil, de cel profesional, reacționează destul de diferit la lucrările acestor gânditori politici (de această dată eu sunt cel care pun accentul pe disciplina politicii) care, în primul rând, nu separă înțelesul politicii în viața omului de înțelesul vieții omului pe pământ, oricără de dependent ar deveni primul de cel din urmă; și care, în al doilea rând, pun în relație propriile lor conceptualizări și interpretări ale societății noastre, oricără de la obiect, moderne și științifice ar fi ele, cu conceptele și interpretările inițiale ale societății noastre propuse de filozofii politici greci și creștini. (Istoria gândirii politice nu începe cu Hobbes sau cu federaliștii.)

Permiteți-mi să notez aici o listă curentă a lucrărilor despre care W. H. Auden a spus mai demult că sunt „cărți care par să fi fost scrise pentru mine”. Iată-le: Eric Voegelin: *The New Science of Politics* (1952, dar numai recent descoperită de mine); Bernard Crick: *The Defence of Politics* (1962); Hannah Arendt: *The Human Condition* (1964) și „operele complete” (cărți, articole, prelegeri) ale lui Carl J. Friedrich, Karl Deutsch, W. J. M. Mackenzie, Bertrand de Jouvenel, Giovanni Sartori și Robert A. Dahl. Mintile lor neobosite îi fac, cum

ar spune E. M. Forster, "să asocieze" actualitatea științei politice cu acel cadru vast și schimbător al științei moderne în sens larg, și cu temele filozofiei politice clasice.

De ce nu și Oakeshott cu a cărui proză superbă, intelect agil și cultură clasică mă delectez atât? Pentru că am sentimentul că, spre deosebire de ceilalți, el este în sinea sa sceptic în privința politiciei și neinteresat de schimbările (și probabil convulsiile) societății moderne. El privește "marea nemărginită" de pe țăruri îndepărtate. Ei o examinează din înălțimea farului.

b) *Moartea lui Churchill*. Cum ar putea știința politică, în calitatea ei de știință, să trateze moartea lui Churchill? Foarte probabil vom citi o nouă serie de studii despre conceptul de *leadership* ocasionate de acest studiu de caz, cel mai formidabil dintre toate. Sau vom avea polemici marxiste și anti-marxiste, despre cine "face" istoria: personalitatea sau "masele" (sau "popoarele")? (Dar priviți încurcătura în care sunt istoricii și filozofii marxiști când încearcă să explice rolul lui Lenin și Stalin în termenii materialismului istoric.) Cu toate acestea, nici una dintre aceste interpretări științifice nu va explica acel mister, caracteristic istoriei, prin care omul potrivit, în acest caz – dar în atâtea alte cazuri cel nepotrivit – vine la cărmă și alege noi cursuri de evoluție, sau prin care un popor - comportamental placid și realist - când a fost momentul "și-a știut datoria, a fost sensibil la deznoare când a fost în luptă (și) și-a găsit fericirea în libertate și libertatea în valoare".¹ Încă trebuie să mai reflectăm la felul în care Britania lui Churchill a schimbat istoria. Fără Churchill nici Marea Britanie, nici Europa nu ar fi fost salvate de Hitler - iar poporul britanic a fost cel care

"i-a oferit mijloacele". Unde s-ar găsi acum URSS dacă Britania nu ar fi rezistat singură în fața Germaniei timp de un an întreg? Hitler, cu forța aeriană intactă, ar fi denunțat alianța pe care Stalin i-a oferit-o cu atâta josnicie și ar fi atacat cu toată forța pe singurul front rămas, cel rusesc. Și oare ar mai fi avut loc Pearl Harbour – care a zdruncinat America din neutralitatea sa? Cunosc sute, mii de europeni din generația mea care, ca și mine, nutresc o recunoștință supremă față de Marea Britanie a lui Churchill pentru ceea ce rămâne cel mai mare test al vremii noastre: confruntarea cu nazismul.

Aceste considerații mă îndepărtează însă de ceea ce vroiam să spun aici. Vroiam să spun că, în timp ce științele naturii, și în special fizica și biologia, au atins acum – în ciuda progresului lor experimental constant – acel prag dincolo de care cercetarea științifică nu mai poate explica misterul care înconjoară existența umană, științele sociale, care dintr-un punct de vedere științific sunt înarmate numai cu cuantificarea atitudinilor umane evazive, cu compilarea unor cifre disputate, și cu simularea plauzibilităților – par să credă că din cauză că domeniul lor de cercetare este constituit din obiecte familiare și articulate, dar totuși cuantificabile, și anume omul și societatea sa, ele pot cunoaște, prezice și determină comportarea acestor obiecte cu mai puțină failibilitate decât științele naturii. Desigur, evaluările și predicțiile, bazate pe date cuantificate ale atitudinilor cetățenilor în probleme publice și comunitare sunt acum științifice – și tot așa sunt lucrările care le interpretează. Dar ceea ce rămâne impenetrabil este misterul reacției omului la probleme în care sunt implicate soarta sa și cunoașterea sa ultimă despre sine.

c) Am citit cu un interes ușor de

înțeles cartea lui Jacques Ellul, *L'illusion politique* (1965), o critică inspirată și furioasă a pretenției *politicii*, atât în democrații cât și, într-o măsură chiar mai mare, în statele marxist-leniniste, că numai ea ar putea și ar trebui de acum înainte să rezolve toate problemele societății și ale oamenilor care o formează. Rezultatul, în concepția lui Ellul, este o dependență crescută față de stat a tuturor indivizilor, o cerință în creștere a statului (și a servitorului său, partidul politic) de a î se transfera tot mai multe și mai multe drepturi. Consecința inevitabilă este incapacitatea tot mai mare a statului – mai ales, subliniază Ellul, că tehnologia schimbă caracterul societății – de a satisface nevoile și speranțele indivizilor care au fost astfel și lipsiți de puteri și incitații. Cum este de obicei cazul cu Ellul, preocuparea sa principală o constituie integritatea spirituală a omului individual și conștiința sa – care nu ar trebui diminuată de promisiunile sau de amenințările politicii.

d) Publicarea revistei *Government and Opposition*. Eu sunt cel care editoarează această publicație - o voi putea face să supraviețuască? Știu că dacă se va menține în viață suficient de mult timp ar putea contribui la internaționalizarea politicii comparate, la studiul politicii societăților industrializate (acesta implică studiul integrării europene, acolo unde este vorba de Europa), dar, în special, în cadrul disciplinei în ansamblu, la studiul modern al performanțelor guvernului și al competenței guvernului care să fie corelate cu formele de opozitie aflate în schimbare rapidă, opozitia extra-parlamentară, anti-parlamentară, a corporațiilor, industrială, a studenților, teroristă, în vacarmul neîngrădit al democrațiilor ca și în tăcerea asurzitoare a "statului aparat". Și, în sfârșit, dorim să practicăm interdis-

ciplinaritatea, dar în sensul cumva ad-hoc pe care îl dăm cuvântului: inseparabilitatea economiei politice (politică, economie și sociologie) de istorie și a "științei" politice de "filozofia" politică. Dar oare va supraviețui?

Post Scriptum 1979. După un început plin de griji, care a durat cam doi ani, a devenit evident că o familie de cititori din toată lumea-s-a strâns cu fidelitate în jurul revistei. După câte știu, sănsem acum, cel puțin în această țară, singura revistă de studii politice independentă de orice subvenție financiară venită fie din partea editurilor comerciale, fie a fundațiilor sau a oricărora altor instituții. Recompensa noastră a fost încrederea membrilor Consiliului nostru și a familiei de abonați din toată lumea.

Aș dori să consemnez aici bucuria pe care am simțit-o când Sammi Finner, conducătorul Școlii britanice de politică comparată, a acceptat președinția consiliului nostru consultativ, dar și marea tristețe care a însoțit moartea timpurie a lui Richard Hofstadter, la data de 25 octombrie 1970. Pentru revistă și pentru mine personal a fost o pierdere dureroasă. Dick a fost unul dintre cei mai nobili prieteni pe care i-am avut vreodată, dacă cuvântul "nobil" merită să fie folosit vreodată.)

Ultimele zile ale lui 1968 a) Fie căruia an, dacă este considerat retrospectiv ca o unitate de timp auto-continuită, i se poate conferi o semnificație istorică proprie. Anul 1968, plin de evenimente dramatice care nu vor fi uitate de istorie, pare să fi ilustrat în cel mai frapant mod contrastul dintre înălțimile atinse de cunoașterea umană și abisurile acțiunii umane. Acest fapt agravează situația dificilă a gândirii politice contemporane care ar trebui să constituie veriga dintre cele două. În timp ce științele naturii au explo-

rat într-o profunzime fără precedent macrocosmosul (astronautii de pe Apollo) și microcosmosul (*dubla spirală*), politica, și gândirea care o însoțește, a căzut brusc la un standard scăzut. În Occident, acceptarea de către Statele Unite a înfrângerii din Vietnam, lung amânată dar în cele din urmă inevitabilă, a condus la intensificarea neliniștii și agitației studențești, în mod direct în America și indirect în restul lumii. După “punctul culminat” al zilelor din mai la Paris, agitația studențească a devenit o formă nouă, dacă nu *forma nouă*, de activitate revoluționară.

În Est, a avut loc revolta din ianuarie a Mișcării Cehoslovace pentru Reformă, ultima încercare a unui partid comunist european aflat la putere de a armoniza marxism-leninismul cu condițiile unei societăți industriale avansate – și înăbușirea ei în august de către armata sovietică.

Mi-a atras atenția faptul că ambele crize puteau fi descrise ca respingeri ale “maturității”. În criza din est conducederea sovietică a respins și a pedepsit re-vindicarea cehoslovacilor că societatea comunistă “matură” nu putea și nu trebuia să urmeze tiparul economic și politic leninist-stalinist pentru industrializarea primară. În Occident, am fost brusc aruncăți în mistica “tineretii”. Nu numai că “generația Tânără”, educată cu indulgență, a respins principiile și valorile morale, sociale și chiar fiziole ale lumii occidentale – dar în plus oamenii “maturi” i-au urmat și i-au imitat pe acești “tineri” rebeli cu, trebuie să spun, un simț foarte scăzut al ridicolului și al modestiei.

Astfel, ceea ce autori americanii au salutat cu mândrie ca “întinerirea Americii” părea a fi, pentru mine cel puțin, un fenomen comun democrațiilor occidentale – și nu unul care să fie sărbătorit – un

fel de înapoiere intelectuală de la *Zeitgeist* la atitudini mai degrabă imature. Una dintre componentele acestei atitudini este *hedonismul*, principiul lui Bentham de “căutare a plăcerii și evitare a durerii” separat de consecinționism și simplificat excesiv prin amoralitate și toxicomanie. Alta este *populismul*, înțeles aici în sensul unui amestec psihologic și ideologic de invidie, auto-compătimire, mania persecuției și un sens obsesiv al nedreptății. Acestea două sunt combinate cu *comportamentul plebeu* (aflat în contrast cu comportamentul clasei muncitoare) – lacom, gălăgios, deliberat necioplit și mai presus de toate violent, într-adevăr comportament terorist. Aceasta se asociază cu pretenția că este continuarea directă a filozofiei și praxisului marxist.

(*Post Scriptum 1978*. “Trăsătura caracteristică a acestui marxism de tip Carnaby Street, a sindromului iarbă-și-Marx, este căutarea la Marx a unui fel de relativism permisiv, o îndreptățire pentru a respinge coerența intelectuală ca simplă ideologie oficială”, Ernest Gellner, *Contemporary Thought and Politics*, p. 176.)

(*Post Scriptum 1980*. Tocmai am terminat de citit, ca într-un coșmar, ciclul de prelegeri ținute la Sorbona de Antonio Negri, un Tânăr profesor de filozofie politică de la Universitatea din Padova. (La reîntoarcerea de la Paris chiar a fost arestat la Milano.) Este caracteristic intitulat *Marx au délà de Marx* (Marx dincolo de Marx). Pe baza unor citate trunchiate din acea schiță amorfă, *Grundrisse*, încearcă să dovedească “dincolo de Marx”, într-o manieră încâlcit cazuistică, că filozofia lui Marx conduce în mod direct la acțiune revoluționară autonomă pe planul politic autonom. Știind că autorul se găsește în arest din aprilie 1979, și că așteaptă să fie judecat pentru acțiuni

personale teroriste, m-a deprimat profund acest document al exacerbării revoluționare și al incitării disperate la ceva, sau orice, numit "acțiune". Pentru binele acestor intelectuali neo-marxiști, care acceptă și justifică terorismul de stânga, pot doar să sper că va fi dovedit nevinovat de acuzațiile criminale care i se aduc.

Sunt personal îndurerat de faptul că terorismul este astăzi practicat atât de des și de revoluționarii, chipurile, de stânga. Activitățile lor teroriste sunt, dacă nu chiar trecute cu vederea, cel puțin date deoparte de intelectuali contemporani cu vederi radicale. Acest lucru se opune semnificației terorismului și violenței care mi s-a imprimat în subconștient în anii '30. Atât terorismul cât și violența sunt asociate traumatic în mintea mea cu crimele politice comise în anii '30 de mișcările anti-semitice din România și din Europa în general, inspirate de nazism, și de justificările mistice sau machiavellice ale crimei oferite de intelectualii care li se afiliaseră sau care le simpatizau. În acele vremuri avea sens: "idealștii" de stânga erau victimele predestinate ale tortionarilor "realiști" care trebuiau să-i extermine ca să ajungă la putere. Mijloacele și scopurile se găseau în aceleasi *mains sales*.)

b) Degenerarea filozofiei materialiste: în timp ce la Bentham sau la Marx contradicțiile își au originea în propria lor gândire, la Marcuse ele derivă din incompatibilitatea dintre revoluționarismul post-marxist extrem de utopic și hedonismul post-benthamian extrem de utopic despre care el a susținut că pot fi contopite într-o singură emancipare – și într-o singură *Weltanschauung*, a sa. Rezultatul a fost o operă dezarticulată dar frenetică, menită să placă mai ales minților imature. Tot menită să placă acestui tip de spirit era ideea lui Marcuse – și a atâtlor altor

neo-marxiști, că odată ce capitalismul a reușit să integreze clasa muncitoare în structurile sale proprii –, din acel moment înainte Revoluția putea și trebuia realizată numai de studenți, intelectuali și marginali. Aceea a fost începutul terorismului modern disociat – mergând de la acele *groupuscules* din Paris la banda Baader Meinhof și la Brigada Rossa. Si asa au început media la modă și universitățile să bată obsesiv apa în piua marxo-marcusiană. Litanii nesfârșite pentru Contestare, Revoluție, Participare – la fel de nedefinite...

c) Programul de acțiune din 1968 al Partidului Comunist Cehoslovac a făcut din "maturitate" conceptul cheie al reformei propuse. Cu politica necesară cehoslovaciei au încercat să explice rușilor că din moment ce economia lor era acum "matură", adică complet dezvoltată, aceasta avea nevoie de un fel de piață socialistă și de un sistem responsabil care să participe – și invers, că o economie matură respinge sistemul mobilizării conduse de stat care era considerat potrivit pentru industrializarea forțată din imatura Uniunii Sovietice și a anilor '30. Dar cum participarea celor responsabil angajați în producție nu poate fi obținută fără, cel puțin, libertatea informației, cehoslovaciile au declarat că erau pregătiți să se încreadă în populația "matură" politic și să-și întemeieze de atunci înainte sistemul comunista pe această responsabilitate împărtășită. Acestea e un nonsens – a replicat ultimatum-ul celor cinci țări din Organizația Tratatului de la Varșovia (cu excepția onorabilă a României), statul marxist-leninist este constituit pe pilonii săi inițiali - securitatea și defensiva militară în fața subversiunii capitaliste, intervenția statului în economie, partidul monolitic, și, mai presus de toate, controlul total al mediilor

de comunicare de către statul-partid (*diamat, agit-prod, cenzură*) - piloni dintre care nici unul nu poate fi zdruncinat fără ca întregă structură să nu se prăbușească.

Care dintre aceste două interpretați marxiste este mai aproape de adevărul marxist? Răspunsul este imposibil de aflat, dat fiind faptul că teoria politică a lui Marx (spre deosebire de cea a lui Lenin) este atât de vagă și fără substanță încât nu conduce la nimic. Astfel se explică varietatea largă de state "marxiste" primitive care există în Asia, Africa și America Latină - și răspândirea în toată lumea, inclusiv în Europa, a unui terorism "marxist" incoherent.

d) Unele critici germane la traducerea pe care am făcut-o lucrării *The Politics of European Communist States* (1966), traducere publicată în Germania după criza cehoslovacă, recunosc că descrierea pe care am făcut-o felului în care aparatul de stat marxist-leninist sufocează economia și societatea, odată ce industrializarea s-a încheiat, prefigură într-adevăr teoria și practica reformei cehoslovace din 1968. Dar aceste analize îmi critică "optimismul", adică faptul că nu am prevăzut intervenția armată a Uniunii Sovietice dacă o reformă de o asemenea anvergură ar avea loc în oricare dintre statele comuniste din Europa. Cred că au dreptate. Dar aş vrea să adaug trei lucruri: i) susținătorii lui Dubcek îi asiguraseră pe ruși, din păcate, că nu vor răspunde cu armele la o intervenție a Pactului de la Varșovia; ii) eu am explicat pe larg în cartea mea că în politica URSS un alt tip de aparat, mai ales militar, ar putea înlocui influența dominantă a aparatului de partid - și nu aceasta se întâmplă acum? iii) în contrast cu argumentele cehoslovaciilor, ce insistă pe "maturitatea" cu care înțeleg complexitatele și interdependențele din

funcționarea tuturor societăților industriale, o intervenție militară străină să ar putea dovedi doar o acțiune "imatură" de amînare.

(P.S. 1979 Congresul IPSA de la Moscova. Inteligenția sovietică este evident conștientă că o reformă "post-marxistă", nu complet diferită de cea a lui Dubcek, poate fi identificată și în interiorul URSS. Dar aceasta dovedește și a) o responsabilitate prudentă: "dacă unul dintre regimurile est-europene se clătină, putem oricând să îi sărim în ajutor – dar dacă noi ne clătinăm, aceasta înseamnă sfîrșitul"; b) teama, inexplicabilă din punctul meu de vedere, chiar a popoarelor est-europene care, "odată scăpate de sub control, nu mai pot fi opriți" și c) un patriotism sovietic profund – atât de profund încât ascunde pericolul ca ei să accepte că un strălucitor succes militar extern drept compensație pentru eșecurile interne evidente.)

1969 a) Am fost admis în *Department of Government* la Universitatea din Manchester (P.S. 1980 "și am fost fericit pînă la adînci bătrîneți"). Inițial organizat cu grijă de Bill Mackenzie și condus în prezent de Sammi Finer, Departamentul evoluează în două direcții: are sub-sectii puternice de politică comparată, de politică publică și de istorie a gîndirii politice, de istorie a noilor state, a relațiilor internaționale și, mai tîrziu, de politică a societăților industriale – iar cadrele sănătoase astfel selectate încît să includă experți "naționali" din aproape toate țările europene și de pe alte continente. Si aici tendința spre excelență în specializare se obține acordîndu-se mai mult timp și interes punctelor de divergență decît punctelor de vedere comune. Împreună cu prietenul meu Dennis Austin, organizez pentru cadrele universitare seminarul pe

tema *Participation in politics*, în parte pentru că cei mai mulți dintre specialiștii Departamentului ar putea fi interesați de subiect și, de aceea, ar putea fi reuniti în jurul unei teme generale. Rezultatele ne răspătesc. (P.S. 1975. *Participation in Politics*, lucrare editată ulterior de Geraint Parry, care a contribuit cu o introducere conceptuală foarte pertinentă, a fost publicată de Manchester University Press și s-a dovedit a fi extrem de folositoare.)

b) Sunt absorbit din ce în ce mai mult într-un studiu special asupra integrării europene – dar consider acest demers mai ales drept o continuare a studiului asupra crizei din statele-națiuni europene în perioada societății industriale transnaționale, sau, pentru a-l parafraza pe Daniel Bell, în perioada “cînd statul este prea mare pentru probleme mici și prea mic pentru probleme mari”. Mai mult decît atât, intrarea probabilă a Marii Britanii în Comunitatea Europeană va influența considerabil abordările viitoare din studiul politicilor britanice.

c) Studenții de la Manchester trec acum printr-o perioadă de radicalizare. Simt că ar trebui să se apere împotriva acelui tip de existență supusă pe care o favorizează atmosfera societății îmbelüşgate. Nostalgia pentru evenimentele din Mai 1968 de la Paris persistă în incantații vag definite “de stânga” despre Revoluție, Participare sau Contestare. Din punct de vedere intelectual, ce mă îngrijorează este hotărârea unora dintre acești studenți de a căi numai “literatură revoluționară” pentru a nu fi “spălați pe creier”, după cum mi-a spus unul dintre ei, de capete pătrate ca John Stuart Mill sau Tocqueville. Dar asemenea studenți nu citesc nici *operele* lui Marx, Lenin, sau Gramsci.

Este adevarat că însăși societatea îmbelüşgată este departe de a fi admira-

bilă. Odată înfăptuită revoluția moravușilor, ne rămâne acum o obsesie pentru sex întreținută de viciul comercial, pornografia și traficanții de droguri. Si acum că s-a realizat modernizarea vietii domestice (băi, frigidere, televiziune, chiar și mașini) am intrat în faza lăcomiei. Întreaga societate este într-o stare de consumerism nesănatos. Petrecerea continuă – deși economia în general este în declin. Economiștii avertizează insistent asupra efectelor inflaționiste. Mă gândesc să scriu un studiu de proporții despre centrifugalismul societății moderne, care să poarte probabil titlul *Centripetal Politics*² și o lucrare concisă, *27 Variations on a Theme by Machiavelli*³, tema fiind coruptibilitatea societăților prospere.

1971 Două cărți, și ce este mai important, scrise de doi oameni tineri, par să confirme intuiția mea că a trecut timpul imaturității. Una, deja lăudată peste tot, este cartea lui Brian Barry *Sociologists, Economists and Democracy* (1970). Această carte austera și care nu face compromisiuri este importantă ca studiu seminal a ceea ce autorul definește pe drept ca fiind cele două “abordări” principale ale studiului modern al politicilor: cea economică și cea sociologică (deși presupunerea lui că sociologii sunt pesimisti măcam nedumerite – în mod sigur clasicii sociologiei, Marx și Compte, au molipsit mentalitățile politice moderne cu optimismul lor utopic!). Dar va fi de asemenea reținută ca un apel întârziat pentru o teorie a politicilor moderne. Prima sa propoziție îmi sună în urechi ca un Manifest: “În ultimii cincisprezece ani, s-a întâmplat un lucru remarcabil cu studiul academic al politicilor: a arătat semne de a fi început să devină o disciplină teoretică.” Dacă într-o zi Barry însuși va propune propria sa teorie a politicilor moderne care poate fi

descoperită îndărătul clamatei *Wertfreiheit* a cărții, sau dacă mintea lui este mai atrasă de analiza critică a metodologiei și a teoriilor altora – rămâne de văzut.

Cealaltă carte, mult mai puțin cunoscută (mie, care am biroul de editor acoperit de cărți, mi-au trebuit trei ani să aud de ea), este cartea lui John Gunnell, *Political Philosophy and Time* (1968). Tema lui Gunnell este cel mai bine rezumată în paragraful cu care încep capituloile importante despre "Timp, conștiință și problema ordinii sociale: grecii": "Ca și cu ebraicii, disoluția mitului totalizator și conștiința existenței în timp au format concepția de temelie în lumea greacă. Prin opera lui Homer, Hesiod, a poetilor, dramaturgilor și filozofilor greci au apărut atât ideea sinelui și a limitațiilor sale temporale, cât și ideea istoriei sau a existenței ordinii sociale în timp, și această orientare a dat naștere unei noi soluții la problema locului omului în lume, culminând cu concepția platonică a ordinii și filozofiei politice ca formă simbolică." Gunnell întreprinde după aceea o strălucită analiză în profunzime a înțelesului filozofiei politice ca "ordine socială în timp", de la Platon și Aristotel, prin Sf. Augustin, Machiavelli, Hobbes, Rousseau (poate mai puțin pertinent), Locke – până la Heidegger. Interpretarea pe care el o dă "mitului" platonic din *Omul politic*, unul dintre fragmentele mele preferate de proză politică, este cea mai bună pe care am citit-o de la superba exegeză a lui Skemp.⁵

În fond, filozofia politică s-a născut de două ori: în secolul al patrulea î.Chr. în Grecia și în secolele XV-XVI în Europa, în perioade de desacralizare (*Entgötterung*, pentru a folosi expresia mai concludentă a lui Weber). De aici rolul său în ensemnă modest și pesimist, de a prezenta comunității opțiunile limi-

tate de organizare comună și de comportament care îi stau înainte în finitudinea lumii oamenilor. Această continuitate de înțeles și de scop a fost întreruptă doar de credința antropocentrică (partială) a lui Rousseau și (totală) a lui Hegel și Marx în triumful omului istoric absorbit de Stat sau de Specia Umană.

1973 a) Da, timpurile se schimbă. Lucrarea ca atare și succesul de public al cărții *Theory of Justice* a lui John Rawls au semnificația evidentă a unei îndepărțări de pasivitatea intelectuală și morală care a ieșit în evidență în ultimul deceniu în literatura politică non-marxistă. În cele din urmă, cineva a oferit din nou o teorie generală a politicii și eticii. Pentru mine, tocmai reassertarea, chiar dacă sub forma echității, a conceptului de dreptate pe care Marx a încercat cu atâta tenacitate să-l dizolve în baia sulfuroasă a "conștiinței de clasă", reabilitarea lui Kant, critica utilitarismului și în particular a hedonismului utilitarian al lui Bentham, sunt semnificative în cea mai mare măsură. De la Coleridge utilitarismul a fost criticat corect și fundamental în literatura de limbă engleză numai de către Plamenatz – care nu era englez de origine. Acum Rawls, în America, și Bernard Williams (*Utilitarianism: For or Against*, 1973) aici, într-o manieră chiar mai puțin indulgentă, au criticat, chiar mai explicit, această ideologie care a impregnat atât de profund psihologia politică britanică și, via pragmatism, pe cea americană (Bernard Williams folosește ca *motto* sentința teribilă a lui Nietzsche din *Amurgul idolilor*: "Dacă posedăm de ce-ul vieții noastre putem să acceptăm aproape orice *cum*. Omul nu caută fericirea; numai englezul o face"). Dar lucrul ciudat în ce privește teoria normativă a lui Rawls despre distribuirea asistenței sociale este că și ea se dovedește

în cele din urmă a fi un "discurs" adresat *cetățenilor* raționali, înzestrăți cu logică consecinționistă și dornici să prospere într-o societate echitabilă – ceea ce pare astăzi întrucâtva excentric. În mod esențial modern la Rawls este simțul caracterului finit al lumii aşa cum o cunoaștem noi acum. Apelul lui Rawls la "dreptate și echitate" reînnoiește în filozofia politică modernă căutarea originală a dreptății, frugalității și detașării, care constituie "fericirea în măsura în care fericirea poate fi obținută într-o comunitate umană", cum ne-a atenționat Platon.

b) *Finitudine și politică*. Sensul modern al finitudinii este cu totul diferit de ce se înțelegea înainte prin această expresie, adică sentimentul că lumea înconjurătoare va rămâne pentru totdeauna inexplorabilă, și prin urmare plină de pericole necunoscute și de speranțe. Acum totul a fost explorat. Știința a realizat acum perspectiva de ansamblu pe care o cereau și de care aveau nevoie concepțiile holiste. Știința a mers cât de departe este posibil în explorarea microcosmosului și a macrocosmosului, universul finit al lui Riesmann. Dar rezultatul nu a fost cel pe care toate formele de materialism științific îl așteptau, sau pe care îl promiseseră. Rezultatul indică limitare – mai precis, limitarea, pe de o parte, a explorării științifice a vieții omenești și, pe de alta, a credinței în explorarea infinită a naturii prin munca omului. Explorarea, de către oameni, a lumii, și de către inginerii spațiului, a celorlalte planete, a dovedit că viața se află numai pe planeta omului, pe Pământ. Explorarea materiei de către fizică a sfârșit cu descoperirea că materia este în fond energie – un concept misterios și "idealistic". Credința fundamentală a materialismului că materia a existat întotdeauna și că viața și evoluția

ei sînt determinate de evoluția materiei, a fost suspendată. (P.S. 1979. Vezi în special K. Popper și J. Eccles: *The Self and Its Brain*, Springer International, 1977).

Cercetarea condusă de biologie s-a oprit la alt prag de mister, misterul originilor vieții umane. Câștigătorul premiului Nobel pentru biologie, francezul Jacques Monod, spune în cartea sa *Le hasard et la nécessité*, 1979, că este posibil ca viața să fi apărut doar o dată, și atunci prin accident. Monod, ca om de știință, este un critic sever al "materialismului științific" marxist: "Era ușor de văzut că profetismul istoricist bazat pe materialismul dialectic a fost, de la începutul său, înconjurat de riscuri care s-au adeverit acum. Mai mult decât orice altă doctrină animistă materialismul istoric este întemeiat pe o confuzie totală a categoriilor valorii și cunoașterii. Această confuzie i-a permis să proclame, în termeni pompoși, că a stabilit "științific" legile istoriei la care omul trebuie să se supună".⁶

În ce privește cealaltă credință marxistă și, în general vorbind, raționalistă, că industria omului (în ambele sensuri ale cuvântului) va extrage din Natură suficiente bogății pentru a asigura progresul universal și egalitatea – ceea ce Sartre numea "visul anti-naturii" – ea este contrazisă de statisticile, duse acum la bun sfârșit, ale resurselor naturale. Extrapolate la viitor ele arată, indiferent dacă suntem sau nu de acord cu celealte concluzii ale Clubului de la Roma, că dacă "contradicțiile dintre cele cinci tendințe majore de interes global: industrializarea rapidă, creșterea rapidă a populației, malnutriția larg răspândită, epuizarea resurselor non-reînnoibile și un mediu în deteriorare vor continua neschimbate, limitele dezvoltării acestei planete vor fi atinse cândva în următorii o sută de ani. Cel mai probabil

rezultat va fi o scădere bruscă și incontrolabilă a populației și a capacitații industriale.”

(*Post Scriptum* 1977. La aceasta trebuie să adaug acum analiza autoritară a lui Fred Hirsch din *Social Limits to Growth* (1977). Deși nu împărtășesc cu totul premisele sale, și nici, în consecință, concluziile, cred că rezumat perfect cele două paradoxuri ale dezvoltării când spune că: “În primul rând – paradoxul bogăției – dezvoltarea economică în societățile avansate incorporează unele elemente de frustrare: procesul de dezvoltare, când este prelungit și generalizat, dă greș în îndeplinirea tuturor promisiunilor. Procesul de dezvoltare degenerăză în lipsuri sociale. În al doilea rând – colectivismul șovăitor – continuarea procesului de dezvoltare însuși se sprijină pe anumite pre-condiții morale pe care propriul său succes le-a pus în pericol prin ethosul său individualist. Dezvoltarea economică subminează temeliile sale sociale. Acestea sunt deci cele două limite sociale ale dezvoltării.” Cuvintele sale de încheiere sunt: “Pentru chestiunile economice de mare importanță discutate în această carte prima necesitate nu o reprezintă mecanismele tehnice ci acceptarea de către public, necesară pentru reușită.”

Politica este reacția omenească la finitudine *pentru că* este exercițiul luării de decizii, adică *alegere* care la rândul său este rezultatul limitării opțiunilor. De aici caracterizarea sa ca “știința supremă” pentru că îi revine obligația să asigure, într-o exercitare supremă a discernământului logic, decizia luată pe baza informației furnizate de toate celelalte științe. Dar acest lucru este tocmai opusul mesianismului și al monopolului activităților umane practicat de ideologiile politice moderne. În istorie revoluțiile politice

au fost necesare și încununate de succes, dar nici o revoluție politică nu a transformat, și nici nu a putut să transforme, condițiile existențiale ale omului: credința lui Robespierre în Zeita Rațiune, sau îndemnul lui Marx către om de a-și hotărî “esența și existența”.

(P.S. 1979 Reîntorcându-mă de la o conferință în Mexic, împreună cu Luigi Lombardi Vallauri, profesor de politică la Florența, acesta mi-a vorbit în avion despre teoria lui că în timp ce Învierea este categoria religioasă a transformării radicale, Revoluția este categoria politică a transformării radicale. Dar a adăugat că, deși el însuși își pune, cu anumite dificultăți, speranțele în Învieră, nu are nici o speranță în Revoluție. Dorea să creadă în Învieră, dar nu în Revoluție tocmai pentru că Învieră “presupune moartea mea. Nu mă eliberează de moarte.” Am găsit după aceea un articol foarte interesant pe această temă cu care el a contribuit la importantul volum *Religion et Politique*, Aubier-Montaigne, Paris, 1978).

1974. Ia te uită! Criza petrolului prevăzută cu ani în urmă de OECD, Clubul de la Roma, Statele Unite și Comunitatea Europeană – care începând din 1972 a tot îndemnat statele non-membre să acționeze în comun pentru a se proteja împotriva ei – a luat pe nepregătite fiecare guvern occidental. Mai mult, toate aceste guverne anunță *acum* opinia publică că intrăm într-un vârtej de inflație și criză *din cauza* crizei petrolului. Opinia publică, naționalistă cum din păcate încă este, ar putea foarte bine să-și întrebe cercurile politice de ce nici una dintre soluțiile europene sau, mai bine, occidentale propuse cu anticipație nu a fost adoptată. De ce, dacă au știut că criza este iminentă, nu i-au informat? Și dacă nu au știut, de ce nu au știut?

1976 Cu o lipsă cuvenită de modestie găsesc, totuși, că unele dintre concluziile cărții mele *Centripetal Politics* săn consonante cu problemele politiciei moderne: "Această nouă mediere pe care am numit-o politică centripetală ar trebui să consiste din *sarcina relativ umilă* și laborioasă de a urmări ca puterea să fie împărțită între centrele multiple în care intr-adevăr se iau decizii, și să circule liber între ele. Cei care o practică ar trebui să fie mai puțin profesioniști și mai puțin interesați decât săn partidele politice contemporane ale democrațiilor occidentale, ca să nu vorbim de acele state care au un singur partid, dar mai pregătiți să se angajeze în luarea deciziilor. Ceea ce au realizat partidele politice într-o măsură tot mai mare a fost să canalizeze puterea către guvernul central și să se aștepte ca el să decidă totul. În majoritatea statelor industrializate occidentale s-a pus capăt concentrării puterii creată de tradiția guvernului central național, pentru a se permite noi procese de împărțire a puterii, atât la nivel național cât și la nivel supranational." (Sublinierea îmi aparține).

1977. Noul simț a ceea ce eu numesc "maturitatea post-finitudine" se arată acum în studiile politice și în noua categorie a studiilor despre "competențele și performanțele guvernului". Într-o versiune preliminară a unei lucrări pe care o va înainta Consiliului Internațional al Științelor și pe care mi-a trimis-o cu amabilitate, Karl Deutsch exprimă această schimbare în cel mai inspirat mod: "Pentru a face față acestor obligații în schimbare și nevoi și cereri în creștere, competenței de guvernare a sistemelor politice, instituțiilor și personalului lor conducător li se dă sarcini tot mai severe. Studiile asupra capacităților guvernelor s-au înmulțit în consecință... Care săn caracte-

risticile cibernetice, capacitațile de conducere, ale sistemelor politice? În această ultimă privință este posibil ca perspectiva noastră asupra guvernului să se fi schimbat. Nu mai privim guvernul în principal ca un mecanism de constrângere sau ca un distribuitor de asistență socială sau de alte beneficii, sau ca un manipulator de simboluri sau de emoții populare. Mai degrabă, am ajuns tot mai mult să considerăm că guvernele au dificultăți în a hotărî ce urmăresc, cum să obțină acel lucru, ce preț își pot permite să obțină pentru el, cum să-și utilizeze propriile resurse, și cum să prevadă care vor fi consecințele. Pe scurt, capacitațile de conducere *limitate* ale guvernului săn cele care dispun de o tot mai mare parte a atenției noastre" (subl. mea).

b) Cinci alte cărți "scrise pentru mine": Robert A. Nozick: *A narchy, State and Utopia* (1975); Pierre Manent: *Naissance de la politique moderne* (1977); W. J. M. Mackenzie: *Biological Ideas in Politics* (1978); Harvey C. Mansfield Jr.: *The Spirit of Liberalism* (1978) și cea mai importantă, François Furet: *Penser la révolution française* (1978).

1978. a) După patru ani de cercetare laborioasă am terminat *European Alternatives*, cartea care este rezultatul proiectului de cercetare comun al Comisiei Europene și a nouă universitați europene pe tema politicilor și proceselor de *policy-making* la nivel european.

Este o colecție de studii de caz ale performanțelor și competențelor guvernamentale ale statelor naționale europene în comparație cu performanțele actuale și potențiale ale procesului european de luare a deciziilor. Evidențiază diferența cu privire la inteligențialitatea evaluării și eficiența potențială între soluția europeană și soluțiile naționale. În multe ca-

zuri am descoperit că până și o soluție europeană, cu atât mai puțin una națională, nu mai era suficientă. Ar putea fi nevoie de soluții occidentale sau ale OECD. Dar cum să fie obținute aceste soluții într-o lume politică atât de fractionată în utopii naționale și/sau sociale?

b) Dacă spun, pe de o parte, că, aşa cum cred, societatea industrializată modernă poate fi guvernată numai prin combinarea luării de decizii la nivel înalt, adică supranațional, și a luării de decizii la un nivel de bază prin consultarea și participarea categoriilor tot mai extinse de experti funcționali (apartenând domeniului tehnic, administrativ, științific), cât și a opiniei publice, ușor stârnite de media – accept impactul tot mai crescut pe care politica îl are acum, venind de sus, asupra vieții individului, ca și implicarea tot mai crescută a fiecărui individ în realizarea unei societăți drepte. Cum, atunci, s-ar putea reconcilia această auto-recunoaștere a “politizării” cu preocuparea principală care străbate din în aceste note, că omul modern este în pericolul fatal de a se pierde pe sine, și de a-și pierde sinele, în vacarmul și confuzia zonei deservite de politică și partidele politice moderne?

Nu văd nici o contradicție între aceste două perspective. Motivul este următorul: cum politica devine într-o măsură tot mai mare globală, globalitatea sa dezvăluie limitele și caracterul finit al resurselor și prin urmare al opțiunilor. Și cum opțiunea devine tot mai dificilă, fiecare persoană specializată din această societate intemeiată pe specializări este chemată să dea sfaturi în ce privește opțiunea propusă, sau să-și manifeste acordul cu ea. Dar această implicare în alegerea răului mai mic sau a opțiunii mai echitative nu are nimic de-a face cu iluzia că politica poate oferi o soluție pentru soarta

omului, aşa cum ar dori să ne facă să credem partidele și guvernele teleologice, în special cele înarmate cu ideologii materialiste. Aceste partide și ideologii urmăresc în mod profesionist să convingă cetățeanul, și, în interiorul lui, omul, că fericirea colectivă poate fi obținută pe pământ cu condiția ca toți oamenii să dea statului și partidului totul, astfel încât să le permită acestora să distribuie, de pe poziția de monopol pe care au obținut-o, răurile abundente și egale de asistență socială asigurate cu mărimile prin exploatarea eternei a Naturii de către industria omului.

Aici rezidă duplicitatea politicii moderne. Chair dacă i-am da totul, tot nu ar putea să asigure suficientă satisfacție materială și în special morală pentru toată lumea. Ceea ce ar realiza în schimb ar fi dreptatea negativă a “nivelatorilor” și controlul statului asupra totalității timpului și gândurilor omului astfel încât cauza publică să fie “servita”.

Toate acestea au fost spuse de mult, și mult mai bine decât în aceste note. Dar lucrurile pe care am încercat să le arăt, și care ar putea oferi reconcilierea, sunt următoarele. În primul rând, politica, și în spatele ei ideologiile politice, nu ar trebui interpretate ca soteriologie, ca doctrină a salvării. (În acest context împrumut expresia de la Ellul.) Și atunci omul nu ar trebui convins de politica profesionistă – și nici de acele școli de găndire politică subordonate ideologilor sau de celealte școli de găndire politică care, pentru a-și păstra acea “*Wertfreiheit*”, se feresc de “contaminarea” cu filozofia sau cu filozofia politică – că politica este, după cum spun primele, supremă, și după cum spun cele din urmă, auto-conținută. Politica profesionistă și respectivele școli de găndire politică joacă acum rolul, ca să folosim cuvântul usturător al lui Pascal, de

divertissement, înțeles ca maniera prin care omul modern este distras și îndepărtat de la datoria lui față de sine însuși și față de justificarea creativă a vieții sale, în așa fel încât să fie cu totul absorbit în căutarea eronată a fericirii publice, despre care Rousseau însuși a spus că este o himeră.

Probabil că aici conceptul-cheie este *frugalitatea* lui Machiavelli – al cărei înțeles fundamental este mulțumirea cu propriile roade. Această integrare a omului, prin frugalitate, în sine însuși nu are nimic de-a face cu noțiunea acum la modă de “narcisism” eliberat de iluzii. Înseamnă numai că contribuția mea creativă, presupus *indirectă*, la viața comunității, dar care cere ca eu să fiu liber și să posed o cunoaștere de sine netulburată, este mai relevantă, nu numai pentru mine dar și pentru comunitatea însăși, decât contribuția presupus *directă* - adică prin

participarea la adunări, demonstrații, organizații și prin *partiinost*.

1979. Un prieten francez de-al meu, după ce mi-a citit introducerea la *The Political Thought of Saint-Simon*, acum tradusă și publicată în Franță (ceea ce m-a bucurat foarte mult), consideră că cel mai mult l-a interesat accentul special pe care îl pun pe incompatibilitatea dintre Sain-Simon și iacobini. M-a întrebat de ce conceptul de “iacobinism” nu a fost complet integrat în teoria politică. Cred că merită să ne aplecăm asupra acestei întrebări, cel puțin din două motive: pentru că atitudinile politice iacobine și filozofia iacobină domină acum politica, chiar dacă în moduri diferite, atât în regimurile democratice cât și în cele comuniste, și pentru că iacobinismul se găsește chiar la rădăcina contradicțiilor sau ambivelențelor politicii moderne.

Traducere de Cristina Moisa

NOTE

1. Discursul funerar rostit de Pericle, din cartea a doua a lui Tucidide. Versiunea engleză îi aparține lui Thomas Hobbes din Malmesbury, publicată de B. H. Blackwell, Oxford, în al patrulea an al războiului.
2. London, Hart David McGibbon, 1975.
3. În F. Ridley, *Studies in Politics*, OUP, 1975.
4. P. 73.
5. J. B. Skemp, *Plato's Statesman*, Londra, 1952.
6. Jacques Monod, *Le hasard et la nécessité*, Paris 1970, pp. 193-4.

Ghiță Ionescu

*Populismul în Europa de Est **

Making use of the comparative method, Ghiță Ionescu offers us a historical image of populism in the eastern countries from its birth in Russia to the predominance of peasantism. He outlines three great periods in the history of populist ideas: that in Russia of pure populism; that in Eastern Europe of the transition between populism and peasantism; and that of pure peasantism in Eastern Europe (during which some of the abandoned populist attitudes were taken up by communist and fascist movements).

S-au scris multe despre mișcările agrariene și țărănistice din Europa de Est. Ele sunt inseparabile de istoria, mai ales de cea socială, a țărilor care au apărut sau reapărut pe scena internațională după Primul Război Mondial ca state pe deplin suverane: Polonia, România, Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria și Cehoslovacia. Popoarele acestor țări erau diferite sub multe aspecte. Originile lor etnice difereau: ungurii și românii nu sunt de origine slavă. Fondul lor religios era diferit; românii, bulgarii și sârbii sunt predominant ortodocși, spre deosebire de polonezi și unguri, majoritar catolici. Aceste popoare aveau mentalități sociale, administrative și politice distincte, în funcție de imperiile care le-au dominat – țarist, otoman sau austro-ungar. Și, ca punct de interes aparte

pentru eseul de față, atitudinea lor față rezolvarea problemelor agrare majore – cea a emancipării țărănilor și cea a proprietății asupra pământului – era diferită, în funcție de atitudinea guvernului imperial. Numitorul comun era totuși structura lor socială. În Cehoslovacia doar o treime din populație se ocupa cu agricultura, dar în celelalte țări proporția populației rurale era între două treimi și trei sferturi. Această prezență masivă a populației rurale a reprezentat principala problemă economică și socială a acestor state noi, iar soluționarea ei, principalul obiectiv. Literatura abundantă scrisă pe marginea acestui subiect de la începutul secolului al XX-lea reflectă această preocupare.

Literatura rezultată astfel poate fi împărțită în două categorii. E vorba, mai

* Traducerea capitolului "Eastern Europe" semnat de Ghiță Ionescu, din cartea *Populism. Its Meanings and National Characteristics*, editată de Ghiță Ionescu împreună cu Ernest Gellner și publicată de Weidenfeld and Nicholson, 1969. Reprodus cu acordul editurii.

înțîi, de scările doctrinarilor acestor mișcări din timpul celor două faze importante ale istoriei lor. În prima fază, literatura este caracterizată de optimism, de un ton profetic despre viitorul erekțărenest. Această fază se întinde de la începutul secolului pînă la sfîrșitul anilor '20, cînd guvernele formate de partide țăreniste păreau bine instalate la conducerea cîtorva țări din Europa de Est. În ultima fază, tonul este mai sumbru, cu accente dramatice. Denunțarea vehementă a dictaturilor regale care au îndepărtat de la putere partidele țăreniste în multe țări est-europene, apoi lupta dusă de partidele țăreniste slăbite împotriva regimurilor fasciste care le-au scos în afara legii, iar în final, după război, disperarea liderilor țăreniști care au fugit de dictatura comunistă sunt reflectate succesiv în aceste scrieri.

Cealaltă categorie este formată din lucrări mai analitice, elaborate în Occident: o analiză economică generală este cea a francezului F. Delaisi, *Les deux Europes*. Un studiu ideologic și politic extrem de profund despre una dintre mișcări¹ este cel al americanului Henry L. Roberts, *Rumania, Political Problems of an Agrarian State*². În sfîrșit, există două lucrări care tratează conflictul dintre comunism și țărenism; la nivel teoretic, este vorba de lucrarea lui David Mitrany, *Marx versus the Peasant*³, iar la nivel organizațional, e vorba de lucrarea lui George D. Jackson Jr., *Comintern and Peasant in Eastern Europe, 1919-1930*⁴.

În ultimele două lucrări, filiația dintre țărenism și populism este subliniată în mod particular – obiectivul analizei fiind acela de a arăta diferența fundamentală dintre ramurile agrarianismului și cele ale marxismului. Din perspectiva eseului de față, din care o parte semnificativă este recapitulativă, trebuie să începem cu

sublinierea diferențelor dintre populism și țărenism.

Narodnichestvo sau populismul a apărut în Rusia în secolul al XIX-lea, în mare parte ca reacție la socialismul occidental. Cele mai relevante caracteristici ale acestuia sunt următoarele: solicitarea de a implementa inevitabilele legi ale istoriei pe căi mai scurte, cum ar fi transformarea instituțiilor colectiviste arhaice în instituții socialiste avansate, trecîndu-se astfel peste fază istorică a capitalismului; susținerea ideii, în special în fazele tîrzii ale populismului, că destinul poporului – popor format, implicit, din masele țăreniști – nu putea fi împlinit fără o conducere politică hotărâtă, constituită cel mai probabil din reprezentanți ai intelighenției a cărei misiune istorică era de a ajuta poporul. Ultima caracteristică formulată în fazele mai tîrzii, era că noua societate comunitariană putea să apară doar prin zdrobirea vechiului stat.

În comparație, țărenismul, apărut în Europa de Est în secolul al XX-lea, în parte ca reacție la populismul rus și la socialismul occidental, prezintă următoarele trei caracteristici: el găsește în mod explicit în țăranul individual prototipul său social și propune formarea societății și statului după modelul concepției țăreniști despre muncă, proprietate și administrare; țărenismul combină doctrinele socio-economice cu o preocupare naționalistă intensă pentru emanciparea respectivelor popoare de sub dominația străină; în plus, el pretinde că țărenimea, ca și clasă, are dreptul la conducerea societății politice, nu doar în virtutea preponderenței sale electorale, ci și datorită valorilor sale spirituale și naționale înăscute.

Aceste diferențieri (inevitabil mult simplificate) ne ajută să distingem, în amalgamul ideologic populisto-țăren-

nist, acele orientări care aparțin cu precădere populismului rus timpuriu de cele preluate mai tîrziu de populiștii est-europeeni. Ele ne ajută, de asemenea, să distingem trei perioade mai semnificative în istoria acestor idei: cea a populismului pur din Rusia, cea de tranziție între populism și țărăanism din Europa de Est și cea a țărăanismului pur din Europa de Est (în timpul căreia unele atitudini populiste abandonate au fost preluate de mișcările comuniste și fasciste).

Între populism și țărăanism

*N*arodnichestvo, populismul, s-a răspândit în Europa de Est venind din Rusia. Această mișcare a evoluat diferit în teritoriile Europei de Est, fiecare cu un trecut istoric diferit și cu atitudini proprii față de problemele iobăgiei și ale proprietății, față de schimbările din condiția țărănimii, sau cel puțin din conștiința acestei clase față de propria condiție. Apariția, în Europa de Est, a mișcării populiste la sfîrșitul secolului al XIX-lea a fost simultană sau a urmat, cu anumite decalaje regionale, frămîntărilor țărănești din Croația, Slovenia, Serbia și mai ales România. Iar mișcare țărănistă a fost un rezultat al reformelor agrare înfăptuite la începutul secolului al XX-lea în România, Bulgaria, Iugoslavia și Cehoslovacia și al reformelor (mai degrabă eșuate) din Polonia dar mai ales din Ungaria (unde mișcarea populisto-țărănistă a căpătat forță abia în anii '30, cînd presiunea opiniiei publice în favoarea continuării reformei agrare s-a făcut simțită din nou foarte pregnant). Ideologiile populiste și țărănistice din Europa de Est erau în parte rezultatul eforturilor intelighenției naționale de a găsi soluții intelectuale problemelor

generate de evoluțiile sociale - precum socialismul în Occident și *narodnichestvo* în Rusia. Însă numai impactul real ai gravei probleme agrare asupra diverselor societăți le-a dat cu adevărat relevanță.

Inteligheția rusă a încercat să rezolve această problemă gravă și presantă prin adaptarea socialismului occidental la condițiile și împrejurările din Rusia. Intelighenția est-europeană a căutat să o rezolve analizînd atât compatibilitatea socialismului occidental, cît și cea a populismului rus cu condițiile propriului popor. Reacția la socialismul occidental a fost astfel dublă – una indirectă, prin populismul rus, și una directă. Inițial intelighenția estică a fost mult mai receptivă la populismul rus. Mișcarea populistă poloneză de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului următor a reprezentat miezul a două mișcări distințe, dar întrepătrunse. Pe de o parte, fondatorii acesteia, cum ar fi Wyslouch, erau implicați în mișcarea rusească *Narodnic* din Polonia⁵, pe de altă parte, aceștia au marcat mișcarea naționalistă poloneză cu patriotismul lor și cu capacitatea de a atrage cu argumente specifice țărănamea poloneză în lupta națională comună. În Serbia, Svetoslav Markovic, fondatorul astăzi al mișcării socialiste sîrbe, cît și al celei agrariene, a fost un discipol direct al lui N.S. Cernîșevski, ale căruia opere le-a citit pe cînd era student la Viena. Cernîșevski l-a influențat semnificativ și pe tînărul Constantin Stere, un student basarabean deportat în Siberia din cauza unor activități naționaliste. Stere a fugit apoi în România, unde s-a stabilit, cu douăzeci de ani înainte ca Basarabia să natală să se poată alătura României.

În lucrările lui Stere se poate descernă clar o dublă distincție: cea dintre populism și țărăanism în general, și cea dintre populismul rus propriu zis și popu-

lismul est-european, în cazul său populismul românesc sau poporanismul. Într-adevăr, în cadrul populismului est-european timpuriu, opera lui Stere este cea mai articulată și cea mai lucidă. (Pe de altă parte, Stere urma să aibă mai mult succes ca intelectual decât ca politician, în timp ce omologii săi din Serbia, Bulgaria, Polonia sau Slovacia își demonstraau deja talentele politice în lupta politică directă.) Seria de articole ale lui Stere, "Social-democrația și populismul", publicate în 1908 la Iași, în aparițiile lunare ale *Vieții românești*, este pe drept cuvînt considerată drept cea mai reprezentativă lucrare a populismului-țărăneștilor est-european. Stere a fost avantajat de două circumstanțe. Pe de o parte, România era la acea vreme, spre deosebire de Polonia, de exemplu, un stat pe deplin independent, cu un regim politic constituțional, în care iobăgia fusese abolită încă din 1864. Mai mult decât atât, în 1907, o răscoală țărănească zguduise societatea românească, făcînd-o să conștientizeze importanța și iminența problemei agrară⁶. Pe de altă parte, Stere a beneficiat de prezența unui oponent ideologic de valoare, în persoana lui C. Dobrogeanu-Gherea, care, în timp ce Stere era angajat în definirea populismului românesc, făcea același lucru cu socialismul autohton. Fiecare și-a cristalizat doctrina prin opozitie și în contrast cu doctrina celuilalt.

Ca și Stere, Gherea venise în România din Rusia. Originea socială diferită dădea explica, într-un fel, înclinația lor doctrinară: Dobrogeanu-Gherea era evreu rus la origine, numele lui adevărat fiind Katz. Înclinațiile lui mergeau în sensul internaționalismului socialist. Stere provenea dintr-o familie de răzeși din Basarabia⁷. Convingerile sale erau agrariene și naționale. Astfel, ei au adus pe scena

românească, unde dialogul politic la acea vreme se desfășura între conservatori și liberali, confruntarea dintre socialistii și populiștii ruși.

Dacă acesta era într-adevăr un dialog în stil rusesc, dar purtat într-un context diferit, el se deosebea de mișcările de stînga din Rusia, puternic radicalizate la acea vreme, în atitudinea față de metodele politice de rezolvare a problemei țărănești. Atât fostul socialist rus, cât și fostul populist rus credeau într-o schimbare socială și economică graduală, remișcență a mișcărilor politice de stînga din Rusia, înainte de a intra pe panta radicalizării. În condițiile naționale și politice din România, mai moderate, doctrina evoluției graduale părea mai adecvată. Gherea era un adept fervent al lui Plehanov. Opera sa majoră, *Neoiobăgia*, care a influențat în România atât Partidul Socialist, cât și Partidul Comunist (pe acesta din urmă pînă în 1935), se baza pe ideea fazei necesare a tranzitiei economice și sociale în România. Stere era un populist constituționalist, chiar dinainte de a combina aceste două atitudini într-o doctrină coerentă a țărăneștilor români, pentru care a fost de altfel inspiratorul principal. Nici unul dintre ei nu era pro-capitalist, dar amîndoi aveau convingerea că România trebuia să treacă printr-un fel de evoluție capitalistică. Gherea susținea necesitatea acestei evoluții de dragul industrializării de care depindea formarea condițiilor ce urmau să conducă la socialism; Stere accepta ideea dezvoltării capitalului în agricultura privată.

Argumentele mai convingătoare ale lui Stere și ale școlii poporaniste românești erau de ordin politic, social și național. Ele derivau din afirmarea faptului evident, de bun simț și susținut statistic, că majoritatea copleșitoare a populației

României era constituită din țărani, care trăiau la țară și se ocupau cu agricultura. Aceasta a condus la concluzii de ordin social, economic și mai ales politic. Într-adevăr, accentul era pus de poporanii pe aspectul politic. „În cazul României, un stat de țărani, îndeplinirea misiunii începute de generația pașoptistă face imperativă pentru succesorii ei lupta pentru realizarea unei democrații rurale adevărate, puternice și sănătoase”, scria Stere. Reforma agrară și acordarea dreptului la vot au mers mînă în mînă, cea de-a doua chestiune putind avea efecte chiar mai importante decît prima, în concepția lui Stere. Acest imperativ politic, electoral chiar, contrastea că cu primatul aspectului social susținut de populaștii ruși de la *Zemliay Volia*, din anii '70: „Dacă vom duce o politică țărănească, libertatea nu va fi un scop fundamental, ci un rezultat incontornabil. De fapt, va fi ca un produs natural secundar dintr-un proces chimic sau tehnic, la fel cum se formează coacerea gazului sau a fumului atunci cînd cineva aprinde cuptorul. Libertatea politică, dreptul ființei umane la deplina invulnerabilitate vor fi rezultatul nu al cererilor și petițiilor despre libertatea presei sau inviolabilitatea persoanei (...), ci vor deriva din «legile lui Dumnezeu înscrise în inima mișcării».”⁸

Preponderența politică și electorală a țărănimii a reprezentat pentru poporanii factorul determinant. Numai prin acțiunea politică a țărănilor, și doar a acestora, au putut fi înfăptuite reformele necesare în România. „Pot fi aceste sarcini asumate în România de azi”, se întreba Stere în 1908, în aceeași lucrare, „de către un partid social-democrat, sau chiar dacă ar fi aşa, acest partid ar putea fi el în stare să pună asemenea sarcini pe umerii amărărilor de «proletari» creați oarecum arti-

ficial în țara noastră prin avantajele și subvențiile oferite în mod deliberat industriei noastre?” Totuși, spre deosebire de colegii săi sărbi, bulgari sau croați, Stere nu a susținut atunci deschis crearea unui partid țărănesc – care, în România a fost constituit spontan, peste vreo zece ani, de către cîteva grupări care nu își precizaseră toate afilierea la poporanism. Aceasta s-a datorat în parte convingerii lui Stere că, în urma răscoalei țărănești din 1907, un nou partid de clasă ar fi putut să se lase purtat în mod irezistibil, în situația tensiunată de atunci, către poziții extremiste. Dar s-a datorat și faptului că, în ochii poporanilor, numărul țărănilor-cetăteni și votanți era atât de copleșitor încît, odată ce drepturile lor electorale ar fi fost pe deplin instituite și garantate de un cadru constituțional, era probabil de așteptat că ei să nu mai rămână un bloc electoral monolitic. Diferențele economice, regionale, culturale sau pur și simplu ideologice și un ritm rapid al mobilității sociale ar fi putut conduce la clivaje la scară națională în interiorul masei țărănești. Aceste sub-grupuri ar fi putut fi atrase de programe și ideologii ale altor partide, ar fi putut chiar să-și formeze propriile parti-de-față. Deși devenise previzibil faptul că un mare partid de clasă al țărănimii urma să apară și să dăinuie, poporanii nu au crescut, aşa cum au făcut de exemplu mai tîrziu agrarienii lui Stambolisky, că în condițiile pluralismului constituțional ar fi posibil și într-adevăr recomandabil ca toți votanții rurali să fie deciși să sprijine un singur partid. Experiențele înregistrate în România sau în Polonia, unde țărănilii își împărtăseau voturile între mai multe partide, deși majoritatea într-adevăr vota pentru partidul țărănesc, au dovedit că aceștia aveau dreptate. (Într-un context diferit, acest fapt a fost confirmat mai tîr-

ziu și în India, deși acolo Partidul Congresului, tot un "partid de eliberare", avea pretenții chiar mai mari în privința loialității votanților, de asemenea majoritar rurali.)

Un alt argument era cel de ordin național. Poporaniștii le adresau socialiștilor reproșul că făceau ca evoluția națională previzibilă să depindă de dezvoltarea înceată și incertă a industriei românești. În România, clasa muncitorilor industriali și-ar fi făcut simțită influența în procesul politic doar în eventualitatea în care ar fi devenit o forță socială semnificativă. Poporaniștii reproșau de asemenea socialiștilor faptul că acceptau ca România, și din acest motiv orice țară subdezvoltată, să stea mereu în urma țărilor mai industrializate. "Cine poate limita de acum încolo", exclama Stere, "rolul pe care nația română îl poate juca în istoria culturii universale? Cine are dreptul să ne văduvească de posibilitatea unei vieți naționale active, de strădania de a ne aduce propria contribuție la tezaurul universal prin creațiile propriului nostru geniu național?".

Aceasta sună, desigur, a mesianism istoric de tip narodnichestvo. Dar cum poate fi el reconciliat cu atitudinile ne-revolutionare ale poporaniștilor și cu aversiunea pe care o manifestau față de ideea adaptării instituțiilor agrare comunitariene ale trecutului la nevoiele societății viitoare, a intrării în comunism înaintea Vestului, fără a trece prin fază capitalistă? Ar trebui, desigur, să amintim aici că forma originară de proprietate comunitariană nu era o trăsătură caracteristică obiceiurilor agricole timpurii ale românilor. Răspunsul constă în viziunea pe care o aveau poporaniștii despre o dezvoltare organică a întregii societăți, din punct de vedere economic, politic și cultural, în care forțele creative ale țării ar putea

progresă în mod liber în contextul specific al unei țări europene mici, cu o populație predominant agrară. Danemarca a fost și a rămas modelul unui asemenea tip de civilizație pentru poporaniști, ca de altfel pentru majoritatea țărăniștilor est-europeeni.

Într-adevăr, faptul că România era o țară mică a fost factorul determinant în politica naționalistă a poporaniștilor. Ei erau foarte preocupăți ca o revoltă precum cea a țărănilor din 1907 să nu se mai repete. Cererea lor imperios adresată guvernului de a accelera continuarea reformelor agrare a fost însotită de sfatul, la fel de insistent, adresat opoziției, de a se manifesta cu reținere, astfel încât să nu îi incite pe țărani la acțiuni nepremediate. Pentru că, susțineau ei, România era o țară mică înconjurată de imperii ostile, de sub dominația căror abia începuse să se emancipeze, și care nu înfăptuise unirea cu provinciile românești încă ocupate de acele imperii. Revoltele, mișcările sociale și revoluția ar fi însemnat doar noi ocazii oferite acelor imperii de a interveni în treburile țării de curând independente. Stere împărtășea această preocupare nu numai cu Partidele Liberal și Conservator, ci și cu socialistul Dobrogeanu Gherea. Cel din urmă era, de asemenea, foarte preocupat de problema integrității naționale a țării. Am putea adăuga faptul că naționalismul românesc al celor două personalități era stîrnit de teama față de imperiul țărist.

Din punct de vedere economic și social, poporaniștii credeau că distribuirea pământului către țărani ar conduce aproape automat la o participare țărănească activă în realizarea producției naționale și la expansiunea pieței interne. Astfel ar fi instituite un ciclu normal al circulației economice interne între orașe și sate și o

bază socială largă. Dar principiul conform căruia fiecare țăran trebuia să fie proprietarul pământului său a fost restrîns în două sensuri. Primul a fost acela că lotul de pămînt trebuia, la modul ideal, să fie suficient pentru a produce destulă mîncare pentru familia cultivatorului. Al doilea era ideea ca numeroase cooperative să fie instituite, astfel încît țărani proprietari să se poată servi în comun de mijloacele de producție, de instrumente, de fonduri și de rezultatul producției.

Dar pentru a înfăptui aceste reforme economice, sociale și politice, țărani neajutorați aveau nevoie de sprijinul altor elemente sociale, mai avansate, și, mai ales, de cel al intelighenției. Următorul pasaj din screrile lui Stere este un bun rezumat al avantajelor pe care intelighenția le-ar fi putut obține dacă țărânia ar ajunge să își atingă aceste scopuri. "Progresul economic al țărâniei va deschide un cîmp larg de acțiune intelectualilor deoarece va crea o cerere de specialiști de toate tipurile în economia țărânească: agronomi, tehnicieni, șefi și administratori de cooperative; va spori considerabil oportunitățile pentru medici, avocați, ingineri, veterinari, etc.; va impune o creștere extraordinară a numărului școlilor de toate tipurile, creîndu-se astfel o imensă deschidere pentru profesori de toate categoriile. Mai presus de toate, va conduce la mărirea numărului școlilor de un grad înalt de cultură generală, al laboratoarelor științifice și al instituțiilor, și de asemenea la o înflorire extraordinară a științei pure, a literaturii și a artelor."

Această descriere voit practică și ușor cinică a motivelor pentru care intelighenția ar fi interesată direct "să meargă către popor" este o replică caracteristică Estului european din secolul al XX-lea la argumentele mai romantice și amăgi-

toare care justificau același impuls din partea populiștilor ruși. Astfel, populistul rus Klements, întrebîndu-se "de ce mergea către țărani", a răspuns că o făcea fiindcă "dorea să trăiască viața poporului și să suferă odată cu el". Totuși, pe de altă parte, e o mare diferență între imaginea țărâniei încercînd să convingă intelighenția să o ajute în emanciparea socială și economică și imaginea unei clase țărânești dictatoriale promovată de unele regimuri țărâniște aflate la putere după Primul Război Mondial (și mai ales de cel al lui Stamboliski, în Bulgaria), pretinzînd intelighenției să îi furnizeze tipul de cultură convenabilă țăraniilor. Si din această perspectivă, poporanîștii au fost un fenomen tranzitoriu.

Tărânismul

Sfîrșitul Primului Război Mondial a adus cu el reforma agrară și sufragiul electoral în cea mai mare parte a țărilor din Estul Europei. Aceste schimbări au fost suficiente pentru a conduce la constituirea unor adevărate partide țărânești în fiecare din aceste țări, cu excepția Ungariei. Unele partide, ca de exemplu Partidul Agrar Sîrb, Partidul Tărânesc Croat și Uniunea Agrară Bulgară, s-au format înainte de război și au avut să se demonstreze vitalitatea și vigoarea politică. Dar, odată cu acest dublu privilegiu acordat masei țărânești nu mai rămînea nici o îndoială că organizațiile politice care beneficiau de votul acestora urmau să preia și controlul politic al țării.

Era evident că exista o filiație directă între acestea și mișcările populiste de dinainte de război. Dar, pe de o parte, liderii lor nu erau dormici să sublinieze această înrudire: un lider țărânist român

a mers atât de departe încât a negat legăturile dintre Partidul Tânăresc Român și mișcarea poporanistă care, susținea el, era cu totul altceva. Pe de altă parte, diferențele existau cu adevărat și s-au manifestat treptat. În timp ce populiștii, atât în Rusia cît și în Europa de Est, s-au arătat întotdeauna reticenți, chiar ezitanți față de o transformare a lor în partide de clasă, cu program, cadre și clientelă politică de rigoare, și față de angajarea lor în jocul partizan cu scopul de a dobîndi puterea pentru o anumită clasă, noile partide tărănești au făcut din aceste elemente rațiunea lor de a fi. Ele prețindea că sunt partide de clasă și se prezintau ca instrumente politice prin intermediul căror clasa tărănească urma să cucerească conducerea societății. Cu siguranță, existau diferențe în accentul pus pe aceste pretenții, cu exemplul bulgar la una din extreme și cu cel cehoslovac la cealaltă.

Ca toate celelalte partide, și aceste partide tărănești erau divizate atunci cind erau puse în față perspectivei de a lua puterea imediat, prezentându-se fie ca partide revoluționare, fie ca partide constituționaliste. De fapt, poziția lor depindea mai mult decât orice de felul în care urmău să preia puterea în fiecare țară, precum și de tradiția politică diferită a fiecărei din aceste țări. Astfel, în timp ce în Bulgaria, Uniunea Agrară a lui Stamboliski a rămas un partid cu ideologie și metode revoluționare, Partidul Cehoslovac al Tânărilor și Micilor Fermieri respecta strict practicile constituționale, iar "programul partidului polonez nu era deloc revoluționar. Obiectivul său principal era obținerea egalității politice pentru tărânimă, în cadrul regimului parlamentar"⁹. (Acesta păreri împărțite erau reflectate și la nivelul componenței conducerilor acestor partide, un amestec de

tineri intelectuali și personalități tărănești autentice. Liderul partidului era ales mai degrabă din rîndul celor din urmă – iar românul Mihalache și polonezul Witos preferau să îmbrace în public hainele lor tărănești). Cealaltă mare diferență în atitudinea partidelor tărănești se referea la chestiunea aliaților naturali ai tărânimii: clasa de mijloc sau muncitorii. Dar despre aceasta vom vorbi mai încolo.

Filosofia generală a doctrinei partidelor tărănești se baza încă pe credința în superioritatea naturală a stilului de viață tărănesc și a societății rurale față de viața urbană a burghezilor și a muncitorilor industriali. Nu era nimic mistic în această convingere iar impulsul inițial al populismului rus timpuriu de "a merge către popor" și de a-i împărtăși martiriul au fost înlocuite de credința că "se merge către popor" pentru a avea un contact direct cu deținătorii ultimi ai puterii din societate, mai aproape de sursa bunăstării fizice și a regenerării morale. Doi doctrinari, care de altfel aveau puține în comun, iugoslavul Rudolf Herceg și sociologul rus, devenit american, Pitirim Sorokin (ale cărui lucrări timpurii din exil au avut o influență puternică asupra mișcării tărănești cehoslovace) împărtășeau credința fundamentală în avantajele naturale ale acestei clase sociale, nealienate de la condiția naturală a omenirii. Pentru amândoi, orașele erau excrescențe parazitare, unde exploatațiorii și exploatații (între care muncitorii industriali aveau condiția cea mai nefarească și nefericită), îndepărtați de comunitatea lor naturală, cădeau pradă instinctelor nesănătoase ale lăcomiei și răzvrătirii. Doar cadrul și ritmul de viață al Tânărilor puteau asigura reconcilierea cu destinul uman, într-o concepție fie panteistă, fie de-a dreptul religioasă. În sfîrșit, Tânării produceau bunuri fără de

care orașele și populația urbană ar fi pierit. În timp ce satele erau autarhice, orașele erau, în toată splendoarea lor, dependente de produsele de la țară.

Următorul citat din lucrarea lui F. Milan Hodža, *Federation in Central Europe*, este o descriere restrânsă a acestei conceptii idilice: "În Europa Centrală, democrația a fost extrem de nerăbdătoare să se consolideze și să-și apere rezultatele luptei pentru dreptate. Ea a trebuit să găsească factorul ideatic consolidant în disciplina spirituală și politică și a identificat elementul social consolidant în țărănimile. Mentalitatea țăranilor se constituia pe una din cele trei baze posibile. Una pare să fi fost tradiția religioasă. Cea de-a doua emana din viața de familie țărănească. În al treilea rînd, regularitatea ordonată a fost lecția predată de pămînt și de funcția sa. Ceea ce masele rurale au oferit democrației universale din Europa de Est a fost deci un sprijin susținut al ideii de libertate ordonată. Aspirația la libertate individuală și socială era înscrișă în adîncul sufletului țărănesc. Acesta nutrea o aspirație dublă, către Libertate și Ordine. Una presupunea pe cealaltă. Mentalitatea țărănească nu era una distructivă, ci deschis construcțivă și sintetică."

Cele mai multe partide țărănești erau de neclintit în convingerea lor că dreptul la proprietatea privată asupra pămîntului și a altor bunuri era unul din fundamentele unei bune societăți. Încurajarea micului proprietar rural de a reuși în întreprinderea lui era una din tezele de bază ale programului lor. Aceste partide țărănești și identificau aliații sociali naturali în categoria inferioară a clasei de mijloc care, ca și țărăniminea, era nevoită să își constituie capitalul și era interesată să se asigure că statul va încuraja micii producători și nu va concentra investițiile și

subvențiile în industrie. Noua clasă de mijloc, în formare lentă în orașele unei Europe de Est sub-capitalizate era partenerul natural al noii clase mijlocii constituite din proprietarii rurali. Astfel, ruptura specifică din structura societăților est-europene - absența clasei mijlocii și, prin urmare, a legăturii pe care aceasta o crea între capital și muncă - urma să fie remediată gradual. Dar, aşa cum vom vedea mai tîrziu, radicalizarea politicii pe fondul instaurării fascismului i-a determinat pe liderii țărăniști din generația mai tînăram să incline mai degrabă spre o alianță activă a țăranilor cu muncitorii.

Cele mai multe partide țărănești se opuneau industrializării, mai ales în fazele timpurii. Dar în această chestiune asistăm la o evoluție a atitudinii inițiale în trei faze, fiecare fază fiind ilustrată de o perioadă a guvernării țărănești în trei țări diferite.

Prima fază poate fi identificată în concepțiile guvernării absolutiste a lui Stamboliski, în Bulgaria (octombrie 1919 – iunie 1923). Pozițiile acestuia erau radicale și reacționare, iar metodele utilizate drastice și revoluționare. Nici un alt lider țărănist nu a urât mai mult decît Stamboliski orașele și locuitorii acestora, burgherii și muncitorii industriali; și nici un alt lider de partid țărănesc nu a fost atât de convins că misiunea guvernului instituit prin voînța poporului era perpetuarea veșnică și impunerea la scară largă a concepției rurale de viață. (Într-adevăr, Stamboliski a fost și cel mai activ organizator al Internaționalei Agrariene și promotor al Uniunii Țărănești Europene.)¹⁰ Aplicat la o țară în care proprietatea asupra pămîntului era distribuită mai egal decît oriunde altundeva, și în care surplusul de populație agrară nu era atât de uriaș ca în România sau Iugoslavia, simbolul pro-

prietarului-votant avea foarte multe semnificații. Dar chiar și aici fusese necesară limitarea, prin legislație, a proprietății asupra pământului la maximum 75 de acri, și prevederea ca orice bărbat în putere, între 20 și 40 de ani să muncească la o lucrare de interes public. Și chiar și aici, Partidul Comunist penetrase în mod remarcabil majoritatele electorale masive din rîndul țăranilor. Noua generație de lideri agrarieni bulgari susținea o colaborare socială activă cu muncitorii industriali (spre deosebire de Stamboliski, care era favorabil contactului dintre țărani și meșteșugari) în scopul construirii socialismului. Cît despre industrializare, Stamboliski considera că doar industriile secundare folosite populației rurale trebuiau lăsate să funcționeze și încurajate. El mai credea că muncitorii industriali ar trebui ținuți sub controlul politic strict al partidului său, și mai ales al grupării lui paramilitare, Gărzile Portocalii, arma teroristă a aparatului de la putere. Cînd Stamboliski s-a confruntat cu greva generală a feroviarilor din 1920, el nu a ezitat să trimită trupele și să trateze cu liderii muncitorilor într-o manieră dură, specifică mai degrabă guvernărilor de dreapta.

Pentru economistul român Virgil Madgearu, ale cărui lucrări teoretice au apărut începînd cu anii '30, în perioada în care era la putere, responsabil cu politica economică a partidului țărănesc, industrializarea apărea deja ca o necesitate (chiar dacă era poate un rău necesar). Țărănește era principalul consumator spre care trebuia orientată industria, atât în ceea ce privește bunurile de consum destinate pieței, cît și a utilajelor și unelțelor agricole care ar fi putut ridica nivelul de mecanizare din agricultură. Dar, deși încurajată în principiu, industrializarea trebuia limitată în două direcții: în

general, ea trebuia menținută la nivelul unei țări mici, sub-capitalizate, cu resurse însemnate de materie primă; în plus, ea nu trebuia să fie menajată de un protecționism anarhic care să mascheze industriile ineficiente în raport cu resursele țării și inferioare în competiția deschisă de pe piața europeană. Într-adevăr, Madgearu era susținătorul comerțului liber și nu vedea viitorul țărilor est-europene în absența schimburilor economice și comerciale cu Occidentul industrializat. (Madgearu era mai puțin entuziasmat decît omologii lui din Bulgaria sau Cehoslovacia în privința Internaționalei Agrariene pe care o suspecta de tendințe slavofile.) Cît despre proprietatea privată asupra pămîntului, economistul român insista ca guvernul țărănesc să facă tot ce putea, prin măsuri economice și legale, pentru a crea un sistem de cooperative la nivelul întregii țări. El a anticipat, de asemenea, era cînd o organizare mai modernă a diviziunii muncii în agricultură o va înlocui pe cea veche.

În doctrina Partidului Țărănesc Cehoslovac, așa cum s-a cristalizat ea în lunga sa perioadă de guvernare, în timpul căreia partidul a fost și partener la consultări democratice deschise, caracteristice regimului cehoslovac, conceptele de industrializare și de cooperativizare erau cele două principii (corelate) de bază. În chestiunea industrializării, deși Cehoslovacia era o țară puternic industrializată, partidul lui Milan Hodza avea o poziție clară în această chestiune: "țările central-europene nu vor putea niciodată să renunțe la industrializare." Dar, ca și în teoriile lui Madgearu: "Aceasta nu trebuie să fie un anacronism. Industrializarea hazardată sau cu beneficii doar pentru unii era respinsă de bunul simț. Dacă însă bunul simț nu o face, atunci ea trebuie împiedicată oficial de stadiul ei avansat de dez-

voltare. Faptul că mecanizarea agriculturii era foarte avansată, că agricultura cehoslovacă nu era sub-capitalizată, în comparație cu celelalte state est-europene, că suprapopularea rurală era un element necunoscut, toate acestea au contribuit la realizări semnificative ale cooperativelor. Ele asigurau o concentrare mai mare de resurse, o articulare mai mare a diviziunii muncii și au instituit o comunicare economică directă între sate și orașe. (Într-adevăr, unul din experimentele cehoslovace notabile era schema schimburilor directe dintre cooperativele agricole de la țară și cooperativele consumatoare socialiste din spațiul urban). „Autocrația agrară se afla în strînsă legătură cu capitalismul profitor, ceea ce nu se întâmplă cu democrația agrară”, scria Hodza, „și acest lucru o făcea în stare să se lupte și să cucerească populații bazate solid pe cooperativizarea reglementată. Orice reglementare a pieței implică un fel de economie dirijată, pe care eu aş numi-o economie ordonată. În același timp, însă, menține și susține instituțional proprietatea individuală. O combinație a acestor principii, care întărea proprietatea privată și încurajează să coopereze pe toți cei interesati marchează un sistem nou de economie democratică!” Într-adevăr, Hodza spera că astfel conceptul de proprietate privată în zona rurală în Cehoslovacia și în Europa de Est se va schimba treptat. De fapt, această concepție funcțională despre proprietatea funciară (pe care David Mirany o descrie drept „unealta de bază” a fermierului: „Unealta lui principală este pămîntul, sau acesta este mai degrabă jumătate unealtă, jumătate materie primă, o combinație unică în întreaga schemă de producție) nu a dispărut complet odată cu prăbușirea regimului țărănesc. Dimpotrivă, ea a re-apărut din adîncuri în acele țări comuniste, cum ar fi Polonia și Iugoslavia, în care

pămîntul nu a fost colectivizat, și a stat, de exemplu, teoria la baza doctrinei Ligii Iugoslave (Kardelj).

Prăbușirea țărănistului

Guvernarea partidelor țărănești în Europa de Est a fost plină de frustrări, scurtă și dramatică. Cu excepția domniei absolute a lui Stamboliski, timp de doi ani, în Bulgaria, în celelalte țări, guvernarea țărănistă a presupus coaliții dificile, a avut de înfruntat ostilitate atât din partea Stîngii, cât și a Dreptei, a fost supravegheată și hărțuită de opozitii concentrice pe toată durata ei. Aceasta s-a datorat în parte faptului că respectivele partide intraseră de curînd în lupta cu conservatorii și cu liberalii (și mai tîrziu cu socialistii), care credeau că au monopolul scenei politice și că, aşa cum se întâmplă în democrațiile liberale, vor continua să fie principalii favoriți în competiția pentru puterea politică și pentru favorurile poporului. Dar acum „poporul” căpătase, dintr-o dată, materialitate, iar apariția masivăi clase țărănești, reprezentate atât de bine politic, a transformat partidele „clasică” în grupări politice marginale.

Existau într-adevăr motive serioase pentru a crede că în fiecare țară partidele țărănești urmău să se transforme treptat în partide „cuprinzătoare” (*catch-all*) (și în acest caz comparația cu Partidul Congresului din India este relevantă). Într-adevăr, baza electorală a acestor partide, ea însăși un rezultat al agregării inițiale de interese locale și regionale, a avut ca efect atragerea altor grupări politice și electorale în cadrul acestei coaliții. Acest fapt a transformat profund omogenitatea socială și mai ales ideologică a partidelor țărănești; în același timp,

însă, majoritățile lor electorale apăreau ca fiind și mai greu de dislocat. Tipul acesta de dictatură prin imobilitate electorală a dat adversarilor partidelor țărănești o oarecare stare de nerăbdare, inducîndu-le sentimentul că ea trebuia schimbată chiar și prin mijloace neconstituționale, din moment ce sistemul constitutional fusese confiscat din interior. Cînd regele Boris în Bulgaria, în 1923, Pilsudski în Polonia, în 1926, regele Alexandru al II-lea în Iugoslavia, în 1929 și regele Carol al II-lea în România, în 1931 au acționat neconstituțional pentru a opri sau a perturba funcționarea rutinată a sistemului, partidele țărănești au avut cel mai mult de pierdut în comparație cu celelalte partide.

Au existat două motive principale ale prăbușirii partidelor țărănești. Unul dintre ele era marea depresie economică care afectase micile țări din Europa de Est în mai mare măsură decît economiile celelor lalte state (cu atît mai mult cu cît aceste țări erau dependente de piața agricolă mondială și de capitalul pe care Occidentul îl putea investi în programele lor de modernizare). Celălalt motiv era virulența atacului dictatorilor împotriva acestor partide. Faptul că partidele țărănești au fost înălțurate de la putere de către ceea ce este acum descris drept "bolnavele dictaturi balcanice" (regale sau militare), care bineînțeles că nu puteau fi comparate cu tehnica și organizarea dictaturilor comuniste sau fasciste, i-a surprins pe istoricii sistemelor politice. Aceștia nu puteau înțelege de ce partide cu rădăcini sociale atît de profunde puteau fi înălțurate atît de ușor de astfel de dictaturi "desuete" (în timp ce lupta cu regimurile pro-naziste sau cu dictaturile comuniste controlate de sovietici era considerată o chestiune cu totul diferită). Răspunsul la această întrebare rezidă probabil în faptul că, pe de o parte, loviturile pe care asemenea dictaturi

"bolnave" le pot da regimurilor constitutive sînt prea puternice și derutante pentru acestea din urmă (peste mai bine de treizeci de ani, un grup de generali a fost în stare să răstoarne regimul constitutive grec, într-o Europă în care dictaturile de dreapta erau în declin). Pe de altă parte, ca și partidele democratice grecești din anii '60, partidele țărănești din anii '30 nu au încurajat destul participarea politică și nu și-au construit paravane sociale mai solide.

Partidele țărănești au fost victimele fragilității instituțiilor democratice din țările est-europene. Acest lucru este dovedit, *per a contrario*, de faptul că în Cehoslovacia, unde aceste instituții fuseseeră construite pe un teren mai solid, partidul țărănesc și celelalte partide democratice și-au continuat existența pînă la prăbușirea statului național sub loviturile dictaturii externe. Regimurile țărănești au contribuit la instituirea sau în orice caz la consolidarea instituțiilor parlamentare. Ele au împărtășit speranța că acestea aveau să dureze și să le ofere adăpost. Cînd aceste instituții au fost doborîte sau golite de conținut, organizarea politică intrinsecă a partidelor democratice s-a prăbușit odată cu ele. Cu excepția Ligii Agrare Bulgare, care, aşa cum am menționat deja, sub conducerea lui Stamboliski și-a constituit organizația extra-parlamentară cunoscută sub numele de *Gărzile Portocalii*, celelalte partide țărănești nu dispuneau de mijloace de apărare împotriva violenței organizate și a terorismului. Si ceea ce e mai rău, în timpul perioadei în care au avut controlul statului, aceste partide nu au îmbunătățit educația politică a maselor, singura modalitate prin care ar fi fost încurajată participarea lor la procesul politic. Milioanele de votanți rurali pasivi nu au devenit, în acest interval scurt, cetăteni activi și apărători hotărîți

ai instituțiilor politice existente. Cu excepția Cehoslovaciei, procedurile electorale rămineau, chiar și sub guvernele țărănești, supuse încă presiunilor guvernamentale, corupției și chiar fraudelor, iar executivul, atât la nivel central, cât și local, putea cu ușurință să controleze puterea judecătoarească și pe cea legislativă. Instituțiile existau, dar ele nu căpătaseră suficientă forță proprie din interior încât să devină autonome și să servească drept organe de mediere între conducători și cei conduși.

O altă cauză a acestei prăbușiri bruște a fost lipsa de coeziune internă a clasei țărănești ca unitate socială. Deși se poate afirma că și o clasă atât de bine organizată precum clasa muncitoare germană, cu rețeaua ei construită în profunzime și deosebit de dezvoltată de sindicate, nu a rezistat mai bine atacului dictaturii naziste, și că, prin urmare, nu s-ar fi întâmplat altfel nici cu clasa țărănească dacă aceasta ar fi posedat o organizare internă comparabilă, este de asemenea la fel de adevărat că rețeaua cooperativă din țările est-europene nu a ajuns niciodată să reprezinte ceva comparabil unui sistem de sindicate agricole. În unele părți ale regiunii, în special în Cehoslovacia și în Croația, unde întreaga operațiune de cooperativizare fusese condusă și realizată de către Partidul țărănesc Croat, rezultatele au arătat ce ar fi putut însemna cooperativele dacă le-ar fi fost acordată destulă importanță și forță¹¹. Dar ele nu au avut suficient timp pentru a se coagula și au reflectat, prin compoziția lor conflictuală, divizarea din sînul clasei însăși, dintre cei "avuți" și cei "ne-avuți". Pe de altă parte, ca și pandantul lor politic, partidele țărănești, ele nu atinseseră, nici măcar nu începuseră de o manieră ireversibilă, modernizarea societății lor. Totuși, numai acest proces ar fi putut pune aceste țări pe adevăratul

drum al dezvoltării. Și doar astfel s-ar fi putut sfârîma, din interior și în favoarea clasei țărănești, proasta articulare economică și socială a acestor societăți.

Această constatare conduce, desigur, la o întrebare mult mai cuprinzătoare, și anume dacă țărănamea, ca și clasă dominantă, este din punct de vedere istoric pregătită să înfăptuiască revoluția modernizării. Ori dimpotrivă, procesul modernizării ar trebui condus împotriva țăranilor - împotriva poporului pentru popor? În reflectiile sale asupra "Originilor sociale ale dictaturii și democrației", Barrington Moore Jr. scrie: "Prin ei însăși, țăranii nu au fost niciodată în stare să realizeze o revoluție. Asupra acestui punct, marxiștii au cu siguranță dreptate, în ciuda aprecierilor greșite pe care le fac în privința altor aspecte cruciale. Țăranii trebuie să aibă conducători provenind din alte clase. Dar soarta unei mișcări nu depinde doar de cei care o conduc. Revoltele țăranilor din Evul Mediu și cele din perioada feudalismului tîrziu erau conduse de aristocrații sau de orășenii și tot erau înfrînte. Acest fapt ar trebui să servească de aducere aminte acelor determiniști moderni care, fără a fi toți marxiști, cred că odată ce țăranii au fost întăriți, mari schimbări urmează cu necesitate să se producă. În realitate, numărul revoltelelor țărănești reprimate a fost mult mai mare decât al celor victorioase. Pentru ca ele să reușească, este nevoie de o anume combinație inedită de circumstanțe care ar fi putut să apară doar în epoca modernă. Succesul în sine fusese unul strict negativ. Țăranii au procurat dinamita pentru prăbușirea vechii clădiri. Ei nu și-au adus nici o contribuție la efortul ulterior de reconstrucție; în schimb, ei au fost primele victime."¹²

Să fi fost populismul mai bine echipat pentru sarcina modernizării decât moștenitorul său cronologic, țăranismul?

Aceasta este o a doua întrebare care poate fi pusă din punctul de vedere mai restrins al acestui eseu. Întrebarea ar putea deriva din observația că partidele care au continuat, înainte de al Doilea Război Mondial, procesul de modernizare, fie ele comuniste sau fasciste, și în special cele trei partide comuniste care au reușit, după al doilea război mondial, să înfăptuiască revoluția adevărată, în Iugoslavia, China și Cuba, au avut în politica și ideologia lor nuanțe populiste de netăgăduit. Întrebarea poate, de asemenea, să conducă la o constatare a avantajelor inerente ale populismului în comparație cu țărăanismul, dacă îl privim din unghiul oportunității și compatibilității cu rolul conducerilor în modernizare al oricărei din aceste doctrine. Chiar baza etică și logică a țărăanismului, pretentia sa de a fi, aşa cum au dovedit-o verdictele electorale, mandatarul clasei țărănești (care coincide cu majoritatea poporului) s-a dovedit a fi o dublă ruptură în mersul spre modernizare. O substanțială parte din masa țărănească, țărani proprietari de pămînt în special, manifestau temeri aproape instinctive față de posibilitatea, sau mai degrabă probabilitatea, ca o modernizare în forță să se reducă la utilizarea producției agricole, ca bază pentru acumularea de capital național astăzi de necesară. Conservatorismul țărănilor nu era doar unul de natură psihologică; el avea o baza socială și economică puternică, chiar dacă, la începutul anilor '30, realitățile dezolante ale colectivizării staliniste nu erau peste tot cunoscute. Pe de altă parte, se contura întrebarea - pusă din ce în ce mai des de doctrinarii antiparlamentari fasciști și comuniști - dacă procedurile consultării electorale și ale negocierilor dintre grupări sociale și politice ar putea vreodată confperi operațiunii de modernizare energia și viteza fără de care altfel nu ar fi putut fi continuante. Regimurile

agrare est-europene s-au prăbușit înainte ca un răspuns consistent să fie dat acestei întrebări. Cercetătorii ai problemei modernizării într-o țară agrară cu un regim pluralist-constituțional și-au transferat interesul spre India unde, într-un context cu similaritate diferită, societatea politică se confruntă în ultimă instanță cu aceeași problemă.

Spre deosebire de țărăanism, populismul, neîmpovărat de asociațiile de clasă și de principiile constituționale, a putut "împrumuta" unele din atitudinile sale de bază metodelor noi, autoritare, de modernizare, cum ar fi, de exemplu, chemarea la acțiune directă sub conducerea hotărâtă a celor care "merg către popor" în loc să aștepte ca poporul să îi cheme. Acest lucru mergea mînă în mînă cu identificarea scurtăturilor spre marile căi universale, respingerea cărărilor bătătorite, considerate pînă atunci obligatorii, saltul de la o societate "înapoiată" la una "avansată" prin folosirea de instituții etnice arhaice pentru noi scopuri economice și sociale. În sfîrșit, populismul a putut profita de folosirea noțiunii ambiguie de *popor*, care putea desemna fie țărănamea, fie țărănamea și muncitorimea, fie comunitatea națională în sine, fie societatea ca întreg, în funcție de înclinația acestui neo-populism spre atitudini comuniste sau fasciste.

Neo-populismul fascist și comunist

D eja în anii '30, în timp ce majoritatea partidelor țărănești se împotmoleau în probleme economice insolubile și își pierdeau din avîntul inițial, mișcări politice extremiste încercau să agite țărănamea. Ele țineau seama de dezamăgirea poporului ca întreg, și în special de nerăbdarea țărănilor săraci, foarte numeroși. Aceasta nu ținea, nici

pentru comuniști, nici pentru fasciști, de simple tactică politice sau electorale (deși nici o mișcare politică într-o țară est-europeană nu-și putea justifica existența decât dacă (și atunci cînd) obținea un oarecare sprijin din rezervorul masiv al majorităților țărănești). Pentru comuniști, era vorba de aplicarea strategiei revoluționare leniniste a alianței dintre clasa muncitoare și țărănimile și de acceptarea regulii că nici o situație revoluționară nu putea fi obținută într-o țară agricolă fără un fundal de nemulțumire a țărănilor. Pentru fasciști, era vorba de continuarea tradiției de bază a tuturor mișcărilor de dreapta din societățile agrare de a idealiza țăraniul înnăscut astfel încît să-l opună ca prototip locuito-rului urban corrupt și străinului, în special de origine evreiască¹³.

Într-adevăr, ambele mișcări extreme, care nu aveau nici una o doctrină pozitivă sau o soluție pentru clasa țărănească (în Rusia colectivizarea abia începu-se, iar fazele ei inițiale erau dramatice și îndoioanelnice; în plus, nu era în nici un caz o politică căreia să i se facă reclamă în rîndul țărănilor), s-au concentrat exclusiv pe modalități de răscolire a instincelor întunecate de ură din țaran. Ambele partide au reușit să pună în lumină faptul că, și în condițiile unor populații cu drepturi electorale și tot mai educate, ura pură continua să fie o idee puternică în politica de masse. Comuniștii fluturau standardul urii sociale, predicînd continuarea exproprierii (deși în Bulgaria și în România pămîntul fusese deja redistribuit) și încercau de asemenea să creeze o ruptură între diferitele straturi ale clasei țărănești însăși, devenind campioni “țărănilor amărăți”. În Bulgaria, campania a înregistrat un oarecare succes. Partidul a făcut adepti în rîndul electoratului țărănesc bulgar. A reușit, de asemenea, în timp ce se afla în opoziție,

să-și îmbunătățească relațiile cu Partidul Agrar Bulgar, ceea ce a dus, la sfîrșitul anilor '30, la asocieri politice și electorale strînsse. Fasciștii au proiectat cu succes imaginea respingătoare a omului de afaceri străin (evreu), care stoarce avuția națională de pe poziții intermediare ale controlului economic. În România, Garda de Fier nu a întîmpinat o prea mare greutate în a reaprinde simțăminte țărănimii sub-capitalizate împotriva cămătarilor evrei urbani și împotriva orașelor și a capitalei, subjugate de capitalul străin și de agentii lui, majoritatea evrei, care aveau sub control resursele țării. În alegerile din 1937 (în care e drept să spunem că Garda de Fier fusese beneficiara unui pact electoral cu național-țărăniștii din opoziție împotriva dictaturii regelui Carol), au obținut 16% din voturi, în timp ce celelalte partide antisemite au obținut 9% - spre deosebire de cele 21 de procente obținute de Partidul Național Țărănesc. Astfel, vechiul reflex al psihologiei politice populiste elementare – ura – pe care țărăniștii și-au potolit-o după lungă lor guvernare și după ce stratul superior al electoratului lor a înregistrat un evident progres economic și social, era acum în beneficiul partidelor extreme.

Cealaltă temă majoră a populistilor preluată în această perioadă a fost cea a revoluției. Dintre toate partidele țărănești est-europene doar cel bulgar se mai definea încă, în anii '30, ca “revoluționar”; dar chiar partidele țărănești bulgar și croat, fuseseră tratate cu cea mai mare duritate de către dictatorii locali, acceptau în mod natural instituțiile parlamentare, atât ca mijloace de a ajunge la putere, cât și de a o exercita. În ceea ce privește partidele român și cehoslovac, care nu aveau nici trecut și nici tradiție revoluționare și care formau o coalitie internă cu alte gru-

pări politice reprezentând clasele urbane de mijloc, ele se sprijineau exclusiv pe mecanismele constitutionale de competiție și de guvernare. Tema revoluției, atât ca mijloc eficient și satisfăcător de a accede la putere prin aplicarea răzbunării împotriva persecutorilor, cît și ca modalitate directă de a conduce societatea către idealurile prescrise, era însă o temă necesară ambelor ideologii – fascistă și comunistă. Le era necesară deoarece, într-adevăr, ca și populismul radical rus, aceste ideologii predicau faptul că vechea mașinărie de stat trebuia zdrobită și înlocuită cu una complet diferită. Era necesară și datorită angajamentului lor, susținut de mijloace și scopuri într-adevăr contradictorii, de a-și elibera țările de statul lor de inferioritate și de a găsi mijloace pentru parcurgerea rapidă de către acestea a diferențelor stadii de dezvoltare economică. Ca și populiștii, ei pretindeau că era posibil ca aceste societăți, dacă erau conduse cum trebuie, să găsească în ele însеле forțele și mijloacele necesare acestei dezvoltări. Ca și populiștii, ei invocau imaginea unui stat puternic și gata să ajute, care ar fi putut să proscrie și să-i elimine din corpul sănătos al societății pe exploataitori și pe obștrucționisti (proprietarii de pămînt și burghezii, într-o perspectivă, evreii și străinii în cealaltă) și apoi să strângă toate resursele și forțele laolaltă pentru construirea structurilor moderne, dar autohtone.

Pe la mijlocul anilor '30, acest lucru avea, bineînțeles, mai mult sens și mai multă putere de atracție pentru mase. Revoluția propusă fusese însăptuită cu succes în alte țări. Modelele acestor noi state funcționau deja. Revoluțiile rusă, italiană și germană și, pînă la un anumit punct, și japoneză rivalizau în a arăta rezultatele modernizării pe care le obținuseră prin diverse mijloace, dar care aveau

în comun faptul că fuseseră însăptuite în lipsa sau împotriva principiilor democrației burgheze parlamentare. Cu siguranță, adeptii doctrinelor fascistă, nazistă sau comunistă au fost atrași mai întîi de principiile acestor doctrine. Dar ei au găsit în rezultatele practice ale modernizării pe care o însăptuiau proba concretă sau confirmarea superiorității lor asupra doctrinelor schimbării pașnice. Transgresind legăturile sociale, exaltînd forța industrială a statului și subordonînd în teorie toate activitățile particulare interesului public – ei au fost în stare, după o scurtă perioadă de timp, să prezinte rezultate care făceau ca activitățile statului pluralist-constitutional să pară ca niște impotente și contradicții endemice sau amînări. Astfel, atractivitatea multivalentă a revoluției, revoluția ca insurecție, revoluția ca vehicul istoric, și revoluția ca modalitate de a da o nouă formă societătilor prost ajustate s-a dovedit eficientă în atmosfera febrilă a noii competiții pentru avansul istoric. Această moștenire a populismului, abandonată de țărănim, se întorcea împotriva acestuia.

Deși ar depăși cu mult domeniul de interes al acestui eseu, este totuși firesc să remarcăm că, după al Doilea Război Mondial, o nouă serie de state revoluționare, născute toate trei din acțiuni militare purtate cu ajutorul țărănilor din respectivile țări, Iugoslavia, China și Cuba, au condus mai apoi la o nouă concepție asupra revoluției cu cel puțin două nuanțe populiste. Una, subliniată în special de doctrina maoistă, este deja menționata recunoaștere a importanței țărănimii pentru succesul revoluției și în structura noii societăți. Cealaltă este proiectarea la scară globală a unei revoluții mondale rurale împotriva tuturor centrelor urbane, fără să se țină cont de faptul că sănătatea

niste sau capitaliste. Ascensiunea ecologismului lui Chesterton și Internaționala Agrară (sau Verde) a țărăniștilor au căpătat o substanță diferită și dimensiuni noi cînd au fost proiectate pe fundalul luptei proclamate de noii revoluționari împotriva civilizației urbane. Din Asia, Africa, America Latină, neo-populisti gherilelor au avut viziunea unei încercuiri

la scară planetară a tuturor "avuților" adăpostiți în orașe sau care își au în ele întreprinderile exploatatoare ale lumii rurale de către "ne-avuți", deposedații și damaștii acestui pămînt - o imagine la fel de neverosimilă, dar și la fel de apocaliptică, ca și imaginea inițială a "poporului" din gîndirea *narodnichesivo*, caracterizat de o mizerie cruntă și iremediabilă.

Traducere de Luminița Pungea și Elena Geană

NOTE

1. Trei articole de Peter Brock, publicate în *Slavonic and East European Review*, "Boleslaw Wyslouch, founder of the Polish peasant party" (decembrie 1957), "The early years of the Polish peasant party" (octombrie 1954) și "Politics of the Polish Peasant Party" (octombrie 1955), formează o contribuție substantială la istoria mișcării agrare poloneze. Totuși, autorul preferă să nu distingă ideologic sau istoric, în Polonia, între populism și țărăanism, și folosește ambii termeni cu același sens. "Într-adevăr", spune el în articoulul său despre Wyslouch (loc. cit., p. 139), "în anii de început ai mișcării, țărănamea și poporul (*lud*) puteau fi considerați termeni sinonimi. Pe de altă parte, partide populiste și populare din afara Poloniei au avut puțin sau nimic în comun cu mișcarea țărănească".
2. Yale University Press, 1957.
3. Londra, 1951.
4. Columbia University Press, 1966.
5. La Sankt Petersburg el a fost în legătură cu cercurile studențești semi-conspiraționiste care susțineau ideile *narodnichesivo* (Brock, "Boleslaw Wyslouch.", loc. cit., p. 140).
6. Cursul și dimensiunile evenimentelor din 1907 din România justifică descrierea lor ca o revoluție țărănească. Ceea ce a început în primăvara lui 1907 ca una din frecvențele revolte locale, inspirate de partidele antisemite împotriva cămătarilor evrei de la sate, s-a sfîrșit, cîteva săptămîni mai tîrziu, ca o mișcare la scară națională cu vîrfuri de violență în județe ale căror sate nu aveau locuitorii evrei. A fost o revoltă globală a țărănilor împotriva moșierilor și a guvernului care, prin legile sale, îi ajutase pe proprietarii de pămînt să exploateze țărănamea, aducînd-o într-o stare de mizerie lipsită de speranță. A fost spontană și s-a răspândit ca un foc de paie. Nu a existat o organizare politică a țărănilor înfuriați. Dar mișcarea s-a generalizat într-o asemenea măsură, tinzînd să-i atragă în revoltă și pe orășeni, încît guvernul a decis să folosească mijloace militare pentru a o anihilă. După cele mai des citate statistici, aproape zece mii de țărani au fost împușcați. S-a admis, de asemenea, faptul că armatei române i-s-a încredințat această misiune teribilă deoarece atât imperiul austro-ungar, cât și cel țarist amenințau cu trimiterea trupelor în România, pentru a pune capăt revoltei.
7. Liderul polonez populisto-țărănist Boleslaw Wyslouch, care provine de asemenea din rîndurile nobilimii poloneze, apără poziții naționaliste puternice. "Însăși existența", scria el, "a unui grup etnic polonez, numărînd aproape douăsprezece milioane de membri, reprezentă o garanție permanentă a existenței noastre naționale. În această privință diser-nem noi spațiul comun unde idealurile noastre naționale se pot reconcilia cu idealurile democratice universale". (Citat în Brock, "Boleslaw Wyslouch ..", loc. cit., p. 143.)
8. Din colecția ziarului *Zemlia y Volia* așa cum este citat în F. Venturi: *Roots of Revolution*, Londra, 1965, p. 623.
9. Brock, "The Politics of the Polish Peasant Party", loc. cit., p. 211.

10. Internaționala Agrariană (sau Verde) a fost numele popular dat Biroului Agrarian Internațional fondat în 1927, la Praga, de către Partidul Cehoslovac al Micilor Fermieri, Uniunea țărănilor Sîrbi, Partidul Țărănesc Polonez Piast și Uniunea Bulgară Național-Agrară. Deși principalul inițiator a fost ultimul partid, partidul cehoslovac a fost cel care a reușit să obțină o coerentă organizațională și să confere ideologiei o clară orientare "democratică pan-slavistă". A organizat congrese anuale și a publicat un buletin bilingv, *Mezinardni Agrari Bureau Bulletin*. În noiembrie 1927, a fost organizată o conferință la Paris și organizatorii au cerut tuturor partidelor țărănist să se reunescă într-o organizație internațională avind ca scop întărirea mișcării politice țărănești. Principiile fundamentale ale mișcării internaționale erau: prezervarea proprietății private asupra pământului, necesitatea unui comerț internațional organizat, intensificarea organizării cooperative, întărirea educației tehnice și lupta împotriva sub-capitalizării agriculturii. În mai 1929 a avut loc prima adunare generală cu șaptesprezece partide europene (naționale sau regionale) ca membri. Ascensiunea și succesul Internaționalei Verzi a îngrijorat de o manieră considerabilă liderii celei de-a Treia Internaționale (Comuniști), care avea propria ei secție agrară. Dar după criza economică din 1930-1932 și căderea de la putere a citorva partide țărănești, Biroul Agrarian Internațional s-a dizolvat treptat prin inactivitate.
11. Într-o regiune (Samobor, lîngă Zagreb), 92% dintre gospodării, și "în alte regiuni peste 50% dintre gospodăriile țărănești erau membre" ale organizației cooperatiste a Partidului țărănist Croat, Gospodarska Sloga. "Treptat, Gospodarska Sloga și-a extins activitatea la, practic, toate aspectele vieții economice a țărănilor, producătorilor sau vînzătorilor croați, a consumatorilor și a muncitorilor care își obțineau salariile din agricultură sau silvicultura". Jozo Tomasevich: *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, 1955, p. 616.
12. Barrington Moore Jr, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Allen Lane, Londra, 1967, pp. 479-480.
13. Corneliu Zelea Codreanu, conducătorul Gărzii de Fier, străin prin origine și student la universitate, purta costum țărănesc înainte de a-l schimba cu o cămașă verde fascistă. El călărea de asemenea un cal alb în timpul vizitelor sale prin sate.

Peter Ferdinand

Ghiță Ionescu și studiul comparat al politicii comuniste *

In his study the author focuses on the originality and the importance of Ghiță Ionescu's arguments contained in his studies on communism. A central one is the critique of the generally accepted (at that time) concept of totalitarianism. Ionescu argued that although the communist regimes of Eastern Europe allowed no formal opposition, they were increasingly aware of checks and limitations upon their power which came from within their own societies. Showing that the totalitarian model could no longer be applied to the communist regimes in Eastern Europe and introducing the comparative method in the study of such regimes, the author argues that Ionescu's work is a landmark in the study of communist regimes.

Principalele lucrări ale lui Ghiță Ionescu în domeniul politicii comuniste comparate sunt *The Politics of the European Communist States*¹, apărută în 1967 și *Comparative Communist Politics*², apărută în 1972. Acestea constituie o teoretizare pominind de la studiile istorice și empirice întreprinse în anii 1960: *Communism in Romania*³, *The Reluctant Ally: A Study of Communist Neo-colonialism*⁴ și *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe*⁵. Grație acestor lucrări, Ghiță Ionescu s-a impus drept unul dintre cei mai importanți analiști ai statelor comuniste din Europa Centrală și de Est. Acest articol își propune să analizeze ideile centrale ale celor două lucrări cheie și să le situeze în raport cu direcțiile

generale ale evoluției gîndirii sale. Studiul se va concentra în principal asupra lucrării din 1967, cea din 1972 fiind mult mai scurtă decât precedenta și reluînd pe larg aceleasi idei.

În vremea cînd erau scrise aceste lucrări, studiul comparat al regimurilor comuniste se dezvolta cu rapiditate. În anii '50, literatura academică despre acest subiect tindea să fie dominată de parada totalitară, asociată unor nume celebre precum Friedrich, Brzezinski sau Hannah Arendt. Acești autori au scos în evidență ceea ce considerau a fi trăsăturile esențiale ale regimurilor din Rusia lui Stalin și din Germania lui Hitler, definind astfel ceea ce pentru ei însemna o nouă formă de guvernare calitativ diferită nu

* Textul provine din *Government and Opposition*, vol. 32, nr. 2, 1997. Tradus cu permisiunea autorului.

numai de democrație, dar și de autocratie sau de alte forme anterioare de dictatură. Atât timp cât a trăit Stalin, și chiar cîțiva ani după moartea lui, s-a considerat că acest model cuprindea trăsăturile fundamentale ale tuturor regimurilor comuniste. Ideea că vreunul dintre acestea ar putea fi complet diferit de URSS nu era luată în serios, nu în ultimul rînd pentru că Moscova le impuse o anume uniformitate doar cu cîțiva ani în urmă, iar conducătorii aflați la putere aveau nevoie, în mod evident, de susținerea Uniunii Sovietice.

Această uniformitate a abordării era întărîtă și de tendința unor analiști specializați în politica statelor comuniste de a se consacra doar unui dintre acestea, în parte datorită dificultăților de limbă. Astfel, cercetarea de tip comparativ rămînea foarte restrînsă.

Începînd cu anii '60, toate acestea au început să se schimbe rapid, parțial datorită schimbărilor din chiar lumea comunistă. Criza sino-sovietică a atras atenția observatorilor asupra diferențelor dintre aceste regimuri, diferențe pe care liderii acestora le considerau drept cruciale. Începutul unei destinderi între NATO și țările Tratatului de la Varșovia sugera, de asemenea, că maniera în care liderii comuniști înfăptuiau schimbările socio-economice din țările lor semăna din ce în ce mai mult cu cea a politicianilor occidentali. Posibila convergență a unor sisteme sociale pînă atunci considerate radical opuse era dezbatută aprins. Regimurile comuniste, cel puțin cele din Europa și din Uniunea Sovietică, au început astfel să pară diferențe unele de altele și totodată mai apropiate de regimurile lumii dezvoltate. Problema care rămînea, cu toate acestea, era de a prezenta această diversitate într-o manieră mai sistematică și de a-i oferi un înveliș teoretic.

Mulți încă mai susțineau, desigur, că aceste schimbări din sînul lumii comuniste erau fie superficiale, fie chiar artificiale. Tot nu se punea la îndoială faptul că aceste regimuri nu tolerau opoziția deschisă, iar amintirea suprimării protestelor din Germania de Est în 1953, din Polonia și Ungaria în 1956 era încă proaspătă. Atât vreme cât aceste regimuri erau gata să recurgă la teroare pentru a-și întări voința, totalitarismul mai putea fi considerat încă drept valid.

Pe lîngă schimbările din lumea comunistă, mai erau și cele din mediile academice occidentale. Noi generații de cercetători în științe politice, dintre care mulți fuseseră în parte inițiați în noile tehnici ale științei politice aplicate democrațiilor occidentale, încep să experimenteze aplicarea acestora asupra statelor comuniste. Atât teoriile totalitarismului cât și apărătorii acestora au început să fie considerați drept depășiți și prea puțin sofisticati din punct de vedere metodologic. Ambiția lor era aceea de a integra studiul regimurilor comuniste în cîmpul mai larg al științei politice. Aceasta a dus la apariția unor metode de analiză noi și în anumite privințe mai riguroase.

Astfel, a început să apară în anii 1960 o varietate de noi abordări ale regimurilor comuniste. Unii autori au aplicat acestor țări teorii ale dezvoltării politice, încercînd să identifice atât trăsături comune ale originilor lor istorice, cât și modele similare de dezvoltare. Alții au încercat să aplique "cutiei negre" a guvernărilor comuniste teorii ale sistemelor politice. Alții s-au aplecat asupra apariției grupurilor care controlau puterea partidelor comuniste conducătoare, folosind deseori termenul de "grupuri de interes" pentru a le desemna activitatea. Alții caracterizau regimurile comuniste din perioada ce

succede terorii drept immense birocații, cu trăsături asemănătoare marilor birocații din alte țări și din marile corporații. De asemenea, unii încercau să aplique unor aspecte din ce în ce mai sofisticate ale regimurilor comuniste metodele statistice din științele sociale occidentale, precum studiul elitelor, analiza de conținut a articolelor din ziarele oficiale, etc.

Politica Statelor Comuniste Europene

Principii fundamentale

La vremea când Ghiță Ionescu își scria lucrarea de bază asupra politiciei comuniste comparate exista deja un interes pentru acest domeniu. În multe privințe, el sprijinea aspirațiile noilor veniți, iar aceasta explică cel puțin în parte de ce el atrăgea noi cercetători către studierea și cercetarea regimurilor comuniste. Cu toate acestea, există aici un paradox. El personal era prea familiar cu brutalitatea liderilor comuniști. Se opunea îndîrjit doctrinei comuniste – venirea la putere a comuniștilor îl determinase să părăsească România – și nu își făcea iluzii asupra metodelor pe care aceștia le folosiseră pentru a păstra controlul. Așadar, ar fi fost poate de așteptat ca el să rămînă în vecinătatea modelului totalitarist de analiză a regimurilor comuniste.

Cu toate acestea, propria sa cercetare asupra erodării controlului sovietic în statele Europei Centrale și de Est îi dezvăluise diversitatea crescîndă care începuse să se manifeste în cazul acestora. Chiar dacă nu era un simpatizant al acestor regimuri, el nu era orb la schimbările care interveniseră. Aceasta este una din trăsăturile definitoare ale noii sale lucrări. Ionescu susținea că era timpul să se scrie

un studiu comparativ autentic al regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est. Această lucrare a fost deci una dintre primele care s-a angajat într-un astfel de proiect și care a demonstrat că el era atât justificabil, cât și realizabil.

Direcția sa principală era în concordanță cu aspirațiile novatorilor în ceea ce privește studiul regimurilor comuniste, prin aceea că el dorea să aducă acest studiu mai aproape de centrul preocupărilor științei politice. Pe de altă parte, abordarea pe care a adoptat-o datoră mai mult preocupărilor și punctelor tradiționale de interes din știința politică decît folosirii aproape exclusive a tehniciilor statistice nou apărute. După cum s-a exprimat chiar el, Ghiță Ionescu dorea să mențină ca punct central al cercetării sale politica și nu sociologia politică sau alte domenii hibride de cercetare precum "sistemele comuniste" sau "națiunile comuniste".

Ghiță Ionescu susținea că statul ar trebui să fie principalul obiect al cercetărilor, aşa cum se proceda și în cazul studiilor celor mai generale asupra sistemelor politice din alte țări. Acest lucru nu era acceptat. Marxist-leniniștii afirmau că statul este doar o trăsătură tranzitorie a societăților în drumul acestora către comunism, studierea sa nefiind deci importantă. Iar practica acestor regimuri a minimizat cu siguranță importanța statului în practica politică. Acele regimuri instalați la sfîrșitul anilor '40 s-au autoîntitulat democrații populare, cu toate că nu erau nici populare, nici democratice. În aceste țări, formele de conducere erau menite să ascundă adevăratele activități ale partidelor conducătoare și în special ale elitelor lor. Comentatorii anteriori insistaseră prea mult asupra acestui aspect.

Pe de altă parte, Ionescu a argumentat alte două lucruri. În primul rînd, statul rămînea cadrul cuprinzător în inte-

riorul căruia se desfășura și era organizată orice activitate politică. Orice cercetare comparată fundamentală ar trebui să pornească de aici. Aceasta nu elimină folosirea sofisticatei analize statistice a datelor empirice apropriate, dar ea ar trebui subordonată scopului general al studiului. Nu ar trebui să se permită ca tehniciile statistice să conducă singure cercetarea.

În al doilea rînd, o analiză asupra statului ar putea pune în evidență diferențele dintre diferitele regimuri comuniste din Europa Centrală și de Est. Lăsând la o parte Albania, de vreme ce se știa astă de puțin despre ea, cei doi poli au fost fixați de Iugoslavia pe de o parte și de România și Bulgaria pe de alta. Preocuparea formală a Iugoslaviei pentru a iniția limitarea statului constrasta puternic cu domnia personală a lui Jivkov și Gheorghiu-Dej. Aceste diferențe erau reale, substanțiale și demne de interes, fiind posibil ca ele să se adîncească odată cu trecerea timpului.

Două alte principii de bază fundamentează această carte. Primul este acela că există o diferență esențială între Uniunea Sovietică și statele comuniste din Europa Centrală și de Est. Deși prima le crease pe majoritatea celor din urmă și le menținea la putere, există o diferență fundamentală în ceea ce privește forma de conducere. Aceasta era rezultatul dimensiunilor diferite ale statelor, Uniunea Sovietică fiind mult mai mare decât toate celelalte. Deseori astfel de diferențe de întindere au justificat afirmații precum aceea că guvernarea statelor mari este mai complexă și, prin urmare, mai susceptibilă de a fi contestată. De pildă, ea ar putea face subiectul unor pretenții mai mari la federalism sau la o anumită descentralizare a puterii. Ionescu dorea să sublinieze însă cu totul altceva, și anume că

marile puteri exercită o influență dominantă în regiunea respectivă. Astfel "ele conferă instituțiilor și sistemelor lor politice o oarecare substanță națională și populară". Deși formularea este puțin cam vagă, ea reflectă convingerea lui că marile puteri, fie ele chiar dictaturi, se bucură de o oarecare legitimitate în interior pentru că poporul lor este mîndru de statutul său internațional. Într-un anume sens, cetățenii unei superputeri au, în mod colectiv, un impact mai mare asupra restului lumii, chiar dacă în țara lor nu au nici unul. În acest fel, nu numai că democrația devine mai greu de realizat în țările superputeri, ba chiar ea ar putea fi mult mai puțin dorită de cetățeni. Puterile mai mici nu se pot baza pe acest factor pentru a-și justifica legitimitatea, ele nu pot deci ignora cu aceeași ușurință criticele și protestele venite din interior. Astfel ele pot deveni mai ușor democratice.

Acesta era un punct de vedere neobișnuit. Statele Unite sunt totuși un bastion al democrației. Criticii Rusiei au afirmat deseori că nesemnificativele realizări democratice ale acestei țări s-ar datora tradiției sale "orientale" și nu celei europene. Cu toate acestea, experiența pe care a cunoscut-o Rusia după 1991 a confirmat intuiția lui Ionescu. Immediat ce s-a așternut praful peste recenta prăbușire a URSS, s-au stîrnit dezbateri aprinse asupra identității naționale ruse și locului Rusiei în lume, iar unul dintre argumentele cele mai frecvente era acela că Rusia avea nevoie de un stat puternic pentru a-și menține astă întinderea că și locul în lume. Se susținea că acesta este unul dintre elementele fundamentale ale culturii politice rusești. Democratizarea nu era și nici nu trebuia să fie, prin urmare, o prioritate absolută, dacă ea echivala cu slabirea puterii naționale a Rusiei. Se susținea chiar că un stat puter-

nic era necesar pentru a lăsa deschis pentru mai tîrziu drumul democrației? Mulți dintre ruși sînt gata să accepte acest lucru. Celelalte state din Europa Centrală și de Est sînt mai mici, mai "europene" și prin urmare mai sensibile la influențele europene generale, inclusiv democrația.

Al doilea principiu de bază pe care se sprijină cartea este impactul dezvoltării sociale și economice asupra schimbării politice. Ionescu consideră acest fapt drept axiomatic, dar el decurge și din analiza sa asupra evoluției regimurilor comuniste europene și a celui sovietic. Acestea toate trecuseră printr-o fază de inginerie socială radicală bazată pe colectivizarea agriculturii, industrializare și primele planuri cincinale. Cu toate acestea, în anii '60 aceste faze se încheiaseră deja. Preocuparea inițială pentru creșterea extensivă a fost înlocuită de aceea cu preocuparea pentru creșterea intensivă, radicalismul cedînd locul eficienței economice. Ionescu nu explică în detaliu cauzele exacte ale acestei schimbări sau momentul producerii sale. De ce, de pildă, ea a intervenit în Europa de Est după o guvernare comunistă care durase mai puțin de douăzeci de ani, în timp ce în Uniunea Sovietică nici chiar după patruzeci de ani angajamentul față de reformă nu era cert? Ghiță Ionescu se baza pe observația că economistii reformiști precum Ota Šik în Cehoslovacia deveniseră deja influenți datorită lipsei de replică la critica lor asupra vechii economii de comandă, deși ei nu fuseseră încă avansați în posturi cheie de răspundere economică. Vechile metode de management economic nu mai erau capabile de a aduce creșterea cu care se obișnuiseră liderii și, prin urmare, aceștia nu se mai bucurau, în mod automat, de influență. Nu li se mai oferea perspectiva succesului pe termen lung.

Toate acestea au schimbat caracterul guvernării, mai ales în Europa Centrală și de Est. Aceste regimuri au ajuns să fie preluate mai curînd de administratori decît de mobilizatori. O consecință a preocupării pentru eficiență a fost creșterea interesului pentru opiniile populare, cel puțin atîta vreme cît acestea s-ar putea constitui în bariere pentru creșterea economică. Rezultatul a fost, aşa cum a arătat Ghiță Ionescu, introducerea urmăririi regulate a pulsului opiniei publice ca element major în politica țărilor din Europa Centrală și de Est. Odată inițiată aceasta, obiceiul de a asculta poporul va căpăta consistență.

Idei centrale. Statul este, deci, punctul principal de analiză, cartea fiind alcătuită din trei părți. Acestea se ocupă de cadrul și rețeaua puterii, de multiplele sale frîne și de manifestările de opozitie.

Principala noutate a primei părți este introducerea termenului de "stat-aparat" pentru a caracteriza legăturile dintre elitele politice care conduceau statele comuniste. Ionescu a identificat opt subaparate: partidul conducător, armata, administrația de stat, poliția politică, birocrația, organizația de tineret, comisia de planificare și sindicalele. Aceste subcategorii erau legate între ele datorită nomenclaturii, lista pozițiilor oficiale ale elitei în cadrul regimului care trebuia întocmită sau cel puțin confirmată de secretariatul partidului conducător. Ionescu a fost unul dintre deschizătorii de drumuri în ceea ce privește evidențierea importanței nomenclaturii – el a considerat-o drept un document ce trebuia cercetat mai amănunțit. Cu toate acestea, deși controlul asupra personalului era, evident, un instrument important de dominație pentru liderii "de sus", Ghiță Ionescu a ținut să precizeze că aceasta nu excludea situațiile în care

sub-aparatele particulare erau capabile să dobîndească ele însele poziții de domnație. Pe astfel de poziții s-a situat uneori armata, în trecut fusese deseori poliția politică, iar reformele economice viitoare ar putea impune birocracia economică. Regimurile dispuneau de suficientă flexibilitate pentru a permite schimbarea în timp a acestor poziții relative.

A doua și a treia parte a cărții scot cel mai bine în evidență diferențele dintre Ghiță Ionescu și alți autori care au scris despre regimurile comuniste, precum și nouitatea pe care o aduce acesta, ținând cont de perioada respectivă. Acest lucru se aplică mai ales prin referire la aceia care și-au fundamentat cercetarea pe conceptul de totalitarism. Conform acestui concept, faptul că liderii comuniști dețineau prin definiție controlul total asupra poporului lor, sau cel puțin aşa și-ar fi dorit, deși existau motive practice pentru care acest lucru nu ar fi putut fi pe deplin realizabil. Prin urmare, opoziția de orice fel nu era prezentă în lucrările lor.

La nivel formal, Ghiță Ionescu era de acord cu toate acestea. Faptul că nu exista opoziție oficial acceptată în nici unul dintre aceste state era de necontestat. El a utilizat termenul de "state fără opoziție" pentru a le desemna, termen preluat și în studiile sale comparative. Statele comuniste nu erau, la urma urmelor, singurele state care interziceau opoziția. În multe țări din Lumea a Treia se întâmpla la fel. În această privință, statele comuniste ar putea fi incluse într-un univers mai larg, luând în considerare comparații mai extinse și realizând o cercetare teoretică. Problema fundamentală ce se impunea era cea a importanței și funcțiilor opoziției formale, Ionescu fiind, la scurt timp după aceea, co-autor al unei cărți despre opoziție în general⁸. Teoriile ortodoxe asupra

organizării politice în regimurile comuniste ar mai putea fi comparate cu alte tipuri de ideologii politice cu care se suprapun în această privință. Ghiță Ionescu observase, de pildă, apropieri între doctrinele comunistă și populistă datorită faptului că ambele refuzau legitimitatea și instituția opoziției. În Europa de Est, atât populismul cât și comunismul deveniseră forțe politice în societăți cu moduri de viață traditionale, rurale. Prin urmare, aproape imediat după terminarea acestei cărți, Ionescu a contribuit cu un articol despre populism în Europa de Est în cadrul unei lucrări despre populism în general, pe care a editat-o împreună cu Ernest Gellner⁹.

Deși regimurile comuniste din Europa de Est nu admiteau nici o opoziție formală, Ionescu afirma că acestea deveniseră din ce în ce mai conștiente de mijloacele de control și limitările venite din interiorul proprietăților lor asupra puterii pe care o detineau. Attitudinea liderilor se schimbă. Ei recunoșteau faptul că aceste mijloace de control nu puteau fi pur și simplu eliminate, așa cum se încercase în timpul mobilizărilor de masă din timpul cursei colectivizării și industrializării. Ghiță Ionescu nu era de acord cu ideea că în statele comuniste nu ar fi existat opinie publică pentru că guvernul nu ar fi permis-o. În opinia sa "această atitudine este acum neîndreptățită cu privire la majoritatea statelor comuniste europene deoarece, în toate aceste țări, partidul aflat la putere știe că poporul reacționează față de comportamentul și măsurile sale cu destulă rapiditate și impact pentru a-l obliga să le modifice uneori; dintr-un punct de vedere mai special, majoritatea statelor comuniste europene, spre deosebire de Rusia, au supravegheat opinia publică în permanență". Odată general acceptată noua atitudine de consultare a

poporului, importanța acestor mijloace de control a continuat să crească. Cu toate acestea, a scrie în 1967 o lucrare comparativă asupra regimurilor comuniste, din care două treimi sunt consacrate mijloacelor de control asupra puterii și disidenței însemnă o puternică afirmare a importanței lor, precum și o neobișnuită, la acea vreme, respingere a modelului totalitar. Trebuie să menționăm faptul că această carte a precedat "primăvara de la Praga" și că cele mai recente tentative de opozitie deschisă față de regimurile comuniste din Polonia și Ungaria anului 1956 fuseseră reprimate brutal de Moscova doar cu zece ani în urmă.

A doua secțiune a cărții a fost consacrată așa-numitelor "mijloace multiple de control". Acestea au fost împărțite în trei categorii: a) alte aparate, derivând din cele menționate în prima parte; b) grupuri socio-economice; c) organe legislative, cele judiciare, organizațiile mediatice și culturale. Ionescu se referea de fapt la ceea ce alți analiști preferau să numească "grupuri de interes", împrumutind termenul de la sistemele politice occidentale. El refuză însă să folosească acest termen, considerînd că acest lucru ar putea genera o eroare, deoarece sintagma implică un grad de pluralism superior celui existent în fapt.

În ceea ce privește grupurile socio-economice, Ghiță Ionescu s-a opus asupra locului ocupat de țărani și muncitori. El a arătat faptul că în Polonia și Iugoslavia țărani au fost îndeajuns de puternici pentru a cere statului să anuleze colectivizarea, rezistența lor fiind amplificată de sprijinul Bisericii Catolice Poloneze și de refuzul armatei de a impune și menține colectivizarea cu aceeași brutalitate ca în Uniunea Sovietică. Ionescu a mai remarcat și faptul că liderii se simțeau

cu toate acestea mai vulnerabili față de potențiala opoziție venită din partea muncitorilor, fiind de așteptat, în opinia sa, ca nemulțumirea muncitorilor și a cetățenilor obișnuiți să crească pe măsură ce cadrele partidelor conducătoare erau recrutate din ce în ce mai mult din rîndul inteligenției, îndepărțindu-se astfel de restul societății.

În ceea ce privește a treia categorie a grupurilor organizate, Ionescu se oprește asupra unei teme comune, de dată recentă, și anume reinstituționalizarea vieții sociale. Individii și grupurile sunt dormice de mai multă stabilitate în relațiile lor, de mai multă previzibilitate, ceea ce ar presupune în schimb mai multă legalitate. Juriștii din interiorul regimului începuseră să exprime, cu prudentă, același lucru. La rîndul lor, conducătorii însăși au acceptat, într-o oarecare măsură, această idee, dormici fiind de o mai mare normalizare în administrarea economiei. Astfel, atât regimul cât și cetățenii săi răspundeau aceleiași psihologii colective – un alt indicu al faptului că aceste regimuri vor evoluă în direcția prezisă de el. În 1966, parlamentul din Slovenia respinsese deja o lege guvernamentală asupra protecției sociale. Ionescu era nerăbdător să vadă și alte asemenea exemple.

Cea de-a treia secțiune a cărții a fost consacrată manifestărilor disidente mai clare și mai organizate. În multe privințe, aceasta este secțiunea care cuprinde cel mai mult material empiric, fiind totodată mai mult sugestivă decât explicativă în descrierea pe care o face manifestărilor disidentei. Ghiță Ionescu identifică cinci nuclee principale de agregare a disidentei, oferind pentru fiecare categorie exemple extrase din unele dintre aceste țări. Principalele "nuclee" erau: bisericile, în special Biserica Catolică; studenții; revistele literare; armata, în special moște-

nirea partizană; personalitățile individuale, precum Gomulka, Nagy și Djilas – deși, în timp ce unii dintre aceștia mobili-zau disidența, alții, cum ar fi Nagy, mai curînd răspundeau atitudinilor populare decît le organizau. Ionescu remarcă faptul că, datorită autoritatii Bisericii Catolice, revistelor literare care o sprijineau și mi-cului grup *Znak* ce vorbea în numele său în Parlament (*Sejm*), Polonia părea a fi țara cu cea mai puternică disidență.

Cartea se sfîrșește cu afirmarea a "două tendințe ireversibile". Prima este aceea că pluralizarea va duce la destrâ-marea aparatului. Canalele disidenței politice se multiplicau deja astfel încît pînă și partidele conducătoare au fost afectate de faționalism, iar parlamentele și-au extins treptat influența. De-a lungul timpului, mijloacele informale de control asupra puterii lor, deja existente, s-au transformat în mijloace instituționale. În aceste condiții, chiar dacă multe din personalitățile conducătoare din stat rămî-neau pe poziții, ele erau nevoie să evo-lueze într-un context atât de diferit încît nu ar fi putut guverna la fel ca înainte. Ionescu afirmă că, odată ce dezbaterea re-latîv liberă a devenit legitimă în parla-mentele naționale, caracterul dezbatelor a devenit diferit de cel din interiorul parti-delor conducătoare, chiar dacă parti-canții erau aceiași. Instituțiile au căpătat o viață a lor și aceasta a schimbat carac-terul politiciei.

Cea de-a două "tendință irrever-sibilă" este mai surprinzătoare prin aceea că, pe parcursul cărții, ea apare implicit, nefiind analizată îndeaproape. Aceasta constă în faptul că statele comuniste euro-pene vor deveni mai mult europene decît comuniste. Prin aceasta el dorea să afirme că practicile instituționale pluraliste și cultura politică democratică ce predo-

mina în Europa Occidentală se îndreptau treptat către Est. Cea de-a două tendință a fost explicată, în parte, ca o extindere a celei dintîi, în special în ceea ce privește instituționalizarea generală și democratizarea. Originalitatea constă în credința că anumite tendințe care funcționează în alte părți ale Europei se vor extinde treptat către Est, deoarece provocările adresate practicii politice naționale sunt acum atât interne cât și internaționale. Ghiță Ionescu se referea în special la procesele de integrare supranatională care aveau loc în ca-drul Comunității Europene. El considera că Europa de Est nu se putea ține la dis-tanță de toate acestea și că atât statele Europei Occidentale, cât și statele Europei de Est vor găsi necesar să coopereze pen-tru a face față provocărilor competiției internaționale și că în acest fel procedurile occidentale de practică politică se vor deplasa către Est. Ionescu își imagina, de pildă, un plan economic care să cuprindă toată Europa și o corporație tehnologică mixtă care să răspîndească o nouă tehnolo-gie pe continent. El era însă mai circum-spect în ceea ce privește gradul în care aceste procese ar putea atinge și schimba Rusia. Era nerăbdător să asiste la constru-irea unei Europe Unite care să fie separată de Uniunea Sovietică și cel puțin egală cu aceasta.

Concluzie

E ste timpul să trecem la o evaluare a *Politicii statelor comuniste europene*. Aceasta poate fi realizată la două nivele. Primul reprezintă o judecăță istorică și este mai problematic deoarece se referă la evoluția regimurilor respective. Dat fiind că toate s-au prăbușit, în ce măsură au contribuit tendințele con-turate în această carte la dispariția statelor

comuniste? Acesta este, desigur, o încercare extrem de provocatoare, de vreme ce ar presupune un glob de cristal, puțini specialiști în științe politice făcându-i față. Cu toate acestea, ea depășește cu succes testul timpului.

Trebuie recunoscut faptul că *Politica statelor comuniste europene* nu intră în detalii în ceea ce privește modurile specifice prin care regimurile pot fi transformate, deși își afirmă speranța în producerea unei transformări. Cu toate acestea, Ionescu pare a sugera că tranziția va fi probabil pașnică și relativ ușoară. El dorea să asiste la o mai mare acceptare din partea liderilor a mijloacelor de control asupra puterii lor, mijloace aflate în mânile poporului. În cele din urmă, ei vor recunoaște nevoia de rationalizare a acestei relații prin revigorarea parlamentelor și, apoi, prin acceptarea opoziției oficiale. Odată produs acest lucru, regimurile vor fi transformate calitativ. Într-o anumită măsură, așa s-a întîmplat în Polonia în anii 1980, cind generalul Jaruzelski a acceptat să negocieze cu Solidaritatea, deși impunerea ulterioară a legii martiale a demonstrat că acest proces nu va fi nici pe departe liniștit.

Cu toate acestea, ceea ce s-a produs de fapt a fost un colaps, o explozie, și nicidcum tranziție. Forțele care au înfăptuit acest lucru fuseseră deja puse în discuție în lucrarea lui Ghiță Ionescu din 1967. Deși regimurile fuseseră erodate de stagnarea economică, catalizatorul căderii acestora a fost acțiunea directă a unui număr mare de cetăteni, și anume forțele sociale și grupările disidente asupra căror el se oprise deja. Este adevărat că alte elemente importante în conjunctura creată în 1989 au fost schimbarea din Uniunea Sovietică sub Gorbaciov, entuziasmul oficial față de conceptul unei "case co-

mune a Europei" și repulsia unui stat cu astfel de aspirații față de folosirea metodelor "chinezești" de suprimare a disidenței din Piața Tiananmen. În această privință, Uniunea Sovietică s-a arătat a fi, chiar dacă numai temporar, mult mai "europeană" decât anticipase Ionescu.

Demonstrațiile politice relativ spontane și neorganizate din fața camerelor de luat vederi din lumea întreagă, în toamna anului 1989, au arătat cu foarte mare claritate dimensiunile forțelor pe care Ionescu le descrise cu douăzeci de ani înainte. Nu partidele politice sau legislaturile, ci mișcările cetățenești au determinat căderea lumii comuniste. Deși ele par amorse și dificil de analizat, tocmai această lipsă de structură a făcut imposibilă suprimarea lor. Astfel, atenția pe care le-o acorda Ionescu în 1967 pare justificată de rolul pe care acestea l-au jucat ulterior.

O a doua evaluare a acestei cărți este una academică și se referă la contribuția pe care a avut-o la dezvoltarea domeniului politicii comuniste comparate. Această carte este o piatră de hotar în studiul regimurilor comuniste. Lăsând la o parte întrebările asupra validității acestuia în trecut, cartea arată că modelul totalitar nu mai putea fi aplicat regimurilor comuniste din Europa de Est. Ea demonstrează că metoda comparativă putea fi aplicată unor astfel de regimuri folosind abordări tradiționale ale științei politice. Cartea poate fi considerată drept un avertisment venit din partea unui cercetător cu experiență, adresat celor expuși riscului de a deveni prea obsedăți de inovație și de noile tehnici de analiză doar pentru ele însele. Ea a arătat, aproape pentru prima dată, că există destul de multă varietate în statele Europei Centrale și de Est pentru a permite comparații și con-

traste pline de înțeles.

Cu toate că analiza s-a concentrat inițial asupra Europei Centrale și de Est, ea nu s-a limitat la Europa. Miezul acestei analize ar putea fi aplicat la fel de bine regimurilor comuniste din Asia și America Latină. Statul aparat poate fi întîlnit, de pildă, și în China sau în Vietnam și chiar dacă alte regimuri comuniste erau mai puțin dezvoltate economic decât cele din Europa, presunile de adaptare pentru a menține creșterea economică pot fi considerate și aici importante. Experiența reformelor "ușilor deschise" din China începând cu 1978 și a *doi moi* din Vietnam începând cu 1985 confirmă această cerință generală a statelor comuniste de a se adapta radical pentru a supraviețui. Partidele conducătoare de aici recunosc în mod clar necesitatea de a lua mai mult în considerare dorințele popoarelor lor. Astfel, scopul acestui studiu ar fi putut fi cu ușăriță extins.

Ghiță Ionescu s-a întors la unele dintre aceste teme în scurta sa monografie *Politica comunistă comparată* cinci ani mai târziu, dar nu a extins cercetarea în acest domeniu. Aceasta nu înseamnă că el și-a pierdut vreodată interesul pentru Europa de Est și schimbările de aici. A continuat să le urmărească îndeaproape și să încurajeze tinerii specialiști să facă cercetări asupra acestora. Iar la nivel practic a încurajat neîncetat dialogul dintre cercetători și oameni politici din ambele părți ale Europei. Chiar dacă nu și-a ascuns niciodată aversiunea față de comunism, el și-a folosit farmecul și abilitățile diplomaticе cu care era înzestrat pentru a

media între cele două părți ale Europei. În acest sens, Ghiță Ionescu a jucat un rol esențial în accentuarea destinderii în anii 1970 și 1980. După prăbușirea regimurilor comuniste în 1989, el a consacrat extrem de mult timp, sfaturi și resurse sprijinirii unor grupuri sau indivizi care dorneau să netezească drumul tranziției către democrație.

Motivul pentru care și-a concentrat energia în alte direcții, din punct de vedere academic, apare implicit în capitolul final al *Politicii statelor comuniste europene*. Ghiță Ionescu credea că, în cele din urmă, statele Europei de Est se vor "alătura" Europei, și aceasta curind, cu condiția ca statele membre ale Comunității Europene să aplice față de acestea politici adecvate. El admitea faptul că cele două Germanii ar putea avea un rol deosebit în realizarea acestui tel, încă înainte de cancelarul Brandt și de a sa *Ostpolitik*. Nu lua în serios ideea legalizării partidului comunist în Germania de Vest și a unui partid socialist în Germania de Est ca o modalitate de a introduce principiul dreptului la opozиție în regimurile est-europene. Pe parcursul carierei sale, Ghiță Ionescu și-a îndreptat atenția și asupra Comunității Europene, decizie oportună având în vedere adeziunea Marii Britanii la Tratatul de la Roma, la scurt timp după aceea. Aceasta nu înseamnă că a abandonat Europa de Est. Era vorba mai mult de o nouă direcționare, de dragul Europei de Est. Aceasta i-a permis să își perceapă propria "europenitate" în plan academic, sperînd că statele Europei de Est vor reuși în timp să facă același lucru în plan politic.

Traducere de Irina Bogdan

NOTE

1. Londra, Weidenfield & Nicolson.
2. Basingstoke, Macmillan.
3. Londra, Oxford University Press.
4. Londra, Ampersand, 1965.
5. Harmondsworth, Penguin, 1965.
6. *Politica statelor comuniste europene*, p. 9.
7. Vezi, de pildă, Aleksei Kiva, *Literaturnaya Gazeta*, 11 martie 1992, p. 10; și Mihail Ma-
- liutin, *Literaturnaya Gazeta*, 25 martie 1992, p. 11.
8. Ghiță Ionescu și Isabel de Madariaga, *Opposition, Past and Present of a Political Institution*, Londra, C. A. Watts, 1968.
9. Ghiță Ionescu și Ernest Gellner (ed.), *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, Londra, Weidenfield & Nicholson, 1969.

Raruca Gorea

Despre o Altera Pars

Our purpose is to analyse the method, the concepts and the arguments contained in Ghita Ionescu and Isabel de Madariaga's work "Opposition". Focusing principally on the importance of the concept of "opposition" in the political thinking of the authors, we will also make some comments on the relation between the development of the political opposition and the birth of the modern man.

Opozitia, titlul cărții publicate de Ghita Ionescu și Isabel de Madariaga în 1968¹, anunță un demers intelectual dificil din punct de vedere metodologic, instrumentele utilizate aparținând politicii comparative iar termenul central al analizei fiind, la prima vedere, de ordin negativ. Pentru a surmonta dificultățile presupuse de o asemenea tentativă a fost nevoie de o întîlnire fructuoasă între două tipuri de studiu, unul aparținând istoriei și altul științelor politice în varianta lor anglo-saxonă, reprezentate de Isabel de Madariaga și Ghita Ionescu.

Ghiță Ionescu, probabil cel mai important politolog de origine română, și-a început colaborarea cu Isabel de Madariaga în 1963, la *London School of Economics*, instituție care a marcat începutul carierei universitare a celui care fusese, pînă în acel moment, diplomat și ziarist. În 1965 colaborarea celor doi s-a extins la domeniul publicisticii de specialitate prin apariția revistei de politică comparată, *Government and Opposition*,

căreia Ghita Ionescu i-a fost fondator și redactor-șef.

Opoziția a fost cartea care a marcat schimbarea centrului de interes al lui Ionescu, reprezentat pînă în acel moment de situația statelor comuniste și de posibilitatea lor de a evoluă spre un regim politic democratic. Această temă se regăsește și în *Opoziția*, lucrare al cărei subiect central este constituit de transformările suferite de sistemul parlamentar (întîlnit în forma sa perfectionată în democrațiile pluraliste occidentale) și de rolul esențial pe care opoziția îl joacă în menținerea viabilității acestui sistem și în salvagardarea democrației. Recunoașterea și funcționarea opoziției parlamentare este semnul instituționalizării și acceptării de către structurile statale a afirmării pluralității și diversității sociale.

De ce au ales autorii să se apeleze asupra sistemului parlamentar prin intermediul opoziției? Pentru că, după cum se afirmă în introducere, opoziția este cea care anunță în modul cel mai prompt

crizele care îl afectează. Studiul are un pronunțat caracter empiric și este ancorat în actualitatea politică a anilor '60 și '70. Ionescu și de Madariaga au decis să se apeleze asupra acestui subiect după ce au observat o creștere periculoasă a puterii executivului, prin scientizarea și tehnocratizarea vieții politice, în defavoarea instituției reprezentative, Parlamentul. În ceea ce privește statele neparlamentare, acceptarea opoziției parlamentare apare ca semnul desăvîrșirii instituționalizării politice a unei societăți pluraliste moderne și, în opinia autorilor, rezultatul sigur al unei evoluții pozitive de lungă durată.

Din punct de vedere metodologic, decizia inițială avea două dimensiuni. Prima se referea la posibilitatea de a folosi noile instrumente de analiză ale științelor politice împrumutate din domeniul istoriei, sociologiei și antropologiei. Cea de a doua privea relativa marginalizare a acestui concept care, în ciuda importanței sale covîrșitoare, a avut parte de prea puțină atenție din partea specialiștilor, poate din cauza poziției sale negative în schema dialectică a puterii, din cauza caracterului său de "altera pars a puterii sau a guvernului"².

Analiza de față va încerca mai întîi să prezinte structura cărții pentru ca, mai apoi, să se concentreze asupra domeniului căruia îi aparține studiul lui Ionescu și de Madariaga și asupra provocărilor de ordin dialectic pe care le-au înfruntat autori. În continuare, va fi considerată relația dintre dezvoltarea opoziției politice și nașterea individului modern. Impactul puterii crescind a executivului, presiunea opoziției extraparlamentare și criticile sistemului parlamentar în contextul tehnocratizării politiciei și a căutării eficienței maxime a guvernării marchează abordarea democrațiilor occidentale și, prin

urmare, va ocupa un loc important. Capacitatea deosebită a lui Ionescu de a sesiza caracteristicile evolutive ale statelor neparlamentare (printre care și statele comuniste precum România) este subiectul următorului paragraf. Înainte de remarcile concluzive, se va pune în lumină legitimitatea opoziției exprimate în limitele pactului constituțional.

De la democrațiile parlamentare la statele fără opoziție

După cum am mentionat anterior, *Opoziția* este cartea care leagă două perioade distincte în activitatea academică a lui Ghiță Ionescu care, prin intermediul acestei lucrări, își largeste aria de cercetare de la statele comuniste (subiect arzător pentru cel care își văzuse țara subjugată de regimul stalinist³) la problemele statelor democratice occidentale "mature". Legătura dintre cele două spații politice se face prin intermediul acestui subiect deoarece formațiunile statale, de orice natură ar fi ele, trebuie să asigure coeziunea societății politice prin gestionarea conflictelor de interes și de valori inerente ansamblelor sociale complexe. Modul de gestionare al acestor conflicte poate sau nu să determine acceptarea opoziției politice fără de care un sistem parlamentar nu poate funcționa. Astfel, "opozitia politică devine instituția care incununează o societate politică pe deplin dezvoltată instituțional și trăsătura acelor societăți politice care sunt cunoscute sub denumiri ca: societate democratică, liberală, parlamentară, constitutională, pluralist-constituțională sau chiar societate deschisă sau liberă. Prezența sau absența opoziției politice instituționalizate

poate astfel deveni criteriul de clasificare a societăților în liberale sau dictatoriale, democratice sau autoritare, constituțional-pluraliste sau monolitice" (p. 17).

Structurarea cărții urmează logica acestei definiții care face din nașterea opozitiei parlamentare un proces de instituționalizare a societății politice. Autorii se ocupă întâi de evoluția istorică și politică care a dus la nașterea acestui tip de structurare a conflictelor în Occident, pentru ca mai apoi să se refere la starea actuală și la criticile îndreptate împotriva opozitiei. În aceeași manieră și într-o perspectivă optimistă și îndrăzneață, autorii dedică a doua parte a cărții procesului în desfășurare de formare a unei opozitii legitime în statele neparlamentare prin analizarea disensiunilor politice din aceste state. Ca și prima parte, capitolele dedicate acestui proces au drept fundament un minuțios studiu istoric și politic al statelor în cauză, afirmația că aceste regimuri adăpostesc germanii nașterii unui sistem parlamentar autentic nebazându-se pe simple supozitii teoretice. Ultimul capitol intitulat "Către reinstituționalizarea opozitiei" se referă la istoria recentă a Spaniei, Portugaliei, Greciei și Iugoslaviei și este îmbogățit cu revizuirile aduse ediției spaniole din 1974, revizuiri care, prin menționarea parcursului politic al acestor state între 1968 (anul primei ediții a cărții) și 1977 confirmă punctul de vedere și capacitatea de previziune esențială în domeniul politicii comparative ale celor doi autori. În încheiere, se subliniază din nou importanța instituției opozitiei politice, privită ca alternativa cea mai sigură la terorism, formă violentă de manifestare a unor conflicte sociale care adesea poartă amprenta imaginarului mai mult decât pe aceea a contrastului dintre interese sau axiologii rivale.

Referitor la structura cărții, trebuie să amintim avertismentul autorilor în ceea ce privește concizia acesteia. Într-adevăr, la o primă lectură, cititorul poate avea senzația că modul de abordare a unui subiect atât de complex ar fi cerut un spațiu mai generos, mai ales că abundența datelor istorice se împletește cu analiza politică comparativă care pune în permanență problema mai multor state private în paralel. Complexitatea subiectului derivă din multiplele categorii de grupuri și acțiuni politice pe care le acoperă termenul "opozitie" care sunt prezentate în interacțiunea lor și adesea nu sunt bine delimitate teoretic în prealabil.

Politică comparativă și istorie

Remarcile anterioare ar putea apărea drept o critică a vreunui politolog continental care favorizează un comparativism acompaniat mai mult de analiza aparatului conceptual decât de prezentarea amănunțită a realității politice.

În cazul opozitiei, o asemenea abordare ar fi fost cu siguranță mai puțin edificatoare și productivă decât opera provocatoare a lui Ghiță Ionescu și Isabel de Madariaga. Aceștia, reproșindu-le specialistilor în știință politică neglijența față de subiectul opozitiei, fac referire la faptul că o privire pur teoretică sau filozofică nu este suficientă și că această componentă esențială a sistemului parlamentar – "mechanism optim de salvagardare a libertății politice și a demnității omului modern"⁵ – trebuie să fie pusă în contextul funcționării democrațiilor parlamentare și al dinamicii conflictului politic în aşa fel încât construcția intelectuală rezultată să contribuie la înțelegerea problemelor și criticiilor aduse sistemului parlamentar.

Putem privi această problemă din mai multe puncte de vedere: a colaborării dintre un istoric și un politolog, a influenței științelor umane asupra științelor politice și a dimensiunii morale a unei abordări empirice ca cea din *Opoziția*. Înțîlnirea dintre de Madariaga și Ionescu și-a pus amprenta asupra cărții și, în acest context, este impresionant modul în care contribuțiile autorilor s-au completat fără să lase nici o fisură care să delimitizeze domeniile de competență ale celor doi. Încercarea de a prezenta comparativ situația conflictului politic și gradul său de instituționalizare în diferitele regimuri politice avea nevoie de date istorice precise care să cuprindă o sinteză a evoluțiilor sistemelor parlamentare înregistrate în secolele trecute și o reflectare a parcursului opoziției în secolul XX.

Unul dintre motivele alegerii acestei teme, invocat în introducere, este faptul că “sociologia, antropologia și istoria contemporană au adăugat noi dimensiuni metodologice științelor politice” și că “procedeul obișnuit al cercetătorilor de a se concentra asupra studierii guvernării urmând numai optica guvernărilor poate fi astăzi îmbogățit cu tot ceea ce aceste discipline au adus nou în domeniul cunoștințelor noastre cu privire la atitudinea societății față de cei care o guvernează” (p. 11). Într-adevăr, studiul conflictelor în sociologie și al surselor acestora în antropologie a dat naștere la numeroase teorii, binomul ordine-conflict stînd la baza întregului sistem social.

Pentru a pune în evidență contrastul dintre interesul sociologiei pentru conflict și cel al teoriei politice pentru opoziție, pot fi menționate doar cîteva dintre abordările sociologice dedicate acestei teme. Aceasta a fost dezvoltată de Herbert Spencer care privea conflictul ca principiu permanent animînd orice

societate și evidenția desfășurarea pașnică a acestuia prin intermediul pieței în cadrul societății industriale, de Marx, Tönnies și Weber care transformă noțiunea de conflict într-un concept analitic valabil în orice sistem social și negrevat de o dimensiune patologică, de Simmel care dezvoltă o tipologie de rezolvare a conflictelor prin folosirea formațiunilor sociologice de asociere, de Parsons care continuă ideile evoluționismului spencerian, de Pareto și Mosca care pun în lumină diviziunea imuabilă dintre conducători și conduși și, în fine, de Charles Tilly sau de Theda Skocpol în ceea ce privește dimensiunea violentă a conflictelor generatoare de schimbări sociale⁶. Această enumerare nu poate decât să justifice punctul de vedere exprimat de Ionescu potrivit căruia opoziția politică și, în special, cea parlamentară merită mai mult interes din partea specialistilor, interes care să ducă la nașterea unor teorii la fel de serioase precum cele care se referă, de exemplu, la gestionarea violentă a conflictelor sociale.

În acest punct, ar trebui să menționăm dimensiunea etică pe care de Madariaga și Ionescu o dau întreprinderii lor comune. Ca și în alte cărți ale sale, Ionescu își pune capacitatea de analiză și de previziune în slujba valorilor pluralismului constituțional pe care le-a promovat prin activitatea sa academică. Secolul XX a fost martorul creșterii sferei de responsabilitate a guvernelor, fapt care a polarizat atenția celor care studiază politica în detrimentul opoziției politice. Se poate spune că aceasta nu a atins gradul de tehnocratizare și specializare necesare unei confruntări de la egal la egal cu puterea reprezentată mai mult de executiv decît de Parlament. Autorii consideră că vinate sunt științele politice care, adaptîndu-se cameleonice materiei studiate, au ocultat pericolul care amenință echilibrul

delicat dintre importanța reprezentării democratice și necesitatea eficienței guvernamentale. Ionescu și de Madariaga refuză astfel neutralitatea axiologică a stiințelor politice ai căror practicieni ar trebui, să fie întotdeauna responsabili pentru direcțiile teoretice pe care le impun. Cei doi autori afirmă: "dacă democrațiile doresc să supraviețuască și să înflorească, ele trebuie să fie capabile să reînsuflă easă credință în valorile care însotesc libertatea politică prin exemplul instituțiilor lor și, mai cu seamă, să întărească această credință în mintile tinerilor, atât în aulele instituțiilor de învățămînt, cât și prin intermediul marilor mijloace de comunicare și de informare în masă" (p. 228). Calitatea de mentor și de lider de opinie a lui Ionescu este evidențiată de acest refuz al unei viziuni epistemologice degrevată de responsabilități.

Această atitudine a determinat apariția unei cărți care analizează o instituție esențială pentru funcționarea sistemului parlamentar și care dovedește interesul lui Ionescu pentru două spații politice profund diferite, dar totuși legate prin existența unei evoluții încheiate sau de abia începute pe calea instituționalizării conflictului politic.

Provocarea dialectică

Autorii *Opoziției* se confruntă cu sarcina dificilă de a pune în evidență termenul negativ al unei triade dialectice al cărei prim termen este puterea sau guvernul. "Din punct de vedere logic, organic și morfologic, opoziția este contrapartida dialectică a puterii, iar istoricii și teoreticienii politici nu ar putea, chiar și dacă ar dori-o, să despartă acești doi frați siamezi, fără a se confrunta cu grava primejdie de a-i forma pe fiecare în parte" (p. 11). Autorii își propun studierea

opozitiei drept "co-temă". Prin urmare, de-a lungul unor largi secțiuni din lucrare (mai ales în capitolul "Opoziția parlamentară"), accentul va fi pus pe sistemul parlamentar sau pe dinamica conflictelor sociale reprezentate de instituții complementare opozitiei politice.

Dacă istoricul Parlamentului ca sediu al puterii face loc numeroaselor manifestări ale opozitiei (care avea să își dobândească recunoașterea deplină abia în secolul al XIX-lea), descrierea influenței diferitelor tipuri de grupuri de interes, dintre care cele mai importante sunt sindicatele, pune în umbră discuția dedicată opozitiei politice parcă pentru a sugera importanța celor dintâi și, într-o oarecare măsură, amenințarea pe care acestea o reprezintă pentru sistemul parlamentar și instituțiile reprezentative. În orice caz, având în vedere legătura indestructibilă dintre conceptele de putere și opozitie, asemenea deplasări ale centrului de interes sunt explicabile și nu afectează coerența structurii globale a lucrării.

Putem adăuga la dificultatea de a vorbi despre o co-temă, faptul că autorii scriu despre instituționalizarea opozitiei folosind metodele istoriei comparate, întreprinderea lor luând în discuție, printre altele, Marea Britanie, Franța, Statele Unite ale Americii, Germania, Iugoslavia, Spania, Grecia, Portugalia etc. Pasajele extinse dedicate regimurilor politice, istoricului lor și tipologiei conflictelor din aceste țări pot crea impresia unor rupturi în linia argumentativă propusă de cei doi, însă datele și concluziile oferite se dovedesc necesare în înțelegerea fenomenului opozitiei politice și în special a celei parlamentare, fie ca realitate supusă criticilor, fie ca împlinire dorită a unui proces îndelungat de modernizare socială și politică, încă în desfășurare în statele nedemocratice.

Avatarurile limbajului politic românesc

Inainte de a aborda tematica propriu-zisă a lucrării, ar trebui să facem referire la terminologia utilizată în varianta ei românească și să evidențiem dificultățile pe care le întîmpină știința politică românească în găsirea unui aparat conceptual propriu cu termeni bine definiți, care să aparțină unui limbaj standardizat. Având în vedere că lucrarea provine din mediul academic anglo-saxon, se poate preciza că toți politologii de altă limbă s-au lovit de aceleasi obstacole lingvistice pe care le-au rezolvat în parte prin stabilirea unor convenții.

Primul termen controversat de luat în discuție este "government", cu atât mai mult cu cât el este "tema" căreia opoziția îi este contraponderea dialectică. Ionescu subliniază importanța "temei" pentru politica contemporană menționind faptul că, în limba engleză, "government" desemnează știința politică în mediul universitar anglo-saxon (p. 13). Traducerea lui în română este îngreunată de gama extinsă de semnificații pe care le are în toate limbile române: guvern, guvernanță, regim politic, putere, executiv, etc. Confuziile care se pot produce prin traducerea deficitară a unui asemenea termen pun în evidență faza incipientă în care se află știința politică în România și faptul că folosește în exclusivitate un aparat conceptual împrumutat și încă nu foarte bine asimilat.

Fără a putea aduce critici serioase traducerii acestei cărți, iată un exemplu de confuzie cauzat de polisemantismul termenului "government": "în Statele Unite, Congresul nu poate răsturna guvernele" (p. 130). În acest caz, pentru a evita confuziile legate de sistemul politic ame-

rican, ar fi fost mai bine să se folosească termenul de "executiv" pentru că se știe că puterea executivă din Statele Unite nu ia forma unui guvern în accepțiunea românească a cuvântului. O asemenea distincție între diferitele forme ale instituțiilor politice contemporane nu poate avea decât efecte benefice pentru înțelegerea rolului și funcționării acestora.

Opoziția și nașterea individului modern

Primul capitol al *Opoziției* este dedicat instituționalizării opoziției în Occident în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și pune în evidență importanța acesteia în structurarea vieții politice democratice. Este pus în discuție rolul pe care Roma antică, biserică occidentală și constituționalismul l-au jucat în apariția ideii de opoziție legitimă. Apariția opiniei publice și a Parlamentului ca organ reprezentativ și diferitele teorii ale suveranității preced punerea în discuție a mecanismului luării deciziilor și a rolului partidelor politice.

Individualismul politic este contrabalanșat de afirmarea depozitarului suveranității și, astfel, nașterea individului modern prezintă, în opinia celor doi autori, două dimensiuni majore. Opinia publică, presupunând capacitatea de judecare a realității, posibilitatea de a comunica și de a obține informații, de a avea o concepție despre interesele proprii în raport cu statul și societatea, a reprezentat o nouă dimensiune socială, "canalul prin care forțele unei societăți intervin în viața ei politică și îi modelează instituțiile" (p. 26). Acest fenomen a presupus conștiința unor interese comune care depășeau cadrul local și a fost parte a unui proces care, în

paralel cu recunoașterea persoanei, a identității și drepturilor sale, a determinat creația unor corperi politice massive și complexe care și-au găsit expresia politică în instituțiile reprezentative și pentru gestionarea cărora statul s-a transformat într-o rețea burocratică care s-a ramificat pînă la a cuprinde toate segmentele socialului.

Odată cu afirmarea individului-cetățean și a dreptului său de a fi reprezentat în Parlament, a apărut și necesitatea ca toți membrii societății politice să se bucură de acest drept în virtutea egalității lor.

Prin punerea în discuție a opoziției, Ionescu și de Madariaga reușesc să construiască o argumentație complexă prin care democrația și pluralismul devin o ecuație care implică atât poporul cât și individul, atât majoritatea cât și minoritatea (care nu poate exista ca entitate decât dacă beneficiază de dreptul fundamental de a se opune). Parlamentul devine sediul suveranității, dar este în același timp și organ reprezentativ al tuturor cetățenilor, fiind expresia participării individuale la procesul politic (chiar dacă participarea este indirectă). Astfel, dacă triada dialectică era incompletă, autorii ne oferă soluția (prin această descriere a apariției sistemului parlamentar), sinteza, cel de-al treilea termen: democrația constituțională care face posibilă afirmarea pluralității intereselor și sistemelor de valori.

Fără opoziție, puterea, chiar exercitată de așa-zise instituții reprezentative, poate căpăta în orice moment atributele tiraniei. Cei doi autori arată cum perfecționarea mecanismului luării deciziilor și transformarea partidelor politice în cei mai importanți actori parlamentari au împiedicat o astfel de turură negativă. Din perspectiva dezvoltării opoziției politice, principiul majoritar s-a dovedit a fi cel mai fructuos în comparație cu principiul unanimitatii, cel al consensului

sau cel care susținea inițiativa unei *senior pars*. De altfel, existența unei minorități care se opună (fie că avea dreptul explicit să o facă sau nu) prin mijloace nu întotdeauna de natură politică, este detectată în cadrul oricărui proces decizional. Principiul majoritatii apare ca împlinirea unei evoluții instituționale îndelungate care consfințează legitimitatea opoziției oferind o contraponere democratică puterii.

Prin evidențierea sistemului de partide care a apărut în Marea Britanie, Statele Unite ale Americii și Franța, funcția de control și de critică a partidelor aflate în opoziție este prezentată ca esențială pentru menținerea stabilității regimurilor în cauză. O dată cu alternanța la putere, opoziția a devenit o instituție "organică și indispensabilă sistemului parlamentar din Europa occidentală și America de Nord în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea" (p. 76). Dacă pînă în acest moment problema opoziției se afla la intersecția dintre individ și popor (mai tîrziu prezent chiar sub forma conceptului de masă), începînd cu capitolul dedicat opoziției parlamentare aceasta este legată de scientizarea sferei politice și de creșterea puterii executivului în încercarea de maximizare a eficienței funcționării mecanismelor statale.

Parlamentarismul în era tehnologică postmodernă

C apitolul intitulat "Opoziția parlamentară" anunță "șapte critici principale pe care științele politice contemporane le-au adus actualului mod de funcționare a opoziției politice, cu alte cuvinte, căilor și tendințelor care ar putea

să conducă la lichidarea ei” (p. 79). Prima dintre aceste critici se referă la loialitatea opoziției față de sistem și la necesitatea (posibilă) ca aceasta să conteste contextul în care operează pentru a contribui la adaptarea și ameliorarea acestuia. Cea de a doua vizează atitudinea din ce în ce mai pragmatică a opoziției care o îndepărtează de valorile ideologice pe care ar trebui să le respecte. Mai apoi se pune sub semnul întrebării capacitatea opoziției de a supraviețui situației de monopol electoral al partidului la putere în unele țări, pe perioade foarte lungi. În plus, cei doi autori observă că și tehnica consensului poate constitui un factor de atrofie a opoziției.

Ultimele trei critici sunt foarte importante, le subsumează într-un fel pe cele anterioare și pot face subiectul unei analize mai amănunțite. Ele se referă la funcționarea generală a sistemului parlamentar și pun în evidență o schimbare de natură a acestuia, schimbare care îi poate marca profund structura. În concluzia acestui capitol autorii se pronunță în favoarea unei metamorfozări a opoziției care să o imite pe cea a sistemului parlamentar. Se poate pune sub semnul întrebării optimismul exprimat de autori și parcursul pe care parlamentarismul se va înscrie ca urmare a acestei curse pentru maximizarea eficienței aparatului guvernamental. Pentru a ajunge la această chestiune, ar trebui să ne oprim la importanța crescindă a relației dintre grupurile de interes și guvern, la dezvoltarea fără precedent a executivelor, la tehnocratizarea acestora, pe de o parte, și la rolul crescut al mijloacelor de comunicare în masă în procesul de informare politică și de polarizare a opiniei publice pe de altă parte.

Relația directă și privilegiată dintre grupurile de interes și guvern și creș-

terea sferei de influență a executivului ca urmare a scientizării și tehnocratizării politicii poate însemna începutul unui declin periculos al sistemului parlamentar prin înlocuirea principiului reprezentării cu cel al eficienței. Ionescu și de Madariaga pun în lumină această tendință în prezentarea pe care o fac evoluției democrațiilor clasice din Marea Britanie, Franța și Statele Unite ale Americii.

Societatea de consum în care triumfă o clasă mijlocie cu un nivel de trai ridicat și dezvoltarea științifică și tehnică care a permis această creștere a bunăstării generale au condus, în același timp, la o scădere importantă a dezbatelor parlamentare și la un ermetism crescut al afacerilor publice complementar ignoranței crescândă a masei electorale (după cum o arată, de exemplu, sondajele de opinie efectuate în Marea Britanie). Astfel, deoarece politicile publice care marchează destinul unei națiuni nu mai pot fi lăsate la latitudinea unor politicieni nespecialiști (majoritatea parlamentarilor), se caută soluții consensuale care tind să eliminate Parlamentul dintre partenerii de discuție. Canalele politice uzuale nu mai sunt respectate și apar noi factori importanți de decizie, organizații puternice ca sindicale sau asociațiile patronale care sunt departe de a fi reprezentative pentru electorat sau cel puțin pentru domeniul de activitate pe care îl reprezintă (vezi *Trade Union Council* în Marea Britanie sau lobby-urile din Statele Unite). Faptul că negocierile dintre aceste grupuri și guvern neglijăza filtrul partidelor politice este subliniat de ruptura produsă între Partidul Laborist și *Trade Union Council* (care constituise chiar baza formării acestui partid) în perioada cabinetului laburist condus de Harold Wilson. O dată ce partidul a încercat să

își adapteze politica unor interese proiectate la scară națională, sindicalele s-au dovedit destul de puternice pentru a cere respectarea unui program mai radical și pentru a determina politica de stat prin intermediul unor greve de ampioare. Întrebarea lui Edward Heath, cel care i-a succedat lui Harold Wilson la conducerea unui cabinet de data aceasta conservator, rezumă perfect situația: "Cine guvernează în Marea Britanie: instituțiile reprezentative (Parlamentul) sau forțele corporatiste (sindicalele)?" (p. 123). Și astfel, în plin secol XX, se poate afirma că astăzi la nașterea unui "nou medievalism" (p. 122), efect pervers al tehnologizării, al creșterii nivelului de trai și al exigențelor societății față de administratorii săi.

Și mai impresionantă poate fi considerată concepția industriașilor reuniți în 1967 în Grupul Industrial Politic, potrivit căror alegerile parlamentare ar trebui să fie organizate din 5 în 5 ani și în această perioadă "Parlamentul să nu se întrunească, ci să lase guvernul să guverneze liber" (pp. 117 – 118). Acest punct de vedere, oricât de surprinzător ar fi, rezumă o stare de fapt proprie gradului înalt de specializare al politiciei căruia reprezentanții sistemului parlamentar – fie ei la putere sau în opoziție – nu îi mai pot face față.

Această profundă schimbare de esență a parlamentarismului este evidențiată de experiența franceză a planificării și de rolul Comisiei Europene în cadrul supranational al Comunităților Europene. În Franța celei de a V-a Republici suveranitatea Parlamentului este afectată de modul în care guvernul îi propune doar spre aprobare un plan care nu poate fi modificat (fapt care face dezbatările parlamentare inutile). Parlamentul nu poate deci să controleze execuția acestui plan prin votarea anuală a bugetului. Fără să

exagererăm, putem afirma că funcțiile importante ale Parlamentului sunt în pericolul de a fi reduse la atribuțiile de aprobare ale politicii fiscale, atribuții pe care acesta le avea la începutul evoluției sale instituționale.

Comunitatea Europeană, astăzi Uniunea Europeană, ne oferă un exemplu și mai edificator cu privire la dominația executivului, în acest caz Comisia Europeană, în gestionarea afacerilor publice. Organism supranațional marcat de un grav deficit democratic și care, împotriva așteptărilor lui Ionescu, nu a fost redus de instituirea alegerilor directe ale Parlamentului european. Comunitatea concentrează într-o singură instituție puterile de inițiativă și de execuție și are drept organ de decizie Consiliul de Miniștri format din reprezentanți ai executivelor naționale. Prin urmare, nu numai că statele membre și-au văzut suveranitatea afectată de obligativitatea aplicării actelor juridice comunitare, dar adoptarea acestor acte nu trece prin nici un filtru democratic-reprezentativ. În plus, existența Comunităților Europene, deși marcată de perioade mai dificile, a fost încununată de succes dind cîștig de cauză experților.

Înainte de a ne referi la concluziile acestui capitol, trebuie să remarcăm poziția mass-mediei în acest proces, poziție pe care autorii au sesizat-o cu exactitate. Importanța informației și a posibilității de a influența opinia publică în epoca post-modernă este crucială. Tocmai în această perioadă mijloacele de informare în masă au înlocuit Parlamentul atât ca principal izvor de informație politică cât și ca arena de dezbatere politică, dezbatere care se transformă și nu mai respectă regulile impuse de sistemul parlamentar. A patra putere în stat, cum este numită presa, deține mijloacele mobilizării opiniei

publice și este cu atât mai puternică (și cîteodată chiar periculoasă), cu cît rezistența "satului universal", la mesajul transmis de ea este minimă. Televiziunea a produs "dezintegrarea modelului tradițional de discuție politică" (p. 110). Mass-media devine "o continuare cu alte mijloace a luptei dintre partidele politice sau a competiției dintre guvern și opozitie" (p. 110). După cum bine apreciază autorii, ea dă naștere unui nou curent de opozitie care pune în umbră opozitia parlamentară clasică datorită dinamismului și spectaculozității adeseori gratuite.

Așadar, opozitia nu este concurență numai de un executiv atotștiitor și specializat care îi contestă capacitatea de a oferi soluții la problemele unei societăți din ce în ce mai complexe, ci și de o modalitate contestabilă de a determina reațiiile masei electoratului.

După o analiză ce oferă perspective destul de sumbre pentru sistemul parlamentar, Ionescu și de Madariaga surprind printr-o concluzie foarte optimistă cuprinsă în două paragrafe – "De două ori ura pentru opozitie" și "Adaptarea opozitiei" (pp. 141 – 146) care oferă argumente în favoarea capacitatii de rezistență a opozitiei la aceste provocări ale post-modernismului. Se poate observa o ușoară îndepărțare de la linia argumentativă urmată pînă în acest moment. Se afirmă întărirea și dezvoltarea opozitiei în pas cu creșterea puterii executivelor și se susține această afirmație prin menționarea capacitatii opozitiei de a înfinge guvernul prin jocul liber al alegerilor. Ori, cu excepția punctului referitor la monopolizarea temporară a puterii de către unele partide în țările democratice, analiza parea să se concentreze pe criza opozitiei ca parte organică a sistemului parlamentar și pe raportul său deficitar cu guvernul,

indiferent de partidele care colorează politic aceste instituții și care își schimbă rolurile cu ocazia exprimării electorale. La acest nivel, s-ar putea ca optimismul să nu fie justificat în aceeași măsură în care el este motivat de posibilitatea alternantei la putere.

Adaptarea opozitiei face referință la o necesară transformare a sistemului parlamentar, la o specializarea acestuia după modelul guvernelor și la schimbarea tehnicilor politice. Este sigur că gradul de complexitate și necesitățile în creștere ale societăților pluraliste nu pot permite înlăturarea experților și revenirea la clasicele dezbateri parlamentare ale căror protago-niști erau poate, specialiști ai bătăliei politice, dar nu ai politicilor publice specifice pe care le promovau. În acest caz, este necesară "crearea deliberată a unei contrabirocății (...) dedicate obținerii de informații pentru Parlament" (p. 143) și insti-tuirea unor centre de cercetare animate de specialiști puși la dispoziția diferitelor comitete. Se afirmă că opozitia "ar trebui să aibă aceleași informații și aceeași documentare ca și guvernul, pe care să le utilizeze la fel de eficient" și că ea "trebuie să devină la fel de capabilă și eficientă ca un guvern modern" (p. 144). Într-adevăr, "a te opune fără să propui nimic în schimb conduce, în cele din urmă, la auto-înfrângere" (p. 144). Pentru a expune aceste argumente, autorii fac apel la carteau lui Bernard Crick, *The Reform of Parliament*.

Este evident că Ionescu și de Madariaga sunt îndreptățiti să susțină adaptarea sistemului reprezentativ la necesitățile societății și la stadiul atins de evoluția sa politică. Ei nu accentuează însă provocarea pe care epoca post-modernă o adresează, în acest fel, democrației clasice. Dacă opozitia trebuie să fie la fel de eficientă ca guvernul, înseamnă, într-o

oarecare măsură, că politica de mîine va tinde să fie un domeniu al tehnocraților, al experților nu numai în politică, ci în toate celelalte specializări necesare elaborării de politici publice precise. Scientizarea politicii cuprinde astfel și ultimele bastioane ale idealului democratic în confruntarea lui cu necesitatea maximizării continue a eficienței. Riscul este că, în încercarea de a se adapta, opozitia parlamentară să sfîrșească prin a nu mai fi parlamentară în acceptia clasică a acestui cuvînt.

Modernizarea statelor fără opozitie

In capitolul intitulat "Conflictul politic în statele unde nu există opozitie", autorii trec de la provocările la care sînt supuse sistemele parlamentare cu tradiție la instituționalizarea conflictului politic în state care de abia s-au înscris pe calea modernizării sau care au încercat să forțeze acest proces fără nici un rezultat pozitiv. Acest parcurs poate da impresia unei căderi din era post-modernă a politicului într-o epocă obscură în care valorile individualismului, ale pluralismului și democrației nu au triumfat încă.

Important este că, potrivit punctului de vedere exprimat de Ionescu și de Madariaga, dinamica ireversibilă a acestui proces de instituționalizare are drept element central dezvoltarea unei autentice opozitii politice, inevitabil purtătoare a valorilor democratice. Se știe că în prima parte a carierei sale academice, Ionescu a fost preocupat de situația României și a căutat germaniei schimbării democratice în dictatura comunistă. Într-o perioadă în care nu foarte mulți politologi s-ar fi hazardat să se pronunțe asupra destinului Estului european, Ionescu credea într-o

transformare radicală a acestor regimuri și în restaurarea democrației, credință alimentată atât de valorile liberale pe care le-a apărat încă din tinerete, cât și de o capacitate analitică și de previziune remarcabilă.

Statele fără opozitie sunt grupate în trei categorii: "state suverane în care, deși opozitie nu a fost proscrisă de către deținătorii puterii, ea este inexistentă, corespunzînd "statelor subdezvoltate din punct de vedere politic", "state suverane în care opozitie politică în calitate de instituție este respinsă de cei ce dețin puterea în numele unor interese naționale majore" corespunzînd statelor naționaliste, și "state suverane în care opozitie politică în calitate de instituție este proscrisă de către deținătorii puterii în numele eliminării alienării politice și integrării în societatea fără clase a viitorului" corespunzînd statelor comuniste (pp. 147 – 148).

Spre deosebire de ultimele două tipuri de state, prima categorie reunește state cu o viață politică amorfă bazată pe consens și negociere directă în care autoritatea centrală foarte slabă este pusă în pericol de o opozitie puternică, așa cum se întâmplă în majoritatea statelor din Africa francofonă. Dimpotrivă, statele naționaliste prezintă o viață politică agitată în care numeroși actori (armata, grupul aflat la putere, biserică, organizațiile economice) își dispută înțîietatea și unde idealurile tradiționale se împletește cu mobilizarea societății în scopul impulsionării modernizării sale și cu o ideologie radicală. Cele mai importante exemple sunt oferite de Spania, Grecia și Portugalia, analiza celor doi autori fiind una de mare actualitate în acel moment (sfîrșitul anilor '60 și anii '70). Ionescu și de Madariaga mai menționează Pakistanul, Egiptul, Ghana și Argentina lui Perón (pentru a

completa tabloul situației țărilor naționaliste). În ceea ce privește statele comuniste, locul central este ocupat de Rusia sovietică (în calitate de prototip) și de Iugoslavia, țară cu o situație specială în blocul estic prin afirmarea pluralismului, a autonomiei administrative și prin recunoașterea diferitelor grupuri sociale, instituții și entități culturale într-un cadru federal.

Pentru a-și susține teoria potrivit căreia instituționalizarea lentă a conflictului politic în statele neparlamentare duce la formarea opoziției politice, Ionescu și de Madariaga aduc în discuție existența de netăgăduit a conflictelor de interes și de valori care structurează toate formațiunile sociale. Germanii unei opoziții politice sunt căutați prin sondarea diferitelor grupuri sociale aflate în confruntare cu sistemul statal: agenții economici, uniunile sindicale, administrația locală, tărâimea, muncitorii și intelectualitatea (considerată cel mai influent strat social). Autorii evidențiază faptul că regimurile, fie ele autoritare sau dictatoriale, trebuie să negocieze cu aceste grupuri și mai ales cu cele de care depinde supraviețuirea economică a statului: "oricât ar fi de puternice structurile dominante în aceste tipuri de state fără opoziție, asemenea regimuri nu sunt nici ele scutite de frânele și de controlul forțelor sociale și economice de care trebuie să țină seama și cu care trebuie să negocieze" (p. 175).

Conflicttele de valori relevă existența în aceste state a unei opinii publice aflate într-un stadiu incipient, chiar dacă ele nu recunosc dreptul de exprimare liberă a divergențelor. Ionescu prezintă rolul intelectualilor, rolul de catalizator al universităților, dinamismul organizațiilor studențești și importanța personalităților din diferite domenii. Astfel, referindu-se

la Polonia, Ungaria sau Iugoslavia, se observă producerea unui anumit tip de "instituționalizare a atitudinilor politice care poate constitui preludiul unei autentice instituționalizări a opoziției" (p. 181).

În capitolul dedicat reinstituționalizării opoziției se regăsește cea mai completă și interesantă analiză comparativă din lucrare, care privește acțiunea grupurilor sociale similare din Spania și Iugoslavia, țările neparlamentare unde dezacordul politic a atins modalitățile de exprimare cele mai avansate în căutarea unei "formule care să le poată salva de la reinnoarcerea fie la un sistem monopartid, fie la un sistem multipartid" (p. 184). Prin deschiderea unor supape de siguranță în sistemul dictatorial și prin încercarea de a crea un sistem fără partid, cele două regimuri au oferit opoziției politice un grad mai mare de libertate de manifestare. Cu toate diferențele pronunțate între Spania și Iugoslavia, instituționalizarea opoziției le apropie, aceasta fiind marca unui proces universal de modernizare politică.

Împlinirea previziunilor

Cărtea lui Ghiță Ionescu și a lui Isabel de Madariaga a fost scrisă în 1968 și revizuită în 1977, transformările pe care le anunță fiind în curs de desfășurare chiar în acest interval. Citită la sfîrșitul anilor '90, lucrarea este impresionantă prin exactitatea cu care descrie evoluția ulterioară a unor state precum Spania, Iugoslavia, Grecia sau Portugalia și prin afirmații de tipul: "este ușor de încredere, brutal, ideea – cu atâtă arroganță proclamată de către dictatori și partidele unice – că regimurile lor vor fi eterne, că odată distruse libertățile politice într-o țară și, mai cu seamă, odată acestea uitate

pentru o lungă perioadă de timp, ele nu vor renaște niciodată. (...) istoria ne demonstrează că atunci cînd există maturitate și tenacitate și mult atașament pentru un cadru constituțional-pluralist, libertățile pierdute pot fi recăstigate, uneori sub o nouă formă" (p. 182). Așa cum a prevăzut Ionescu, țări precum Spania, Grecia și Portugalia au fost integrate Comunității Europene și au adoptat instituția opoziției politice ca soluție ultimă "în căutarea unei exprimări organizate a disensiunii, proprie oricărei societăți omenești" (p. 222).

În ceea ce privește fostul bloc comunista, previziunea lui Ionescu este în parte confirmată de prăbușirea dictaturilor din Estul Europei. Gradul de instituționalizare politică este diferit în cadrul societăților politice din această spațiu. Ionescu distinge societățile articulate și pluriștice după modul în care membrii săi se pun de acord în privința regulilor dezacordului, făcând astfel din opoziție o instituție. Ori, din acest punct de vedere, în cîteva dintre țările din Europa de Est, printre care și România, semnele primitivismului politic nu au dispărut încă.

În încheiere, Ionescu și de Madariaga introduc o problemă mai puțin tratată pînă la acest punct, cea a violenței. "Cu cît o societate este mai puțin dezvoltată, cu atît vor fi mai rudimentare și chiar mai violente modalitățile prin care acest conflict va da glas ciocnirii de opinii și de interes dintr-diferitele grupuri și diverși indivizi" (p. 222). Dacă pînă acum s-a vorbit mai mult de caracterul rudimentar și violent care poate marcha exprimarea politică a disensiunilor, cei doi autori prezintă opoziția politică instituționalizată ca pe o variantă fără ieșire, chiar dacă viitorul sistemului parlamentar este pus sub semnul întrebării de provocarea noilor

procese economice și sociale care au determinat scientizarea politicii și domnia executivului asupra instituțiilor parlamentare.

Autorii se întrebă dacă acest sistem va intra în decadență, dacă funcțiile opoziției vor fi limitate sau adaptate, dacă vor apărea alte forme de opoziție care să renege însuși contextul care le-a produs. Apoi, pentru a sugera necesitatea menținerii opoziției și a sistemului parlamentar din care ea este o parte organică, este pus în discuție pericolul proliferării terorismului prin intermediul cultului acțiunii și politicii imediate pe care, în viziunea autorilor, îl induc în conștiința spectatorilor mijloacele moderne de comunicare în masă.

Ionescu și de Madariaga introduc un ton moralizator prevenindu-ne asupra faptului că, în mediul academic, partizanii extremelor promovează disprețul pentru dezbaterea politică, instituțiile reprezentative, drepturile minorităților și opozitia instituționalizată. În ambianța de neutralitate axiologică pe care o impun o parte din practicienii științelor sociale, o atitudine precum cea a lui Ghiță Ionescu, exprimată nu numai în această carte, ci și în majoritatea lucrărilor sale, poate fi considerată curajoasă și salutară, cu atât mai mult cu cît valoarea studiilor sale politice nu este afectată de criteriile morale de inspirație liberală pe care le apără. O asemenea combinație dintre experiență și calități academice incontestabile se iveste foarte rar în știința politică contemporană. Unicitatea ei poate fi regăsită într-o lucrare ca *Opoziția*, remarcabilă prin fidelitatea imaginii pe care ne-o oferă asupra unei instituții parlamentare esențiale, dar greu de surprins în manifestările sale umbrite de acțiunea agenților Puterii.

NOTE

1. Ghiță Ionescu, Isabel de Madariaga, *Opposition*, Watts, Londra, 1968.
2. Ghiță Ionescu, Isabel de Madariaga, *Opoziția*, Humanitas, București, 1992, p. 10. Toate referințele se fac la această ediție.
3. Vezi John Pinder, "Ghiță Ionescu 1913 – 96: Libertate și politică", traducerea din acest volum, pp. 12-28.
4. Ghiță Ionescu, Isabel de Madariaga, *La oposición*, Espasa-Calpe, Madrid, 1977.
5. Ghiță Ionescu, Isabel de Madariaga, *Opoziția*, ed. cit. p. 18.
6. Vezi Pierre Birnbaum, "Conflictele", în Raymond Boudon, *Tratat de sociologie*, Humanitas, 1997, pp. 257-293.

Irina Bogdan

Provocarea globalizării

In my comment on Ghiță Ionescu's work *Leadership in an interdependent world: the Statesmanship of Adenauer, de Gaulle, Thatcher, Reagan, and Gorbachev*, I stress the great actuality and clairvoyance of his analyses of some important leading figures of the XXth century. Essential is the dynamic connexion established by Ionescu between the growing importance of interdependence and the actions of these great politicians. The conclusion is that understanding interdependence is the precondition of the activity of any modern political man.

Lumea de astăzi este o lume a relațiilor de interdependență, fapt care se reflectă în politicile interne și externe ale celor mai importanți oameni de stat – iată afirmația în jurul căreia gravitează întreaga argumentație a cărții lui Ghiță Ionescu¹. Faptul că autorul de origine română s-a consacrat politicii comparate și nu simplei reconstrucții istorice², fie că e vorba de comunism, fie că e vorba de opoziție (pentru a nu aminti decât două dintre temele sale de interes), l-a făcut să sesizeze cu mai multă ușurință decât alții faptul că politica ultimei jumătăți de secol este definită printr-o vastă rețea de legături a cărei neînțelegere face ca orice analiză a evoluției politice a unui singur actor politic să devină aproape imposibilă. Cartea încununează ani lungi de cercetare în domeniul, timp în care Ionescu a semnat o serie de studii dedicate construcției europene și problemelor integrării.³

Cele două concepte-cheie ale cărții sunt cuprinse chiar în titlu: "oameni

de stat" și "interdependentă". În viziunea lui Ghiță Ionescu, criteriile care îi separă pe "oamenii de stat" de simplii politicieni, criterii valabile atât în vremea lui Platon cît și astăzi sunt: longevitatea guvernărilor, curajul și hotărârea de care dău dovadă, "consistența obiectivelor urmărite" și, nu în ultimul rând, rolul pe care l-au căpătat în istoria țărilor lor și în istoria lumii. În această categorie se încadrează toți cei cinci lideri a căror politică va fi riguros analizată de Ghiță Ionescu pe parcursul a cinci capitole dedicate, pe rând, fiecărui dintre ei: Konrad Adenauer, Charles de Gaulle, Margaret Thatcher, Ronald Reagan, Mihail Gorbaciov. Desigur, cei cinci nu sunt singurii "oameni de stat" din istoria contemporană. Motivul pentru care au fost așezăți laolaltă într-un studiu despre "lumea interdependentă" este ușor de ghicit: ei "au fost nevoiți să guverneze în noile circumstanțe ale interdependentei (...) și să-și adapteze precunoștințele politice la condițiile schimbante de

suveranitate a statului și, în general, la noul proces de elaborare a politicii" (p. 2).

"Interdependența", aşa cum o înțelege Ghiță Ionescu, este un fenomen care coincide cu (sau decurge din) dezvoltarea tehnologiei în ultima jumătate de secol. Revoluția tehnologică este generatoare de globalizare, concept pe care Ghiță Ionescu îl definește drept "întrepătrunderea intereselor umane comune de pe întreaga planetă", interdependența fiind considerată "o nouă dimensiune" a acestor interese suscitata de fenomenul de globalizare. Interdependența este deci "fructul efectului revoluției științifice informaționale asupra comportamentului uman în relațiile interne și internaționale, revoluție care leagă aceste relații atât de strâns încit ele se integrează (...) într-un mediu ambiental superior și diferit de însumarea lor totală" (p. 6). Relația dintre interdependență și suveranitate devine astfel problematică: atât suveranitatea internă, cît și cea externă sînt amenințate de interdependență – prima, prin instituirea societății bunăstării care obligă guvernul să împartă puterea cu instituțiile corporatiste și cu grupurile de interes, iar cea de-a doua, astăzi prin faptul că statele sînt constrinse să-și împartă puterea cu alte state, cît și prin transnaționalizarea economică, culturală și politică. Ghiță Ionescu face o distincție, pe urmele lui Peter Willetts, între "dependență reciprocă" și interdependență – cea dintîi este proprietatea unui actor, pe cînd cea din urmă presupune existența unui sistem.

Ghiță Ionescu nu limitează conceptul de interdependență la revoluția informațională: mutațiile anilor '70 (cărora el le consacră o bună parte a "Introducerii") au accelerat procesul de interdependență, determinînd astfel o reconsiderare a abordării politicii externe și interne în perioada următoare. Pe primul loc

în seria acestor "mutații" (termen preferat oricărui altuia deoarece presupune existența unor rezultate evidente ale schimbărilor produse) se află revoluția informațională micro-electronică ce a determinat conturarea unei noi ierarhii a națiunilor și continentelor, înlocuind vechile criterii aflate la baza ierarhiei precedente. Agonia marxism-leninism-stalinismului care s-a întins de la Hrușciov la Gorbaciov a forțat majoritatea țărilor din lagărul sovietic să refacă legăturile cu Europa occidentală, păsind astfel pe calea interdependenței. Războiul din Vietnam a determinat, odată cu zguduirea din temelii a poziției Statelor Unite în lume, o reconsiderare a raporturilor de interdependență și, prin dezechilibrarea dolarului, a aruncat piețele din lumea întreagă într-un moment de criză. Nu sînt de neglijat, în contextul interdependenței, nici efectele sociale ale războiului din Vietnam, de pildă mișcările studențești din Europa Occidentală de la sfîrșitul anilor '60. Crearea Comunității Europene și rolul său crescînd pe scena Europei și a lumii va confira interdependenței noi dimensiuni; în fine, criza petrolului, mărturie a rețelelor de interdependență, și-a avut rolul său în conturarea noilor legături economice și politice în deceniul al șaptelea.

Odată clarificate cele două concepte, scopul studiului lui Ghiță Ionescu se degajă în mod firesc: trecînd de la planul teoriei la cel al studiului de caz, el își propune să afle în ce măsură cei cinci oameni de stat s-au adaptat noului stil de politică impus de afirmarea fără precedent a interdependenței pe parcursul "războiului rece" și în ce măsură au reușit să diminueze impactul acesteia asupra suveranității. Ghiță Ionescu încearcă să dezvaluie gradul în care interdependența a influențat politica acestor lideri, chiar a-

tunci cînd aceștia aveau ca obiectiv declarat consolidarea suveranității statului lor.

Judecăți pe care o putem aplica lumii interdependente a "războiului rece", după lectura cărții, nu este lipsită de paradox. În condițiile existenței celor două blocuri, interdependentă dintre țările blocului vestic a devenit din ce în ce mai accentuată. Pe de altă parte, aceeași interdependentă, în limitele căreia Uniunea Sovietică a înțeles că modernitatea îi cerea să se înscrive, va fi una dintre cauzele dizolvării "cortinei de fier". În descrierea acestui proces, Ghiță Ionescu reușește să creioneze chiar o istorie a "războiului rece", guvernările celor cinci oameni de stat întinzîndu-se, cumulate, pe toată perioada acestuia.

Motivul pentru care primul capitol al cărții îi este consacrat lui Konrad Adenauer este menționat chiar de autor și ține atât de cronologie, cât și de faptul că Germania de după război este un prim exemplu de abandon al suveranității și de impact al interdependentăi în elaborarea politicilor. Eseul despre Adenauer, ca și toate celelalte, începe cu descrierea personalității acestuia, după care sînt analizate politicile de interdependentă ale liderului german, politici care, în aparentă, au stat sub semnul reafirmării suveranității. Sarcina lui Adenauer a fost, poate, una dintre cele mai grele din cauza faptului că i s-a încredințat reconstrucția unei țări ieșită învinsă din război. Spre deosebire de alte țări luate ca exemplu, Germania era distrusă atât material cât și psihologic, prețul pe care trebuia să-l plătească în urma războiului fiind, în termeni de suveranitate, imens. Adenauer și-a propus să readucă Germania pe scena europeană, ceea ce nu era posibil fără ajutor european. Inițiativa liderului german a coincis, pentru a ne dovedi parcă forță interdependentăi, cu înce-

puturile integrării europene. Ea a mai coincis cu momentul lăsării "cortinei de fier" între cele două zone ale continentului european precum și cu lansarea planului Marshall. Toate acestea aveau să influențeze, în grade diferite, politica lui Adenauer.

Unul dintre primele semne ale acceptării interdependentăi de către Adenauer din urmă a fost constituirea landului Renania de Nord-Westphalia, urmată de crearea unei duble zone anglo-americane și apoi a unei zone franceze, fapt care echivala cu asigurarea unei oarecare autonomii a Germaniei. În paralel se nășteau "doctrina descurajării" al cărei principiu era împiedicarea prin orice mijloace a expansiunii URSS în lume, precum și "doctrina Truman" prin care Statele Unite se angajau să acorde ajutor oricărei țări care și-ar fi văzut instituțiile libere puse în pericol prin impunerea unui regim totalitar. În acest context, Konrad Adenauer a fost, în opinia lui Ghiță Ionescu, unul dintre liderii europeni care au înțeles "necesitatea de a apăra Europa împotriva unor viitoare abuzuri sovietice, militare sau politice" (p. 59). Crearea NATO a fost pentru Adenauer o ocazie de a reafirma necesitatea constituirii unei entități politice germane care să își poată asuma "obligații morale în cadrul unei acțiuni comune" (p. 62) a membrilor alianței și să poată participa astfel la apărarea comună și la propria apărare. Participarea Germaniei la Consiliul Europei (înființat la 28 mai 1948) era și ea destul de problematică – în special din cauza opozitiei franceze –, însă în cele din urmă Germania a fost acceptată ca membru asociat. În paralel, în interiorul Germaniei se produceau schimbări importante: noul stat care căptăsease o lege fundamentală în 1949, era supus legilor interdependentăi prin faptul că se

afla încă sub controlul puterilor occidentale.

“Planul Schuman” a deschis, un an mai tîrziu, noi dimensiuni în evoluția Germaniei către o suveranitate înțeleasă de Adenauer ca participare de pe poziții apropiate de cele ale altor state occidentale la construirea unei Europe unite. Războiul din Coreea a împins și mai mult Germania pe calea recuceririi statutului vizat: văzind în URSS un inamic din ce în ce mai redutabil și temîndu-se că o strategie asemănătoare celei din Coreea să nu fie folosită și în Germania, aliații acceptă ajutorul militar german în cadrul unei forțe internaționale cu comandă unificată. Treptat, intrarea Germaniei în NATO a fost privită cu o bunăvoiță din ce în ce mai mare de către aliații occidentali. În plus, ideea unei Europe din care Germania ar fi fost excludată devenea fără sens. Anul 1955 are pentru Germania semnificații importante pentru că este atît anul integrării atlantice, cît și cel al inițierii unei noi cooperări europene, ce va duce în 1957 la crearea Comunității celor șase. Tratatul de la Roma a fost completat, șase ani mai tîrziu, de semnarea acordurilor franco-germane (1963), prin care cele două țări doreau să impună Europei o hegemonie de tip european, și nu una americană. Dorința lui Adenauer de a recîștișa suveranitatea pentru țara sa pare legată, în urma tuturor acestor exemple, de înțelegerea necesității vitale de a colabora cu “blocul” vestic pentru construirea unei Europe care să poată face față pericolului sovietic. Aflată la “linia de demarcăție dintre suveranitate și interdependentă” (p. 86), Germania lui Adenauer este un răspuns adecvat la întrebările pe care Ghiță Ionescu le formulează la începutul cărții.

Personalitatea și politicile interdependente ale lui Charles de Gaulle sînt

magistral descrise de Ghiță Ionescu în al doilea eseu al lucrării sale. Misiunea pe care de Gaulle o identifică cu însuși destinul său – aceea de a conduce Franța pe tărîmul “grandorii” (înțeleasă ca independentă) – pare a fi puțin compatibilă cu interdependentă. Visul lui de Gaulle era să facă din Franța o putere pe măsura celorlalte mari puteri, pe care nu s-ar fi dat în lături să le dezbină pentru a-și atinge scopul. Suspiciunea față de Marea Britanie și antipatia profundă față de americani l-au făcut să nu refuze o oarecare apropiere de Moscova și să aibă în vedere relații apropiate cu Germania. De nenumărate ori, Charles de Gaulle, campion al statului puternic, s-a opus în mod evident rețelei de interdependențe din lumea modernă. Cu toate acestea, nici el nu a reușit să i se sustragă.

Principiile politicii externe ale lui de Gaulle, aşa cum ni le prezintă Ghiță Ionescu, erau *détente-entente-coopération*, formulă pe care autorul o consideră “utopică” pentru anii războiului rece. Relațiile Franței cu Statele Unite au fost dominate, precum am mai spus, de suspiciune, atît din pricina relației “nefericite” dintre cei doi lideri (de Gaulle și Roosevelt), cît și din convingerea că SUA nu ar risca “o implicare într-un război nuclear global numai de dragul de a-și onora obligațiile europene” (p. 145). Mai mult, lipsa de încredere a liderului francez în politicile monetare și financiare americane a sporit tensiunea dintre cele două state. În interiorul continentului european, interesul său s-a îndreptat către Germania, căreia nu îi refuza integrarea europeană, dar pe care ar fi vrut-o dominată de Franță. Refuzul unei Europe dominate de anglo-saxoni i-a sporit preocuparea pentru relațiile cu Germania, iar forma pe care viitoarea Europă ar fi trebuit să o îmbrace

era cea a unei confederații care să nu fie dominată de o putere non-continentală sau de o superputere. Înțelegările de la Londra (1952) asupra unificării zonelor germane de ocupație și problema includerii Germaniei în Consiliul Europei au stîrnit critici vehemente din partea lui de Gaulle. Opoziția sa față de crearea OECD, suspiciunea față de CECO și CEE decurg atât din antipatia față de SUA (pe care le bănuia a fi în spatele acestor instituții), cît și din concurența cu Germania pe care o credea privilegiată de acestea. CECO și Comunitatea Europeană a Apărării au realimentat conflictul său cu Jean Monnet. Diferența dintre concepțiile europene ale celor doi este o mărturie a viziunii lui de Gaulle despre interdependentă. Monnet considera că singurul mod prin care visul european putea fi realizat este integrarea, ceea ce presupunea abandonul unei părți de suveranitate către anumite autorități europene supranaționale. La rîndul său, de Gaulle își imagina Europa ca o federație sau confederație, în care o anumită parte a suveranității în problemele strategice, economice și culturale să fie delegată – concepție confuză care nu putea rivaliza, la acel moment, cu cea a lui Monnet.

Treatat, opoziția lui de Gaulle față de instituțiile și organizațiile europene începe să slăbească, și asta nu din motive de principiu, ci din motive practice: starea precară a agriculturii franceze, răzbăoiele din Indochina și Algeria nu îl lăsau Franței altă opțiune decât sprijinul european. Apropierea de Germania este iarăși un punct important al politicii externe a lui de Gaulle – întîlnirea dintre general și Adenauer din decembrie 1960 rămîne în acest sens memorabilă. Tentativa lui de Gaulle de a situa Franța în NATO pe poziții similare celor anglo-saxone fiind sorită eșecului, generalul și-a îndreptat

atenția către Comunitatea Europeană căreia dorea să-i imprime un caracter politic și pe care dorea să o protejeze în fața pericolului de a-și pierde dimensiunea europeană. Comunitatea pe care o dorea generalul urma “să fie bazată pe «state» și nu pe sectoare sociale ale țărilor membre (...), să aibă posibilitatea de a acumula suficientă forță prin atragerea statelor «centrifuge» occidentale și, probabil, est-europene pentru a deveni o Europă cu adevărat europeană sau chiar o confederație europeană (...) sub direcția naturală a Franței” (p. 160). *Planul Fouchet* înaintat Comisiei Comunității celor șase în numele Franței propunea crearea unei uniuni de state a cărei nouă organizare prevăzută de plan ar fi eliminat caracterul supranațional al comisiei de atunci. Planul a fost respins însă de Luxemburg și Belgia care cereau cu insistență atât prezența Marii Britanii la negocieri cît și păstrarea caracterului supranațional al organizației. Planul Fouchet a fost deci sortit eșecului. Acest lucru l-a determinat pe de Gaulle să caute o mai mare apropiere de Germania, cu care semnează un tratat în 1963. Atacurile lui de Gaulle la adresa SUA s-au înmulțit în 1965, cînd liderul francez face apel la interdependentă pentru a denunța efectul devastator al modificării ratei de schimb a dolarului pentru economia franceză și europeană, critică ce și-a găsit ecouri în lumea întreagă. Un al doilea conflict, cu CEE, legat de politica agricolă comunitară (PAC), îl face pe de Gaulle să abandoneze și comunitatea, pentru un timp, așa cum făcuse cu Alianța Atlantică. Pe lîngă acestea, deschiderea lui aproape imprudentă către Est i-a făcut pe partenerii occidentali să-l privească cu suspiciune. În fine, în opinia lui Ghiță Ionescu, generalul de Gaulle a fost cel care a “reabilitat moral” Franța în timpul războiului; el “a

ajutat Franța într-o măsură semnificativă să se reabiliteze ca putere europeană după război” (p. 175). Cu toate acestea, de Gaulle nu poate fi considerat un adept al interdependenței. Dimpotrivă, toate acțiunile lui s-au îndreptat către afirmarea independenței Franței, a “grandorii” ei și chiar a supremaciei ei într-o Europă pe deplin europeană (în care rolul anglo-saxonilor să fie limitat). Interdependența era pentru de Gaulle mai mult un “fapt de viață” decât un principiu conducător.

Ca și în cazul lui Adenauer și de Gaulle, Margaret Thatcher și-a asumat misiunea reconstrucției țării – desigur, de pe o altă platformă - și relansării acesteia în lume. Îngrijorată de “decăderea” Marii Britanii, doamna Thatcher și-a propus să revitalizeze atât economia, cât și societatea și să se erijeze în apărătoarea suveranității și independenței Marii Britanii, înțelese în termeni de interes național. Asemănarea concepției despre suveranitate a doamnei Thatcher cu cea a lui de Gaulle este clară, cu toate acestea, există o diferență la fel de evidentă asupra rolului pe care cei doi lideri îl conferă statului în definirea conceptului de suveranitate. Dacă generalul de Gaulle identifică o Franță puternică cu un stat puternic, gândirea liberală a doamnei Thatcher nu îi permite să facă același lucru. Politicile economice ale fostului prim-ministru britanic vizează tocmai reducerea substanțială a rolului statului în economie, reușind să readucă pe linia de plutire o economie aproape distrusă de politicile keynesiene practice de guvernele precedente. În cadrul acestor politici, interdependența își are locul ei; prin suspendarea controalelor comerciale și a restricțiilor asupra circulației capitalului practice de guvernele laburiste, guvernul Thatcher încurajează astfel investițiile străine în Marea Britanie, cît și pe

cele britanice în străinătate; la rîndul ei, privatizarea întreprinderilor de stat permite intrarea capitalului străin pe piața britanică.

Ghiță Ionescu afirmă că guvernul Thatcher nu ar fi putut realiza “o politică modernă a pieței și a liberului schimb dacă guvernele conservatoare precedente conduse de domnul Heath n-ar fi realizat actul istoric prin care au asigurat acceptarea Marii Britanii în cadrul CEE” (p. 226), fapt recunoscut în mod deschis de doamna Thatcher. În viziunea lui Ionescu, acesta este un semn al interdependenței politicii economice, sociale și externe. Deși era conștientă de binefacerile CEE, doamna Thatcher se ferea totuși de aceasta, încercând să țină Marea Britanie la distanță de politica comună sau, uneori, să o influențeze pe aceasta din urmă în folosul țării ei. Doamna Thatcher nu era o admiratoare a ideii europene, dimpotrivă. Conflictul cu M. Heseltine, ministru apărării pro-european, subliniază acest lucru. Refuzul repetat al doamnei Thatcher de a permite accesul lirei în Sistemul Monetar European (SME) este un alt argument în favoarea aceleiași afirmații. La conferința de la Madrid (1989), la care, forțată de noua criză economică ce se resimtea tot mai acut, Margaret Thatcher acceptă acest lucru, ea se grăbește să adauge că următoarele faze ale planului Delors – crearea unei bănci centrale europene și a unei monede europene – nu vor fi acceptate de Marea Britanie. Miza europeană a fost motivul conflictului dintre primul ministru și Nigel Lawson (ministru de finanțe), conflict ce a culminat cu demisia acestuia, avînd un efect negativ asupra imaginii guvernului și credibilității sale externe și interne.

Evoluției doamnei Thatcher în cadrul CEE este contradictorie. Ea reușește să obțină pentru Marea Britanie

reducerea contribuției sale la bugetul CEE, ce a fost bine primit pe plan intern. În timpul crizei Malvinelor, doamna Thatcher reușește să atragă sprijinul statelor membre CEE împotriva Argentinei. În diferite conflicte internaționale care implicau Statele Unite, Marea Britanie a fost cea care a dat tonul de distanțare sau de sprijin al țărilor membre CEE față de situațiile în cauză. Acestor episoade de colaborare strânsă între Marea Britanie și CEE li se succed episoade de tensiune, legate de modul de organizare a acesteia. Deși a acceptat organizarea prevăzută de Actul European Unic (1987), Margaret Thatcher a reușit să reducă la minimum măsurile sociale și politice preconizate de acesta. Proiectul de Uniune Europeană al lui Jacques Delors reprezenta pentru doamna Thatcher o utopie – prin discursul de la Bruges din 20 septembrie 1988, ea ținea să reafirme distanțarea sa de CEE și de planul Delors, precum și importanța suveranității britanice. Discursul trădează clar diferențele de concepție dintre doamna Thatcher și artizanii CEE pe care o consideră întruparea “colectivismului” și “corporatismului”. Revizuindu-și mai apoi poziția, ea afirma că Marea Britanie nu va părăsi CEE, dar că lipsește “sentimentul dinamic că întreaga mișcare evoluează spre ceva nou care, prin caracterul său supranațional, se va dovedi benefic tuturor celor douăsprezece state” (p. 245). Dimpotrivă, ea consideră proiectul pentru uniunea europeană drept o “conspirație pentru a reintroduce statul pe ușa din dos” (p. 246). Ceea ce pare a nu fi înțeles doamna Thatcher este faptul că Marea Britanie nu putea ignora pur și simplu CEE atunci cînd credea de cuviință să o facă, prin păstrarea intactă a suveranității. Înfrigurarea cu care Margaret Thatcher pleda pentru suveranitate, contestînd apărî proiectul de construire a noii Europe, poate apărea

drept lipsă de realism. “Judecata ei politică pălise”, apreciază Ghiță Ionescu. Doamna Thatcher, oricît s-ar fi luptat pentru suveranitate, nu a putut evita nici efectele interdependenței. Faptul că nu a înțeles la timp regulile jocului acesteia a determinat-o să părăsească scena politică. Concluzia pe care o degajăm din analiza făcută de Ghiță Ionescu este aceea că lumea modernă pe care ar fi dorit-o doamna Thatcher nu includea, desigur, interdependența. Era o lume în care Marea Britanie ar fi urmat să-și construiască singură propriul destin și să domine cu aceeași intransigență cu care a guvernat doamna Thatcher.

Ronald Reagan a devenit președintele Statelor Unite într-o perioadă în care interdependentă este oarecum acceptată tacit ca un nou parametru al ordinii mondiale. Cîteva episoade ale guvernării sale, comentate de Ghiță Ionescu, constituie tot atîtea argumente în favoarea acestei afirmații. Dintre toți oamenii de stat ale căror acțiuni politice au făcut obiectul analizei, liderul american pare a fi cel mai realist în ceea ce privește considerarea lumii moderne. El a fost cel care a avertizat cel mai des asupra pericolului comunism, angajîndu-se să lupte împotriva lui. Acest fapt se reflectă în prioritățile pe care administrația lui Reagan și le-a stabilit: pe primul plan – securitatea națională, pe plan secund – politica economică. Reagan își declarase încă de la început suspiciunea față de felul în care Nixon și Ford negociașeră tratatele SALT. În opinia sa, soluția nu era limitarea creșterii armelor nucleare, ci reducerea acestora. Concepția lui Reagan asupra rolului Statelor Unite în lume este o prelungire a “doctrinei Truman”. Statele Unite trebuiau să fie o barieră în calea expansiunii comuniste. A existat deci, susține Ghiță Ionescu, o “interdependentă ostilă” între SUA și URSS

în toată perioada postbelică, interdependență care s-a accentuat în timpul guvernării Reagan. Președintele american a lansat propria strategie de apărare care viză, într-o primă fază, o înarmare masivă care viza să-i determine pe sovietici să accepte reducerea armelor nucleare. Totodată Reagan dorea crearea unui nou sistem de apărare, bazat pe rachete antibalistice, sistem denumit *Initiativa de Apărare Strategică* (SDI) – proiect care a stârnit numeroase suspiciuni și ironii. Întâlnirea cu președintele rus la Reykjavik în 1986 a reprezentat, din punctul de vedere al lui Reagan, un succes, dar ea a iritat partenerii europeni care s-au simțit amenințați de noua „doctrină Reagan” și de SDI. La rîndul său, liderul sovietic a cerut ca experimentele SDI să rămână la stadiul de laborator, ceea ce a determinat întreruperea con vorbirilor. Mai tîrziu, pe calea negocierilor, cei doi lideri au reușit să ajungă la un acord.

Două au fost erorile lui Ronald Reagan în ceea ce privește interdependența: prima ține de infiltrarea comunismului în America Latină și de criza cetătenilor americanii ținuți ostateci în Liban, a doua ține de destabilizarea bugetului din cauza imenselor cheltuieli militare, fapt ce a dus la slabirea poziției SUA în lume. În primul caz, președintele s-a făcut vinovat de eludarea hotărîrii Congresului de a nu acorda ajutor militar gherilelor Contras din Nicaragua care luptau contra guvernului marxist din această țară. Al doilea aspect ține de interdependență economică. Creșterea deficitului bugetar a determinat creșterea considerabilă a datoriei naționale și externe. Principalii creditori ai Statelor Unite erau Germania și Japonia, țări pe care SUA le-a ajutat să surmonteze greutățile create de război. Prin sprijinul lor finanțar, aceste țări au contribuit, indirect, la înarmarea SUA.

Convingerea esențială a lui Reagan era aceea că, odată încheiat războiul rece, economia lumii ar putea căpăta un mai mare grad de stabilitate, fapt pentru care considerentele economice ar trebui subordonate celor strategice. Se poate considera chiar că inițiativa sa de apărare strategică a contribuit substanțial la accelerarea schimbărilor din URSS în era Gorbaciov. „Marele persuasiv”, cum i se spunea, a reușit să-și impună punctul de vedere tocmai datorită jocului interdependentelor.

Eseul despre Mihail Gorbaciov aduce în atenție, pe lîngă domeniul interdependentei, și o altă temă familiară lui Ghiță Ionescu: este vorba despre căderea comunismului în țările Europei de Est și în URSS. Pe lîngă personalitatea lui Gorbaciov și circumstanțele istorice în care liderul sovietic își începe acțiunea politică, eseul se apleacă îndelung asupra reformării Imperiului rus și asupra semnificației celor doi termeni asociați acesteia: *glasnost* și *perestroika*. De asemenei, sunt comentate îndeaproape relațiile URSS cu „sateliții” est-europeni, în special în momentul îndepărțării acestora de comunism. Concluzia care se desprinde de aici este că Mihail Gorbaciov a fost primul lider rus care a admis în mod deschis lipsa de competitivitate a sistemului și necesitatea reformării din temelii a acestuia. Ghiță Ionescu nu insistă asupra scopului pe care îl avea în vedere de fapt Mihail Gorbaciov – salvarea sistemului sau distrugerea acestuia – ceea ce i se pare esențial este faptul că liderul rus a acceptat cu un realism ieșit din comun termenii interdependentei. El pare că a înțeles că venise timpul ca ruptura est-vest să devină de domeniul trecutului. Astfel, el a încercat să deschidă structurile statului în fața „fluxurilor confluente ale interdependentiei din societățile dezvoltate”, fapt care

nu putea fi realizat fără o economie de piață și fără un stat constituțional și pluralist. Dacă *glasnostul* a generat un entuziasm neobișnuit în rândurile populației, succesul *perestroikăi* a fost mult mai mic. Multiplele stîngăciile, planurile nu întotdeauna realiste, dezacordul dintre elitele politice, subestimarea capacității de rezistență a elementelor conservatoare contribuiau la tărgănarea sine die a reformelor. Dincolo de acest context intern deosebit de dificil, politica externă a lui Gorbaciov înregistra succese însemnate. Relațiile cu liderii occidentali erau mai strînsе ca niciodată, liderul rus neezifind să le mărturisească acestora pericolul cu care se confrunta URSS și anume dezintegrarea. În aceste condiții, SUA a promis URSS că îi va acorda sprijin în problemele economice, dar a avut ezitări în ceea ce privește asistența tehnologică și financiară, și aceasta din motive de securitate. Evenimentele desfășurate în decursul anului 1989 în țările Europei de Est cărora URSS nu a încercat să le pună capăt, au culminat cu declarația țărilor membre NATO din iunie 1990 prin care se punea punct adversității dintre acestea și țările din pactul de la Varșovia. Aceasta a echivalat cu sfîrșitul războiului rece, fapt care s-a confirmat în septembrie 1990 prin condamnarea unanimă a agresiunii față de Kuweit.

Astfel, Mihail Gorbaciov a contribuit, direct sau indirect, la "reunificarea" lumii. În opinia lui Ghiță Ionescu, "cea mai mare contribuție a lui Gorbaciov la istorie este încă aceea că a urmat imperativele

interdependentiei prin îndepărtarea pe cât posibil, în primii șase ani de putere, a zidurilor ridicate de totalitarism" (p. 370).

Finalul cărții aduce clarificări suplimentare în ceea ce privește terminologia aferentă interdependentiei. Dincolo de unele precizări teoretice, concluzia care se degăjă este că vechile structuri mentale ce privilegiază suveranitatea în detrimentul interdependentiei încă mai funcționează. Cu toate acestea, observă Ghiță Ionescu, suveranitatea internă începe să fie asociată tot mai frecvent organizării naționale și transnaționale a societății bunăstării. Paradoxul care îi caracterizează pe oamenii de stat ce fac subiectul cărții este acela de a fi practicat interdependența în timp ce argumentau că apără și promovează suveranitatea statelor lor. În opinia lui Ghiță Ionescu, "adevăratul interes național constă mai degrabă într-un calcul contabil al dezavantajelor cauzate întregului flux transnațional, și deci și lui însuși, direct sau indirect, de către o țară care își se opune, se abține sau tergiversează lucrurile" (p. 391). Înțelegerea interdependentiei este deci o condiție aproape obligatorie pentru un om de stat modern.

Cartea lui Ghiță Ionescu ne oferă o lecție utilă asupra lumii contemporane, având în vedere că România a trăit, ca toate țările est-europene, mai curînd experiența izolării și a dependentiei decât pe cea a interdependentiei. Bogăția informațiilor, claritatea interpretărilor și nu în ultimul rînd stilul aproape romanesc fac ca lucrarea sa să fie foarte captivantă.

NOTE

1. Ghiță Ionescu, *Oameni de stat într-o lume interdependentă*, traducere de Roxana-Aura Duma, All, 1998. Trimiterile ulterioare din text se vor face la această ediție.
2. Isabel de Madariaga, "Introduction", *Government and Opposition*, vol. 32, nr. 2, 1997.
3. Peter Ferdinand, "Ghiță Ionescu and Comparative Communist Politics", *Government and Opposition*, vol. 32, nr. 2, 1997. Vezi traducerea acestui text în prezentul volum.

O altă viziune asupra politicii

The aim of the authoress is to analyse the principal articulations of Ghita Ionescu's political philosophy as exposed mainly in "Politics and the Pursuit of Happiness". Ionescu rejects the transformation of politics in a system which promises and pretends to ensure the happiness of mankind. According to Ionescu, this thesis is the result of turning politics into an ideology, a common trait of jacobinism, marxism and utilitarianism.

"Societatea noastră de consum trage să moară și nu va supraviețui decât dacă va ști să inventeze și altceva în afară de consum."

Jacques Séguéla, *Viitorul viitorului*

Ghiță Ionescu este cunoscut – atât cît este cunoscut – îndeosebi pentru lucrările sale de politică comparată, pentru studiile sale asupra comunismului și nu în ultimul rînd pentru activitatea desfășurată în calitate de editor al revistei *Government and Opposition*. Mai puțin cunoscute sunt lucrările sale teoretice, de gîndire politică și chiar de istorie a ideilor politice. De acest tip este și cartea sa, *Politica și căutarea fericirii. O cercetare asupra implicării ființelor umane în politica societății industriale*¹, scriere de maturitate foarte diferită de celelalte (în sensul că este mult mai filozofică), dar în care se regăsesc multe din temele abordate în studiile sale anterioare. Ideea centrală a cărții este combaterea

tezei care echivalează politica cu un sistem care promite să asigure fericirea omenirii, teză care este rezultatul distorsiunii tragicе a politicii prin ideologie, fie ea de sorginte iacobină, utilitaristă sau marxistă. De fapt, Ghiță Ionescu încearcă să explice și să ofere o alternativă pentru criza pe care o traversează societatea industrială, criză ai cărei germei par să fi fost conținuți încă de la înființarea ei.

Reputatul analist al statelor comuniste din Europa de Est nu este singurul autor care subliniază criza în care se găsesc statele industriale la sfîrșitul secolului XX. El are însă meritul de a fi printre primii care o semnalează și care încearcă să-i găsească rădăcinile, oferind în același timp alternative. Originalitatea demersului său constă în faptul că abordarea critică nu se îndreaptă doar asupra unuia sau altuia dintre sisteme – a celui communist sau a celui capitalist – ci asupra a ceea ce el numește "sistemul fericirii politice", concept pe care îl vom explicita pe larg mai jos.

Ipoteza de la care pornește studiul lui Ghiță Ionescu este aceea că "politica ideologizată practicată în țările industriale este incompatibilă cu societatea industrială, care e una esențialmente funcțională"². Dar cum s-a ajuns ca politica să treacă prin acest proces de ideologizare? Ce transformări s-au putut produce în decurs de două secole pentru ca politica să se transforme fundamental (căci despre o transformare fundamentală este vorba)?

Incursiunea în trecut facilitează adesea – dacă nu este chiar indispensabilă – înțelegerea evoluțiilor istorice. Este metoda pe care o utilizează și autorul cărții pe care o analizăm acum.

Ruptura epistemologică

Ghiță Ionescu semnalează *ruptura epistemologică* care se produce la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea în civilizația occidentală, ca urmare a unor transformări istorice fără precedent.

Două concepte vechi, acela de *politica* și cel de *fericire* își schimbă complet, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, înțelesul pe care și-l păstrașă în timpul întregii perioade a tradiției greco-iudaico-creștine. Din cauza acestei schimbări și din momentul în care se produce aceasta, cele două concepte revelă o interrelaționare și o reciprocă fertilizare care nu mai fuseseră observate înainte. Lucru care este făcut posibil doar prin intermediul cătorva noi concepe, fără precedent din punct de vedere istoric, care apar toate în același timp, la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Dintre acestea, *societatea industrială, ideologie, intelect, interes și capitalism* intră în vocabularul politiciei doar în secolul al XVIII-lea.

Practic, cuvintele politică, fericire și societate ajung să desemneze o cu totul altă realitate decât pînă atunci. Dacă pînă în acel moment, în marile momente ale culturii universale, principiul priorității șiinelui fusese reafirmat de fiecare dată, odată cu intrarea în epoca industrială acest principiu este pervertit de noul mod ideologic de gîndire care, dimpotrivă, sacrifică sinele finalităților publice, collective sau istorice.

În ceea ce privește *fericirea*, există o considerabilă diferență între ceea ce grecii, românii și evreii înțelegeau prin fericire și conceptul european sau american de fericire care își face apariția în secolul al XVIII-lea. Grecii și, pentru motive diferite, creștinii exprimaseră profunde îndoieri cu privire la faptul că fericirea poate fi realizată pe pămînt. La aceștia accentul e pus pe morală, ca și la Kant³. Premisele gîndirii și ale comportamentului uman sunt radical schimbate de către reorientarea filozofiei – petrecută tot la sfârșitul secolului al XVIII-lea – către "fericirea seculară", cum o numește Ghiță Ionescu, și proclamarea (prin intermediul Revoluției franceze) realizării fericirii publice ca scop al individului. Oamenii renunță să mai caute fericirea individuală, în interiorul lor, așteptînd ca aceasta să le fie dată, să vină din exterior – exterior însemnînd și din afară, din partea societății, a statului, dar și bunurile exterioare, materiale.

Marea schimbare se petrece atunci cînd două asemenea noțiuni eteregene⁴ – precum fericirea și politica – ajung să fuzioneze, sfărîmînd valorile morale care, înainte de această fuzionare, au stat la baza lor.

Una din cauzele majore ale acestei schimbări în mentalitatea și în comportamentul oamenilor a fost revoluția

industrială, iar una din consecințele ei majore a constituit-o apariția ideologilor, cu două acoperiamente necesare – ideologizarea individului și organizarea partidului politic pe baze ideologice.

Societatea industrială

In istoria Occidentului, revoluția industrială a jucat un rol determinant în schimbările politice, economice și sociale care au marcat marea ruptură dintre *vechiul regim* și regimurile constituționale care s-au instalat în democrațiile vestice moderne. Prima industrializare a avut un asemenea impact încât a dat naștere unui nou tip de societate, societatea industrială.

În *Politica și căutarea fericirii* regăsim accentul pus de Ghiță Ionescu, subliniat și în alte cărți ale sale, pe cele două caracteristici considerate esențiale ale societății industriale, funcționalitatea și interdependentă: "Societatea industrială este un cadru funcțional în care toate funcțiile, chiar cele mai modeste, sunt întreținute într-un lanț strâns de reacții. Funcționalismul, urbanizarea, mijloacele intense de comunicație și centralizarea în jurul instituțiilor statului au și vor avea și mai mult efectul de a implica indivizi în activitățile societății într-un mod de neconceput înainte. Viața sa zilnică (a individului – n. n.), ca și destinul său, este condiționată de funcționarea societății din jurul lui, în timp ce propria lui activitate condiționează, de asemenea, pînă la un anumit grad, această funcționare. Acest lucru creează o implicare mutuală – concept care este diferit de participare, în măsura în care ultimul conține în el un element de voluntarism. Implicarea e mai puțin decît voluntară, este circumstanțială".

Problema *participării* este pe bună dreptate considerată a fi centrală în criza politică modernă, ea afectând ambele sisteme contemporane ale societății industriale⁶. Oamenii din societatea industrială au din ce în ce mai mult sentimentul ca nu mai participă la "treburile cetății" (*res publica*) sau, după cum se exprima Jacques Séguéla, "votul devine cea mai democratică manieră de a cumpăra tăcerea propriilor alegatori".

Tocmai expresia de "implicare" este aceea care descrie cel mai bine (după Ionescu) interrelaționarea dintre oamenii din societatea industrială și societate. Căci acest tip de societate a atins gradul cel mai înalt de interdependentă cunoscut în istorie. Este vorba atât de o interdependentă transnațională (sau, cu un termen la modă astăzi, de *globalizare*), cât mai ales de o interdependentă internă înăuntru statului industrial, care este chiar mai caracteristică acestui tip de societate.

Societatea industrială este aceea a progresului material neîntrerupt. Creșterea economică ce are loc ca urmare a progreselor determinante de revoluția industrială prezintă cîteva ambivalențe. Una dintre acestea, implicită în noul egalitarism de tip economic creează o nouă formă de răspplată "în cash" și o nouă mentalitate socială, de "cumpărare" a nevoilor și dorințelor. Sentimentul medieval că oamenii ar trebui să împărtășească sărăcia și umiliința este înlocuit de noul sentiment că toți oamenii trebuie să împărtășească munca și răspplată ei. Acest nou mod materialist de a gîndi implică, pentru a folosi cuvintele lui Tocqueville, faptul că "oamenii ajung să prefere egalitatea în sclavie inegalității în libertate".

Ideologizarea

In ceea ce privește ideologia, aceasta se naște atunci când conflictul aparent dintre epistemologia religiei și cea a științei ajunge la apogeu, la sfîrșitul procesului de secularizare a societății, în secolul al XIX-lea. Ideologia a luat naștere în momentul acestei crize epistemologice – când, pe de o parte, teologia devenise incomprehensibilă mulțimilor iar religia era atacată din toate părțile și, pe de altă parte, știința nu mai era capabilă să umple vacuumul creat. Fiecare ideologie face o promisiune generală și prin aceasta lărgeste mecanismul de promisiuni al politiciei, transformînd-o într-o politică ideologică. Ideologile oferă omului al căruia sine e divizat de noile contradicții o nouă înțelegere a vieții și a ființei umane. Omul putea astfel găsi o nouă credință în rațiune și o rațiune pentru noua credință⁸.

Benthamismul și marxismul sunt, în viziunea politologului de origine română, cele două mari filozofii ideologice care au generat cele utilitarismul și comunismul. Poate pare surprinzător faptul că Ionescu pune pe același palier două filozofii (la prima vedere) atât de diferite. Faptul că ambele pun accent pe realizarea unei fericiri materiale, care poate veni din exterior, deci că ambele constituie un *sistem al fericirii politice* explică de ce acestea devin, din această perspectivă, echivalente.

Descrierea diferențelor tipuri de filozofii ideologizate îi dă ocazia autorului să facă o distincție remarcabilă între două tipuri de filozofii – filozofia ca atare (am putea să o numim "adevărată filozofie" sau "filozofia pură") și cea ideologică. Astfel, Filozofia este demonstrativă, ironică, interogativă, în timp ce Ideologia e persuasivă, vulgarizatoare, dogmatică. Prima e

detașată, în timp ce cea de-a doua este militantă. Filozofia poate să existe ca atare, pe cind filozofia ideologică nu poate să existe fără ideologizare: "în timp ce ideologizarea poate să existe fără o ideologie, ideologia nu poate să existe fără ideologizare".

Ambiția noii politici ideologizate a fost, în atmosfera de progres a societății industriale, aceea de a promite *fericirea politică* ființelor umane. Perioada inaugurată de Revoluția Franceză a fost aceea în care s-a pretins că fericirea umanității depinde de politică și numai de aceasta, limitele politiciei extinzîndu-se astfel în teorie ca și în practică. Odată cu extinderea sentimentului secular de "libertate" a existenței ființelor umane și a reglării coexistenței lor, și odată cu noile curente optimiste de gîndire determinate de progresul material produs de revoluția industrială, noi speranțe au încolțit în sufletele oamenilor. Rezultatul acestor noi așteptări a fost că fericirea umană a ajuns să fie echivalată cu fericirea publică și, mai tîrziu, cu fericirea politică: fericirea este o chestiune publică; toate chestiunile publice sunt politice; *ergo*, fericirea e politică.

Simplificînd, putem spune că, într-o primă perioadă care se întinde din secolul al IV-lea i.C. pînă în secolul al XVIII-lea, fericirea omului era văzută ca o stare aproape exclusiv privată, circumstanțele publice și politice putînd să contribuie la realizarea ei sau, dimpotrivă, putînd să o pună în pericol cu riscul anihilării ei. Începînd cu Revoluția franceză, răspunsul este inversat. Din acest moment, ființele umane trebuiau să-și servească mediul social prin dedicarea lor, în calitate de "cetăteni", cauzei publice; pușind să-și atingă fericirea doar prin submersiunea lor voluntară în acea societate. În terminologia lui Ghiță Ionescu, acest moment este

socotit momentul nașterii "sistemului de fericire politică".

Ghiță Ionescu semnalează ambiguitatea profundă care rezidă în conceptul de *fericire umană publică*: implică aceasta că factorul "public" oferă individului șansa de a-și atinge fericirea sau că factorul "public" oferă o fericire uniformă tuturor, care să îi facă fericiti pe toți? Practic, paradoxul este că suprema dorință de a transforma mizerabila condiție umană și de a-i face pe *toți* oamenii fericiti a reușit să se transforme în opusul ei.

În viziunea "unamunistă" a lui Ionescu, oamenii sunt frați – și de aici, ontologic, egali – pentru că toți sunt legați de aceeași tragică condiție, de același ultim destin pe care toți trebuie să-l împartă. De aici principiul major al filozofiei sociale creștine, "iubește-ți aproapele ca pe tine însuți", care s-a extins mai apoi în socialism, iar mai apoi în comunism. Dar, încetul cu încetul, socialismul și, în special, comunismul au separat principiul de sensul său tragic și au făcut din el un scop verbal, social și revoluționar, unul chiar foarte periculos.

Concluzie

Studiul lui Ghiță Ionescu este una din cele mai subtile analize a cauzelor crizei morale în care se găsește astăzi societatea industrială. "Soluția" pe care o propune nu poate fi decât una morală. Asemenei lui Unamuno, de a cărui gîndire și viziune tragică asupra ființei umane se simte foarte atașat, Ghiță Ionescu ne îndeamnă la o întoarcere către sine, la o trezire a spiritului. Toate filozofile materialiste, hedoniste sau "istorice" încearcă să-l învețe pe om să-și uite spiritul tîrindu-l în saturarea cu plăceri senzuale sau într-o absorbiție mitică în scopurile colective sau

istorice. În contrast, toate filozofile spiritului îl învață pe om că suferința este o condiție a auto-realizării lui⁹.

Ceea ce ne oferă el este o altă vizuire asupra politicii: "Numai cînd o mare umilință față de sine ca muritor, ca existență efemeră, pătrunde conștiința individualui, poate fi acesta mișcat de mizeria și de umilința celorlați oameni" – iată crezul spiritual și politic al lui Miguel de Unamuno, însușit de Ghiță Ionescu. A te gîndi mai întîi la ceilalți oameni în terenii economici, politici sau sociali înseamnă să îi golești de substanță și acest lucru contrazice esența adevăratului sentiment de fraternitate – este părerea lui Ionescu. Așadar, adevăratul om politic este acela care se gîndește la oameni ca la ființe umane în sine și nu ca scopuri – nu la voturi de numărat, guri de hrânit sau minți de manipulat. Un prim pas în depășirea actualei crize a societății industriale ar fi, considera Ghiță Ionescu, dezideologizarea politicii. Deja astăzi avem foarte multe semne de dezideologizare a lumii politice europene: împărțirea ideologică tradițională stînga/dreapta pare să devină anacronică, din ce în ce mai multe partide își înșușesc programe politice cu conținut doctrinar de "centru", prăbușirea sistemului comunist a antrenat cu ea prăbușirea unei puternice ideologii și a unui puternic aparat de ideologizare. Să fie oare acestea semnele unei "profetii autoîmplinite"?

De formăție intelectuală europeană, continentală mai degrabă decît britanică, manifestînd un dispreț o reticență față de utilitarism, Ghiță Ionescu are afinități mai mari cu intelectuali din familia lui Raymond Aron, François Furet (a căror influență e vizibilă în *Politica și căutarea fericirii*), Bertrand de Jouvenel, dar și cu existentialiști ca Miguel de Unamuno. Totuși, trăindu-și cea mai mare par-

te din viață în Marea Britanie, nu putea rămîne impermeabil la influența intelectuală insulară, aceasta concretizîndu-se în admirăția față de intelectuali conservatori "echilibrați" precum Sir Ian Gilmour. Astfel, putem spune că Ghiță Ionescu realizează o sinteză remarcabilă a tradiției intelectuale continentale cu un simț al

măsurii caracteristic conservatorismului insular, de unde poziția sa de "conservator liberal", cum a fost caracterizat – de fapt de respingere a oricărora extremități. Și cine altul putea fi mai ostil extremităților decât acela care se consacrase o viață întreagă studiului uneia dintre cele mai primejdiașe extremități, aceea a comunismului?

NOTE

1. Ghiță Ionescu, *Politics and the Pursuit of Happiness, an Enquiry into the Involvement of Human Beings in the Politics of Industrial Society*, Longman, London & New York, 1984, care a apărut și în traducere românească la editura ALL, în 1999.
2. *Idem*, Introducere, p. 1.
3. Să nu uităm că la Aristotel fericirea este îndeplinirea datoriei morale.
4. Pentru că fericirea este o noțiune nesigură, orientată spre sine, singura certitudine fiind cea care se petrece în interiorul conștiinței ființei umane, în timp ce politica, dimpotrivă, este (în definiția pe care i-o dă Ghiță Ionescu) suma relațiilor externe dintre ființele umane.
5. *Idem*, p. 22.
6. În mai 1968 "participare" a fost sloganul de pe pancartele demonstranților ca și din cîntecile acestora atât în Parisul liberal cât și în Praga comunistă.
7. Jacques Séguéla, *Viitorul viitorului*, Aldo Press, București, 1998, p. 47.
8. "Credința ideologică este o pseudo-credință deoarece este bazată nu pe acceptarea misterului, ci pe pseudo-rationalașă teoretice și pe evidență pretinsă teoretică. Mai mult decât atât, în loc să-l facă pe om să-și îndrepte căutarea spre sufletul lui, precum face credința, ideologia îl face să-și scufunde conștiința în conștiința colectivității, fie a comunității prezente, fie a speciei umane ori, într-adevăr, a istoriei omenești ca întreg. Pentru că în ultimă instanță ideologia este bazată pe un alt tip de filozofie, filozofia ideologică". *Ibid.*, p. 24.
9. "Suferința este o virtute esențialmente creștină. Creștinul nu doar se obișnuiește cu ideea de suferință și în special cu suferința inherentă în toate formele de muncă, ci vede suferința ca pe răsplata dialectică a suferinței", *idem*, p. 40.

BIBLIOGRAFIE

Ghiță Ionescu, *Politics and the Pursuit of Happiness, an Enquiry into the Involvement of Human Beings in the Politics of Industrial Society*, Longman, London & New York, 1984

Jacques Séguéla, *Viitorul viitorului*, Aldo Press, București, 1998

Miguel de Unamuno, *The Tragic Sense of Life*, London, 1930

Alexis de Tocqueville

*Starea socială și politică a Franței înainte și după 1789**

Partea a doua

Franța secolului al XVIII-lea nu se apropia numai prin egalitate de Franța zilelor noastre. Multe alte trăsături ale fizionomiei naționale, pe care noi le considerăm ca fiind noi, puteau fi deja observate.

Putem spune la modul general că nu există nimic mai propice instituirii și menținerii unui sistem de administrație locală decât o aristocrație.

Se găsesc întotdeauna răspândiți în fiecare din punctele diverse ale teritoriului locuit de un popor aristocratic unul sau mai mulți indivizi care, situându-se în mod natural deasupra celorlați prin naștere sau avere lor, preiau sau primesc frâiele guvernării. Într-o societate în care domnește egalitatea condițiilor, cetătenilor aproape egali între ei li se pare firesc să lase toate detaliile administrației pe seama guvernării, singura care, ridicându-se deasupra mulțimii, atrage privirile. Si chiar și atunci cînd nu ar fi încinata să îi încrediteze această sarcină, ei sănătătorești constrînsi să se conformeze din pricina slăbiciunilor individuale și a difi-

cultății pe care o resimt toți cetătenii de a se înțelege între ei.

Este adevărat că, atunci cînd o națiune a acceptat principiul suveranității poporului, cînd luminile s-au răspîndit, cînd știința guvernării s-a perfecționat iar retele unei guvernări prea centralizate au fost cunoscute, îi vedem deseori pe cetătenii care locuiesc în provincii și în orașe străduindu-se să creeze în mijlocul lor o putere colectivă care să se ocupe de propriile lor interese. De asemenea, puterea supremă, cedînd sub povara prerogativelor sale, încearcă uneori să creeze o administrație publică locală și caută prin combinații mai mult sau mai puțin savante să formeze în mod artificial în diferite puncte ale teritoriului un fel de aristocrație aleasă. Un popor democratic se lasă antrenat din instinct către centralizare. El nu ajunge la instituții locale decât prin reflecție. Însă libertatea locală astfel intemeiată este întotdeauna expusă hazardului împrejurărilor. La popoarele aristocratice guvernarea locală este deseori prezentă în pofta puterii centrale și întotdeauna fără să

* Text preluat din *L'Ancien Régime et la Révolution* (ed. Françoise Mélonio), Flammarion, 1988.
Eseul a apărut inițial în "London and Westminster Review", aprilie 1838, la cererea lui J.S. Mill.

fie nevoie ca aceasta din urmă să intervină pentru a-i da viață. Dimpotrivă, la popoarele democratice, guvernarea locală este deseori creația puterii centrale care suferă dacă i se iau unele dintre privilegiile sale sau dacă renunță la ele în mod voluntar.

Această tendință naturală care face ca popoarele democratice să centralizeze puterea se manifestă și se dezvoltă mai ales în epoci de luptă și de tranziție, cind cele două principii își dispută cîrmuirea treburilor omenești.

Poporul, în momentul în care începe să devină o forță, văzînd că nobilii dirijează toate puterile locale, atacă guvernarea locală nu numai pentru că este locală, dar mai ales pentru că este aristocratică. Odată ce această putere locală este smulsă din mîinile aristocrației, problema este de a ști cui trebuie să-i fie conferită.

În Franță, nu guvernarea centrală, ci în primul rînd regele a fost exclusiv însărcinat să o exercite. Aceasta datorită unor cauze pe care e bine să le înfățișăm.

Cred că partea democratică a societăților resimte dorința naturală de a centraliza administrația; dar sînt departe de a pretinde că înclinația ei naturală o face să centralizeze administrația numai în mîinile regelui. Acest lucru depinde de împrejurări. Liber în alegerea sa, un popor va prefera întotdeauna să încredințeze puterea administrativă unei adunări sau unui magistrat ales de el, mai degrabă decît unui principie care rămîne în afara controlului său. Insă, deseori, îi lipsește această libertate.

În momentul în care începe să devină conștientă de forțele sale și vrea să se emancipeze, partea democratică a societății este alcătuită dintr-o mulțime de indivizi la fel de slabî și de incapabili să lupte fiecare în parte împotriva marilor individualități ale nobilimii. Ea simte dorință

instinctivă de a guverna fără să dețină nici unul dintre instrumentele guvernării. Acești indivizi, fiind în plus foarte disperați și incapabili să se asocieze, simt instinctiv dorința de a găsi undeva, în afara lor și a aristocrației, o putere deja constituită în jurul căreia, fără să fie constrînși, să poată să se adune, să-și unească eforturile și să obțină astfel puterea care lipsește fiecăruiu dintre ei în parte.

Or, dat fiind că democrația nu este încă organizată prin legi, principalele reprezentă singura putere care, în afara aristocrației, există deja și pe care poporul ar putea să o considere drept mandatară. Între principie și nobili există, fără îndoială, o analogie naturală, însă nu o identitate perfectă. Dacă gusturile lor se asemănă, interesele lor sunt adesea opuse. Națiunile care se îndreaptă spre democrație încep deci, de obicei, cu mărire atribuțiilor puterii regale. Principalele le inspiră mai puțină invidie și mai puțină frică decît nobilii; și, de altfel, pe timpul unei revoluții, a schimba deținătorul puterii este un lucru foarte dificil, fie și numai dacă puterea ar fi luată de la un dușman pentru a-i fi acordată altei persoane.

Geniul aristocrației engleze este de a fi determinat clasele democratice ale societății să credă atâtă vreme că principalele era dușmanul lor comun; astfel, în loc să fie principalul lor adversar, ea a reușit să devină singurul lor reprezentant.

În general, numai după ce aristocrația a fost complet distrusă cu ajutorul regilor, un popor democratic se gîndește să le ceară socoteală pentru puterea pe care el le-a permis să-o dețină, și se străduiește să îi facă să depindă de el sau să transforme autoritatea pe care le-a conferit-o în forțe dependente.

Dar chiar și atunci cind clasele democratice ale societății, după ce au

ajuns să transfere puterea administrativă în măinile reprezentanților lor autentici, doresc să-i fragmenteze exercitarea, ele duc la îndeplinire acest lucru cu foarte mare greutate, fie din pricina dificultății pe care o resimțim întotdeauna de a lua autoritatea celor care o dețin deja, fie din cauza dificultății de a ști cui să-i fie încredințată folosirea ei.

În sînul claselor democratice există un număr îndeajuns de mare de oameni luminați și îscusiți care să poată constitui o adunare politică sau o administrație centrală. Dar se poate întâmpla să nu existe un număr suficient de astfel de oameni necesari pentru a putea organiza corpuri locale; se poate întâmpla ca poporul din provincii să nu vrea cu nici un chip să se lase guvernat de aristocrație și să nu fie încă în stare să se guverneze el însuși. În așteptarea acestui moment, exercitarea puterii administrative nu ar putea fi conferită decât autorității centrale.

De altfel, trece destul de mult timp înainte ca un popor scăpat din măinile aristocrației să simtă nevoia și să dobîndească gustul centralizării puterii.

La națiunile care au fost supuse unei aristocrații pentru un timp îndelungat, fiecare individ din clasele inferioare dobîndește, aproape din naștere, obiceiul de a sta alături de cel care trebuie să-i provoace frica sau invidia. În același timp, el se obișnuiește să considere puterea centrală ca pe un arbitru situat în mod natural între el și acest opresor din interior; și este înclinat să-i atribuie acestuia o mare superioritate de lumină și înțelepciune.

Aceste două impresii supraviețuiesc cauzelor care au condus la nașterea lor.

Mult timp după ce aristocrația a fost distrusă, cetățenii privesc cu un fel de frică instinctivă tot ce se ridică în jurul lor și admit cu greutate că știința, impar-

țialitatea justiției și respectul legii pot să existe în societatea lor; ei își invidiază vecinii transformați în egalii lor, după ce le-au fost superiori. Ei sfîrșesc într-un fel prin a nu avea încredere în ei însiși, și, nemaiconiderind guvernarea centrală ca pavăză împotriva tiraniei nobilimii, ei o privesc ca pe un zid de apărare împotriva propriilor rătăciri.

Astfel, popoarele a căror stare socială devine democratică încep aproape întotdeauna cu centralizarea puterii exclusiv în măinile principelui; cînd, mai tîrziu, găsesc energia și forța necesară, ele distrug *instrumentul* și transferă aceleași prerogative în măinile unei autorități care depinde de ei însiși; mai puternici, mai bine organizați și mai luminați, ele fac un nou efort și, luînd de la reprezentanții lor generali anumite părți din puterea administrativă, le-o conferă unor mandatari secundari. Aceasta pare să fie calea naturală, instinctivă și, ca să zicem aşa, obligatorie, pe care o urmează societățile care, prin starea lor socială, prin ideile și moravrurile lor, sunt antrenate spre democrație. (...)

Într-adevăr, spiritul uman poate concepe libertatea sub două forme diferite. Se poate vedea în ea exercitarea unui drept comun sau posesia unui privilegiu. A vrea să fii liber în acțiunile tale sau în unele din acțiunile tale, nicidcum pentru că toți oamenii au un drept general la independentă, ci pentru că tu singur posezi un drept particular de a rămîne independent, acesta era modul în care libertatea era înțeleasă în evul mediu, și tot astfel a fost aproape întotdeauna înțeleasă în societățile aristocratice unde condițiile sunt foarte inegale, și unde spiritul uman, odată ce a dobîndit obișnuința privilegiilor, sfîrșește prin a număra printre ele și posibilitatea de a pune în slujba sa toate bunurile acestei lumi.

Această noțiune a libertății, nerăspîndu-se decît la omul care a conceput-o, sau cel mult la clasa din care face parte, poate dăinui într-o națiune unde nu există libertate generală. Se întâmplă uneori chiar ca dragostea de libertate să fie cu atât mai vie la unii cu cît înțîlnim mai puține garanții necesare libertății pentru cei mulți. Excepția este atunci cu atât mai prețioasă cu cît este mai rară.

Această noțiune aristocratică a libertății dă naștere în sufletele celor care au adoptat-o unui sentiment exaltat al valorii individuale, unui gust pasionat pentru independență. Ea conferă egoismului o energie și o putere neobișnuită. Fiind concepută de indivizi, ea i-a împins adesea pe oameni la acțiunile cele mai extraordinare; adoptată de o națiune întreagă, ea a creat cele mai mari popoare care au existat vreodată.

Romanii credeau că ei singuri, din specia umană, trebuiau să se bucure de independență; și credeau că dețin dreptul de a fi liberi nu atât de la natură, cît din faptul că aparțin cetății Romei.

Conform noțiunii moderne, democratice și, îndrăznesc să afirm, corecte a libertății, fiecare om, presupunându-se că a căpătat de la natură luminile necesare pentru a se cîrmui singur, dobîndește odată cu venirea lui pe lume un drept egal și imprescriptibil de a trăi independent de semenii săi în privința tuturor lucrurilor care îl privesc numai pe el însuși, și de a-și hotărî soarta aşa cum crede el de cuviință.

Din momentul în care această noțiune a libertății a pătruns profund și a prins rădăcini puternice în spiritul unui popor, puterea absolută și arbitrară nu mai este decît un fapt material, un accident trecător. Căci, dat fiind că fiecare are un drept absolut asupra lui însuși, rezultă de aici că voința suverană nu poate emana

decît din unirea voințelor tuturor oamenilor. În plus, din acel moment, supunerea și-a pierdut sensul moral, și nu mai există caile de mijloc între virtuțile bărbătești și măndre ale cetățeanului și ploconelile meschine ale sclavului.

Pe măsură ce rangurile se egalează la un popor, această noțiune a libertății tinde în mod natural să devină predominantă.

Cu toate acestea, Franța ieșise deja de mult timp din evul mediu și își modificase ideile și moravurile într-un sens democratic; iar noțiunea feudală și aristocratică a libertății era încă universal acceptată. Fiecare, protejîndu-și independența sa individuală împotriva pretențiilor puterii, ținea seama într-o măsură mult mai mică de un drept general decît de apărarea unui privilegiu particular, iar în luptă se sprijinea nu atât pe un principiu cît pe un fapt. În secolul al XV-lea, cîteva spirite aventuroase întrevăzuseră ideea democratică a libertății; această idee însă a disăparut aproape imediat. Putem spune că transformarea s-a produs doar în decursul secolului al XVIII-lea.

Ideea că fiecare individ, și, prin extensie, fiecare popor are dreptul de a-și dirija propriile acțiuni; această idee, încă neclară, insuficient definită și prost formulată, s-a strecurat treptat în toate spiritele. Ea a rămas la nivelul claselor luminate sub forma unei teorii; și ea a ajuns la popor sub forma unui instinct. De aici a rezultat un impuls nou și puternic spre libertate: gustul pe care francezii l-au avut întotdeauna pentru independență a devenit atunci o opinie rațională și sistematică care, extinzîndu-se treptat, a sfîrșit prin a atrage după sine chiar și puterea regală care, rămînînd absolută în teorie, a început prin comportarea sa să recunoască în mod tacit că sentimentul public era prima

dintre puteri. "Eu sănă cel care numește miniștri, spusește Ludovic al XV-lea; însă națiunea este cea care îi deleagă". Iar Ludovic al XVI-lea, redactând în temniță ultimele și cele mai secrete dintre gîndurile sale, vorbea despre supușii săi numindu-i *concețătenii mei*¹.

Acesta a fost secolul în care am auzit vorbindu-se pentru prima dată despre drepturile generale ale umanității pe care fiecare om poate pretinde să le exercite în mod egal, ca o moștenire legitimă și inalterabilă, precum și despre drepturile generale ale naturii de care fiecare cetățean trebuie să dispună.

Vorbind în numele uneia dintre primele curți de justiție ale regatului, Malesherbes îi spunea regelui în 1770, cu douăzeci de ani înainte de Revoluție:

"Coroana o dețineți doar prin voia lui Dumnezeu, sire; dar nu vă refuzați satisfacția de a crede că datorați puterea voastră și obedieneței voluntare a supușilor voștri. În Franță există cîteva drepturi inviolabile care aparțin națiunii; miniștrii voștri nu vor avea curajul să nege aceasta în fața voastră; și dacă ar trebui dovedite, nu vom invoca decît mărturia Majestății Voastre înșivă. Nu, sire, în ciuda tuturor eforturilor, nu v-am convins încă că nu era nici o diferență între națiunea franceză și un popor de sclavi".

Și mai departe el adăuga: "De vreme ce toate corporile intermediare sunt neputincioase sau au fost distruse, întrebări națiunea însăși, pentru că ea a rămas singura al cărei glas l-ați mai putea asculta"².

Acest gust al libertății se manifestă, de altfel, mai degrabă în scrieri decît în acțiuni, în eforturi individuale decît în demersuri colective, într-o opozitie adeșea puerilă și nesăbuită decît într-o rezistență gravă și sistematică.

Puterea opiniei, recunoscută chiar

și de cei care deseori se aşezau deasupra ei, era supusă unor mari oscilații de forță și slabiciune: atotputernică astăzi, aproape imperceptibilă a doua zi; întotdeauna dezordonată, capricioasă și indefinibilă: corp fără organe; umbră a suveranității poporului și nu suveranitate a poporului însuși.

Așa se va întâmpla, cred, cu toate popoarele care vor avea gustul și dorința libertății, dar care nu știu încă să creeze instituții libere.

Și aceasta nu pentru că eu cred că oamenii nu se pot bucura de un anumit gen de independență în țările în care nu există astfel de instituții. Pentru aceasta, obiceiurile și opiniile pot fi suficiente. Oamenii nu au însă niciodată garanția că vor rămîne liberi, deoarece nu au niciodată garanția că vor dori mereu acest lucru. Există perioade în care popoarele cele mai iubitoare de independență se lasă prădă înclinației de a considera independența ca pe un obiect secundar al eforturilor lor. Marea utilitate a instituțiilor libere este de a susține libertatea în aceste intervale în care spiritul uman este departe de a fi preocupat de ea, și de a-i confieri un fel de viață vegetativă care îi este proprie și care lasă posibilitatea de a reveni la ea. Formele permit oamenilor să se sature temporar de libertate fără ca prin aceasta să o piardă. Cred că acesta este principalul lor merit. Cînd un popor dorește cu îndîrjire să fie sclav, nu-l putem împiedica să devină; dar cred că există mijloace pentru a-l menține un timp într-o stare de independență, fără ca el să se ajute pe sine.

O națiune care este formată comparativ din mai puțini săraci și mai puțini bogăți, din mai puțini puternici și mai puțini slabii decît oricare națiune existentă atunci pe pămînt; un popor pentru care teoria egalității a pus stăpinire pe spirit și gustul pentru egalitate a pus stăpinire

pe suflete în ciuda situației politice; o țară mai bine unită în toate părțile ei decât oricare alta, subordonată unei puteri centrale mai abile și mai puternice; o țară în care, cu toate acestea, spiritul de libertate mereu viu a dobîndit de puțin timp un caracter mai general, mai sistematic, mai democratic și mai frâmântat: iată principalele trăsături care caracterizează fizionomia Franței la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Dacă am închide acum cartea istoriei și dacă, după ce am lăsa să treacă cincizeci de ani, am reveni să examinăm care sînt roadele timpului, am observă că s-au produs schimbări majore. Însă, în mijlocul tuturor acestor lucruri noi și necunoscute, am recunoaște cu ușurință aceleași trăsături caracteristice care ne uităm seră cu jumătate de secol în urmă. Așadar, se exagerează în mod obișnuit efectele produse de revoluția franceză.

Fără îndoială, niciodată nu a existat revoluție mai puternică, mai rapidă, mai distructivă și mai creatoare decât revoluția franceză. Cu toate acestea, ar însemna că ne înșelăm amarnic dacă am crede că din ea s-a născut un popor francez complet nou și că ea a ridicat un edificiu ale căruia baze nu existaseră deloc înainte. Revoluția franceză a creat o multime de lucruri accesoria și secundare, însă nu a făcut decât să dezvolte germanii lucurilor principale; aceștia existau înainte de ea. Mai

degrabă ea a conturat, a coordonat și a legalizat efectele unei mari cauze, decât a fost ea însăși această cauză.

În Franță, condițiile erau mai egale decât în altă parte; Revoluția a amplificat egalitatea condițiilor și a introdus doctrina egalității în legi. Națiunea franceză abandonase înaintea tuturor celorlalte și mai complet decât ele sistemul de fractionare și cel al notabilului feudal din evului mediu; Revoluția a desăvîrșit unitatea tuturor părților țării și a format din ele un singur corp.

La francezi puterea centrală a capătase deja administrația locală mai mult decât în oricare altă țară din lume. Revoluția a făcut ca această putere să fie maiabilă, mai puternică, mai întreprinzătoare.

Francezii concepuseră mai devreme și mai clar decât toți ideea democratică a libertății; Revolutia a oferit națiunii însăși, dacă nu încă realitatea, cel puțin întreaga aparență unei puterii suverane.

Dacă aceste lucruri sînt noi, ele sînt astfel prin formă, prin dezvoltare, nu prin principiu și nici prin fond.

Tot ceea ce a făcut Revoluția s-ar fi produs, nu mă îndoiesc, și fără ea; aceasta nu a fost decât un procedeu violent și rapid cu ajutorul căruia starea politică a fost adaptată la starea socială, faptele la idei și legile la moravuri. (...)

Traducere de Camil Ungureanu

NOTE

1. A se vedea testamentul lui Ludovic al XVI-lea scris în ajunul morții sale.

2. A se vedea *Remontrances de la cour des Aides*, 1770.

Alexis de Tocqueville

Vechiul Regim și Revoluția *

Cartea a doua,

Capitolul al V-lea

Cum s-a putut introduce centralizarea în mijlocul vechilor puteri și să cum a reușit să le înlocuiască fără să le distrugă

Acum, să recapitulăm pe scurt ceea ce am spus în ultimele trei capitulo precedente: un corp unic, plasat în centrul regatului, și care reglementează administrația publică în întreaga țară; același ministru dirijind aproape toate treburile interne; în fiecare provincie, un singur agent care le conduce în toate detaliile; nici un corp administrativ secundar sau corpu care nu pot acționa fără să fie autorizate să o facă; tribunale excepționale care judecă problemele care interesează administrația și care-i privesc pe toți agentii săi. Ce este aceasta, dacă nu centralizarea pe care o cunoaștem? Formele sale ies mai puțin în evidență decât astăzi, demersurile sale sunt mai puțin reglementate, existența sa este mai tulbure; dar este același lucru. De atunci nu a trebuit să-i adăugăm și nici să o privăm

de ceva esențial; a fost suficient să se distrugă ceea ce se ridică în jurul său pentru ca ea să ne apară așa cum o vedem acum.

Cea mai mare parte din instituțiile pe care tocmai le-am descris au fost imitate de atunci în sute de locuri diferite; dar ele erau în acea perioadă caracteristice Franței, și vom vedea imediat ce mare influență au avut asupra revoluției franceze și a urmărilor ei.

Dar cum au putut aceste instituții de dată recentă să prindă rădăcini în Franță în mijlocul rămășițelor societății feudale?

A fost rezultatul răbdării, abilității și a unei perioade îndelungate de timp, mai mult decât a forței și a puterii depline. În momentul în care Revoluția a izbucnit, nu fusese încă nimic distrus din vechiul edificiu administrativ al Franței; fusese construit, pentru a spune astfel, un altul pe tăcute.

Nimic nu indică că, pentru a realiza această operă dificilă, guvernarea vechiului regim a urmat un plan gândit profund de dinainte; ea s-a lăsat numai în voia instinctului care face ca orice guvernare să-și dorească să conducă singur

* Fragmentele care urmează provin din *L'Ancien Régime et la Révolution* (ed. Françoise Mélonio), Flammarion, 1988.

toate treburile omenești, instinct care rămînea întotdeauna același, indiferent de diversitatea agenților. Ea le lăsase vechilor puteri numele și onorurile, dar le preluase puțin câte puțin autoritatea. Nu le vînase, dar le alungase de pe domeniile lor. A profitat de inerția unui, de egoismul altuia, pentru a le lua locul; folosind toate viciile lor, neîncercînd niciodată să le corecteze, ci numai să le usurpe puterea, ea sfîrșise, în realitate, prin a le înlocui aproape pe toate printr-un agent unic, intendentul, al căruia nume nici măcar nu-l cunoșteau atunci cînd s-au născut.

Singură puterea judiciară o incomodase în această mare întreprindere; dar, și în acest caz ea a sfîrșit prin a acapara substanța puterii, nelăsînd adversarilor decît umbra ei. Ea nu exclusese parlamentele din sfera administrativă; treptat, s-a extins ea însăși asupra acestei sfere astfel încât să o umple aproape în întregime. În anumite situații extraordinare și pasagere, în timpul foamei, de pildă, cînd pasiunile poporului ofereau un punct de sprijin ambiției magistraților, guvernarea centrală lăsa parlamentele să administreze momentan și le permitea deseori să producă agitații zgomotoase care au avut, multe dintre ele, ecouri în istorie; curînd însă, ea își relua în tacere locul său, și repunea discret mâna pe toți oamenii și pe toate lucrurile.

Dacă vrem să privim cu atenție lupta parlamentelor contra puterii regale, vom vedea că s-a dus aproape întotdeauna pe terenul politică, și nu pe cel al administrației. Certurile se nasc de obicei referitor la un nou impozit; adică, nu este puterea administrativă cea pe care și-o dispută cei doi adversari, ci puterea legislativă pe care și unul și celălalt aveau la fel de puțin dreptul să o dobîndească.

Aceasta se întîmplă din ce în ce

mai mult cu cît ne apropiem de Revoluție. Pe măsură ce pasiunile populare încep să se aprindă, parlamentul se amestecă și mai mult în politică; și cum, în același timp, puterea centrală și agenții săi devin mai experimentați și mai abili, același parlament se ocupă din ce în ce mai puțin de administrația propriu-zisă; cu fiecare zi, el devine mai puțin administrator și mai mult tribun.

Timpul deschide de altfel fără încetare guvernării centrale noi cîmpuri de acțiune în care tribunalele nu au abilitatea de a o urma; căci e vorba de probleme noi pentru care nu există precedente și care sunt străine de rutina lor. Societatea care cunoaște un mare progres generează în fiecare clipă nevoi noi, și fiecare dintre ele este pentru guvernare o nouă sursă de putere; căci numai ea este în poziția de a le satisface. În timp ce sfera administrativă a tribunalelor rămîne fixă, a sa este mobilă și se extinde fără încetare odată cu civilizația însăși.

Revoluția care se apropie și începe să agite spiritele tuturor francezilor le sugerează mii de idei noi pe care ea singură le poate realiza; înainte de a o răsturna, ea duce la dezvoltarea sa. Guvernarea însăși se perfecționează; la fel și restul. Acest lucru frapează în mod special atunci cînd îi studiem arhivele. Controlorul general și intendentul din 1770 nu mai seamănă cu intendentul și controlorul general din 1740; administrația este transformată. Agenții săi sunt aceiași, un alt spirit îi impulsionează. Pe măsură ce ea a devenit mai detaliată, mai extinsă, a devenit mai ordonată și mai savantă. Ajungînd să acapareze totul, ea devine mai moderată; ea oprește mai puțin, în schimb dirijează mai mult.

Primele eforturi ale Revoluției distruseseă această mare instituție a monarhiei; ea a fost restaurată în 1800. Nu

principiile de la 1789 în materie de administrație, cum s-a afirmat de atâtea ori, sănt cele care au triumfat în această epocă și după, ci, din contră, acelea ale vechiului regim, care au fost atunci revigorate și au rămas astfel.

Dacă sănătățile sunt întrebări cum se face că această parte a vechiului regim a fost transferată în întregime în noua societate încorporindu-i-se, voi răspunde că, dacă centralizarea nu a pierit nicidcum în timpul Revoluției, este pentru că ea însăși a fost începutul acestei revoluții și semnul său prevestitor; și voi adăuga că, atunci cînd un popor a distrus în sinul său aristocrația, el merge repede și în mod natural către centralizare. Trebuie, aşadar, mult mai puține eforturi pentru a-l grăbi pe această pantă decît pentru a-l reține. În sinul său toate puterile tind în mod firesc către unitate, și nu reușim decît cu foarte multă îndemnare să le menținem divizate.

Revoluția democratică care a distrus atîțea instituții ale vechiului regim trebuia deci să îl consolideze pe acesta, și centralizarea își găsea atît de natural locul în societatea pe care revoluția o formase, încît a putut fi cu ușurință luată drept una din lucrările sale.

Capitolul al VII-lea

Cum Franța era deja, dintre toate țările Europei, cea a cărei capitală dobîndise cea mai mare preponderență asupra provinciilor și absorbea cel mai bine întreg imperiul

Nici situația, nici grandoarea și nici bogăția capitalelor nu este cea care determină preponderența lor politică asupra restului imperiului, ci natura guvernării.

Londra, care este la fel de populată ca un regat, nu a exercitat pînă în pre-

zent o influență suverană asupra destinelor Marii Britanii. Nici un cetățean din Statele Unite nu își imaginează că poporul din New York ar putea să decidă soarta Uniunii americane. Mai mult, nimeni din Statul New York nu își închipuie că voința particulară a acestui oraș ar putea singură să dirijeze treburile omenești. Cu toate acestea, New York-ul cuprinde astăzi atâtă locuitori cît conținea Parisul în momentul în care a izbucnit Revoluția.

Parisul însuși, în epoca războaielor religioase, era, comparativ cu restul regatului, atît de populat pe cît putea să fie în 1789. Cu toate acestea, el nu a putut să decidă nimic. Pe timpul Frondei, Parisul nu era încă decît orașul cel mai mare al Franței. În 1789, el este deja însăși Franța.

Montesquieu scria unuia dintre prietenii săi în 1740: în Franță nu există decît Parisul și provinciile îndepărtate, deoarece Parisul nu a avut încă timpul să le devoreze. În 1750, marchizul de Mirabeau, spirit himeric, dar uneori profund, spune, vorbind despre Paris, dar fără să-l numească: "Capitalele sănătățile necesare; dar dacă capul devine prea mare, corpul devine apoplectic și totul pierde. Ce se va întimpla deci dacă, abandonând provinciile unui fel de dependență directă și considerind, pentru a spune astfel, locuitorii doar ca slujitori de mîna a doua dacă nelăsind acolo nici un mijloc de apreciere și ambiției nici o sansă de a face carieră, atragem tot ce posedă un grăunte de talent în această capitală!" El numește aceasta un fel de revoluție tacută care depopulează provinciile de notabilitii lor, de oamenii de afaceri și de ceea ce numim oameni de spirit (...)

Această revoluție nu a scăpat guvernării, însă ea nu o afectă pe aceasta din urmă decît sub forma ei cea mai materială, creșterea orașului. Guvernarea centrală

vedea Parisul extinzindu-se cu fiecare zi, și se temea să nu devină dificil să administrezi bine un oraș atât de mare. Găsim un mare număr de ordonanțe ale regilor noștri, în principal în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, care au drept scop oprirea acestei creșteri. Acești principi concentrau din ce în ce mai mult în Paris sau la porțile sale toată viața publică a Franței, și vroiau ca Parisul să ramână de dimensiuni reduse. Se interzicea construirea de noi case sau oamenii erau constrânsi să nu le construiască decât în modul cel mai costisitor și în locurile cele mai puțin atrăgătoare și indicate de dinainte. Este adevarat, nici o ordonanță nu constată că, în ciuda celei precedente, Parisul nu a încetat să se extindă. De șase ori a încercat Ludovic al XVI-lea în timpul domniei sale și fiind stăpîn pe puterile sale să opreasca extinderea Parisului, și a eşuat: orașul s-a mărit în ciudă edictelor sale. Dar preponderența crește încă mai repede decât zidurile sale; ceea ce o asigură, e mai puțin ceea ce se întâmplă în incinta sa, ci ceea ce vine din afară.

În același timp, într-adevăr, am văzut pretutindeni dispărând din ce în ce mai mult libertățile locale. Semnele unei vieți independente se stingeau pretutindeni; însăși trăsăturile fizionomiei diferitelor provincii devineau confuze; ultima urmă a vechii vieți publice se ștergea. Totuși, acest lucru nu se întâmpla pentru că națiunea căzuse în letargie: dimpotrivă, mișcare era peste tot; numai că motorul se găsea numai la Paris. Nu voi da decât un exemplu dintr-o mie. Găsesc în raporturile făcute către ministru despre starea bibliotecilor că în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea existau în provincie un număr considerabil de imprimerii care nu aveau tipografi sau ai căror tipografi nu mai faceau nimic. Nu ne putem îndoia totuși că s-au publicat infinit

mai multe cărți de toate felurile la sfîrșitul secolului al XVIII-lea decât în secolul al XVI-lea; dar mișcarea gîndirii nu mai pleca decât de la centrul. Parisul sfîrșise de devorat provinciile.

În momentul în care izbucnește revoluția franceză, această primă revoluție este desăvîrșită.

Celebrul călător Arthur Young părăsește Parisul la scurt timp după reunirea stărilor generale și cu puține zile înainte de luarea Bastiliei; contrastul pe care-l observă între ceea ce tocmai văzuse în oraș și ceea ce găsește în afară îl uimește. În Paris, totul era activitate și zgomot; fiecare moment producea un pamphlet politic: erau publicate pînă la nouăzeci și două pe săptămînă. Niciodată, spune el, nu am văzut o mișcare publicistică asemănătoare, nici chiar la Londra. În afara Parisului, totul îi pare inerție și tacere; sunt imprimate puține broșuri și nici un ziar. Provinciile, cu toate acestea, sunt agitate și gata să acționeze; însă rămîn imobile; dacă cetățenii se adună uneori, este pentru a afla noutățile care sunt așteptate de la Paris. În fiecare oraș, Young îi întrebă pe locuitori ce au de gînd să facă. „Răspunsul este pretutindeni același: «Nu suntem decât un oraș de provincie; trebuie să vedem ce vor face la Paris». Acești oameni nu îndrăznesc nici măcar să aibă o opinie, adaugă el, pînă nu află ceea ce se gîndește la Paris”.

Oamenii se miră de ușurința uititoare cu care Adunarea Constituantă a putut să distrugă dintr-o singură lovitură toate provinciile vechi ale Franței, dintre care unele erau mai vechi decât monarhia, și să divizeze metodic regatul în 83 de părți distincte, ca și cum ar fi vorba de solul virgin al lumii noi. Nimic nu a surprins mai mult și chiar însăjumăt restul Europei, care nu era pregătită pentru un

asemenea spectacol. „Este pentru prima oară, spunea Burke, cînd vedem oamenii îmbucătățindu-și țara într-un mod atît de barbar”. Părea, într-adevăr, că erau sfirșite corpuri vii: nu se dezmembrau însă altceva decît niște morți. (...)

Se cade de acord astăzi, mi se pare, că centralizarea administrativă și omnipotența Parisului sînt în mare parte răspunzătoare de căderea tuturor guvernărilor pe care le-am vazut succedindu-se de patruzeci de ani. Voi arăta fără greutate că trebuie să atribuim aceluiași fapt un rol important în ruinarea bruscă și violentă a vechii monarhii, și că trebuie să o așezăm printre cauzele principale ale acestei prime revoluții care le-a produs pe celelalte.

Cartea a treia

Capitolul I

Cum, către mijlocul secolului al XVIII-lea, oamenii de litere au devenit principalii oameni politici ai țării, și efectele care au rezultat din aceasta

Las deoparte acum faptele vechi și generale care au pregătit marea Revoluție pe care vreau să o descriu. Ajung la faptele particulare și mai recente care au desăvîrșit procesul de determinare a locului, nașterii și caracterul său.

Dintre toate națiunile Europei, Franța era de mult timp cea mai literară; cu toate acestea, oamenii de litere de aici nu au arătat niciodată spiritul pe care l-au manifestat către mijlocul secolului al XVIII-lea, și nici nu au deținut locul pe care l-au ocupat atunci. Acest lucru nu se mai văzuse niciodată la noi și nici, cred eu, în altă parte.

Oamenii de litere nu s-au ocupat zi de zi de treburile practice, aşa cum s-a

întîmplat în Anglia: dimpotrivă, niciodată nu au trăit la o mai mare depărtare de ele; ei nu aveau nici o autoritate, și nici nu îndeplineau vreo funcție publică într-o societate deja plină de funcționari.

Totuși, ei nu erau, asemenea majorității semenilor lor din Anglia, complet străini de politică, și retrăși în domeniul filozofiei pure și a literelor. Ei se ocupau fără încetare de problemele legate de guvernare; la drept vorbind, aceasta era ocupația lor caracteristică. Puteau fi auziți zi de zi perorînd despre originea societăților și a formelor lor primitive, despre drepturile primordiale ale cetătenilor și despre acelea ale autorității, despre raporturilor naturale și artificiale dintre oameni, despre caracterul eronat sau legitimitatea cutumei, și despre însesi principiile legilor. Pătrunzînd astfel în fiecare zi pînă la bazele constituției timpului lor, îi examinau curioși structura și îi criticau planul general. Este adevărat, nimeni nu făcea din aceste probleme importante obiectul unui studiu particular și aprofundat; iar cea mai mare parte dintre ei nu le atingeau decît în trecere și superficial; toți însă le abordau. Acest soi de politică abstractă și literară era răspîndită în doze inegale în toate operele acelui timp, și nu există niciuna, de la tratatul cel mai mare pînă la cîntece, care să nu conțină un pic din acestea.

În privința sistemelor politice ale acestor scriitori, ele variau într-o asemenea măsură, încît cei care ar vrea să le concilieze și să formeze o singură teorie a guvernării nu ar reuși niciodată să ducă la îndeplinire o asemenea sarcină.

Cu toate acestea, cînd îndepărăm detaliile pentru a ajunge la ideile principale, descoperim cu ușurință că autorii acestor diferite sisteme cad cel puțin de acord asupra unei noțiuni foarte generale pe care fiecare dintre ei pare să o fi con-

ceput de unul singur și care pare să preexiste în spiritul său ideilor particulare și să fie sursa comună a acestora. Oricît de separați ar fi în restul parcursului lor, ei au toti același punct de plecare: toti cred că e bine să substituim reguli simple și elementare, extrase din rațiune și din legea naturală, acelor cutume complexe și tradiționale care conduc societatea timpului lor.

Examinînd-o cu atenție, vom vedea că ceea ce am putea numi filozofia politică a secolului al XVIII-lea constă, la drept vorbind, numai în această noțiune. O asemenea idee nu era nicidcum nouă: ea apărea și reapărea continuu de trei mii de ani în imaginația oamenilor fără să poată niciodată să prindă rădăcini. Cum a ajuns ea să pună stăpînire de această dată pe spiritul tuturor scriitorilor? De ce, în loc să rămînă, cum făcuse deseori pînă atunci, în capul cîtorva filozofi, a coborât în multime și a căpătat consistență și căldura unei pașuni politice, în asemenea măsură încît am putut vedea teoriile generale și abstracte ale naturii societății devenind subiectul conversațiilor zilnice ale neisprăvătilor și inflamând pînă și imaginația femeilor și a tăranilor? Cum se face că oameni de litere care nu posedau nici ranguri, nici onoruri, nici bogății, nici responsabilități, nici putere, au devenit, în realitate, principalii oameni politici ai timpului, și chiar singurii, deoarece, în timp ce alții erau la cîrma guvernării, ei singuri detineau autoritatea? Aș dori să explic aceasta în puține cuvinte, și să scot în evidență ce influență extraordinară și teribilă au avut aceste fapte asupra Revoluției și pînă în zilele noastre, fapte care nu par să țină decît de istoria literaturii noastre.

Nu este întîmplător că filozofii secolului al XVIII-lea au conceput în general noțiuni atîț de opuse celor care serueau încă drept bază societății timpului

lor; aceste idei le fuseseră în mod natural sugerate chiar de observarea acestei societăți pe care cu totii o aveau sub ochi. Spectacolul atîtor privilegii abuzive sau ridicolă a căror greutate era resimțită din ce în ce mai mult și a căror cauză era din ce în ce mai puțin perceptă, împingea sau mai degrabă precipita simultan spiritul fiecărui dintre ei către ideea egalității naturale a condițiilor. Văzînd atîtea instituții neordonate și bizare, fiice ale altor timpuri, pe care nimeni nu încercase să le armonizeze, nici să le potrivească cu noile nevoi, și care păreau să-și eternizeze existența după ce și-au pierdut funcția lor proprii, ei erau cu ușurință dezgustați de lucrurile vechi și tradiționale, și erau în mod firesc înclinați să-și dorească reconstrucția societății timpului lor după un plan complet nou pe care fiecare dintre ei îl trasa urmînd numai lumina rațiunii sale.

Condiția însăși a acestor scriitori îi pregătea să guste teoriile generale și abstracte în materie de guvernare și să se încreadă orbește în ele. În îndepărtarea aproape infinită față de practică în care trăiau, nici o experiență nu tempera ardoarea pașunii lor naturale; nimic nu-i avertiza cu privire la obstacolele pe care faptele existente păreau să le aducă chiar celor mai dezirabile reforme; ei nu aveau nici o idee despre pericolele care însotescu întotdeauna revoluțiile cele mai necesare. Ei nici măcar nu le presimțeau în vreun fel; căci absența completă a oricărei libertăți politice făcea nu numai ca lumea treburilor practice să le fie puțin cunoscută, ci de-a dreptul invizibilă. Ei nu participau deloc și nici măcar nu păreau să vadă cum participau ceilalți la aceasta. Le lipsea deci această instrucție minimă pe care vederea unei societăți libere și zgromotul făcut de tot ce se spune în cadrul acesteia, o să chiar și acelora care au cel mai puțin de-a

face cu guvernarea. Ei devin astfel și mai încăpaținați în privința noutăților lor, și mai îndrăgostiți de idei generale și de sisteme, și mai disprețuitori față intelepciunea veche, și mai încrezători încă în rațiunea lor individuală decât se observă în mod comun la autorii care scriu cărți speculative despre politică.

Același fel de ignoranță făcea ca urechea și sufletul mulțimii să se plece orbește în fața acestora. Dacă francezii ar fi participat încă, precum odinioară, la guvernare în cadrul stării generale, dacă ar fi continuat chiar să se ocupe zilnic de administrația țării în adunările provinciilor lor, se poate afirma că ei nu s-ar fi lăsat niciodată entuziasmati, cum au făcut-o atunci, de ideile scriitorilor; ei ar fi reținut un anumit mod de a face lucrurile care i-ar fi prevenit împotriva teoriei pure.

Dacă, precum englezii, ei ar fi putut, fără să distrugă vechile lor instituții, să le schimbe treptat spiritul prin practică, poate că nu ar fi plăsmuit cu atât zel tot felul de noutăți. Dar fiecare dintre ei se simțea în orice clipă frânat în destinul său, în acțiunile persoanei sale, în bunăstarea sau în orgoliul său de o anumită lege veche, de un anumit obicei politic, de anumite rămășițe ale vechilor puteri, și nu vea la îndemîna sa nici un remediu pe care ar fi putut să-l aplice el însuși acestui râu particular. Părea că era nevoie să suporte totul sau să distrugă întreaga constituție a țării.

Noi am conservat totuși o libertate în mijlocul ruinei tuturor celorlalte: puteam filozofa aproape fără nici o conștiință asupra originilor societăților, asupra naturii fundamentale a guvernărilor și asupra drepturilor primordiale ale genului uman.

Toți cei care erau deranjați de practica zilnică a legislației s-au îndră-

gostit curind de această politică literară. Gustul a pătruns pînă la cei pe care natura sau condiția ii îndepărta, în mod natural, cel mai mult de speculațiile abstrakte. Nu a existat contribuabil lezat de repartizarea egală a impozitelor care să nu fie entuziasmat de ideea că toți oamenii trebuie să fie egali; nu a existat nici un mic proprietar care, suportînd ravagii făcute de iepuriile gentilom-ului vecin cu el, să nu-i placă să audă spunîndu-se că toate privilegiile erau nediferențiat condamnate de rațiune. Fiecare pasiune publică s-a deghizat astfel în filozofie; viața politică a fost violent respinsă în literatură, iar scriitorii, preluînd controlul dirijării opiniei, s-au găsit momentan în locul pe care șefii de partid îl ocupă de obicei în țările libere.

Nimeni nu mai era în stare să le conteste acest rol.

O aristocratie viguroasă nu conduce numai treburile omenești; ea dirijează și opiniile, dă tonul scriitorilor și confează autoritate ideilor. În secolul al XVIII-lea, nobilimea franceză pierduse complet această parte a stăpîririi sale; creditul său a urmat destinul puterii sale: locul pe care ea îl ocupase în guvernarea spiritelor era gol, și scriitorii puteau să se întindă asupra lui după bunul lor plac și să-l ocupe singuri.

Mai mult, însăși această aristocrație, al cărei loc ei îl ocupau, favoriza acțiunea lor; ea uitase atât de bine cum teoriile generale, odată admise, ajung inevitabil să se transforme în pasiuni politice și în acțiuni, încît doctrinele cele mai opuse drepturilor sale particulare, ba chiar și existenței sale, îi păreau jocuri foarte inginoase ale spiritului; ea însăși se amesteca de bunăvoie pentru a face să treacă timpul, și se bucura în liniște de imunitatile și de privilegiile sale, disertînd cu serenitate asupra absurdității tuturor cutumelor existente.

Oamenii se miră deseori vazind orbirea ciudată cu care clasele înalte ale vechiului regim au contribuit singure la ruina lor; dar de unde și-ar fi putut dobîndi luminile? Instituțiile libere nu sînt mai puțin necesare principalilor cetăteni pentru a-i învăța care sînt pericolele lor, cît și celor mai mici, pentru a le asigura drepturile. De mai mult de un secol de cînd ultimele urme ale unei vieți publice dispăruseră din societatea noastră, oamenii cei mai direct interesati de menținerea vechii constituții nu fuseseră deloc avertizați de decăderea acestui edificiu străvechi. Cum nimic nu se schimbase din punct de vedere exterior, ei își imaginau că totul rămăsese exact la fel. Spiritul lor se oprișe deci exact în punctul în care rămăsesese cel al părinților lor. Nobilimea se arată la fel de preocupată de încalcările puterii regale din caietele lui 1789 cît ar fi putut să fie în cele din secolul al XV-lea. De partea sa, nefericitul Ludovic al XVI-lea, după cum Burke remarcă pe bună dreptate, cu puțin înainte de a muri luat de torrentul democrației continua să vadă în aristocrație rivalul principal al puterii regale; el nu avea încredere în ea de parcă am fi fost încă pe timpul Frondei. Burgheria și poporul îi păreau dimpotrivă, ca și străbunilor săi, sprijinul cel mai sigur al tronului.

Dar ceea ce nouă ne va părea cel mai ciudat, nouă care avem sub ochi ruienele atîtor revoluții, este că însăși noțiunea unei revoluții violente era absentă din spiritele părinților noștri. Ea nu era discutată și nici nu fusese concepută. Micile zguduiri pe care libertatea publică le imprimă continuu societătilor celor mai bine așezate aduc mereu aminte de posibilitatea răsturnărilor și mențin trează prudență publică; dar în această societate franceză a secolului al XVIII-lea care avea să se

prăbușească în abis, nimic nu exista încă care să anunțe spre ce se se îndrepta ea.

Citesc atent caietele pe care le țin cele trei ordine înainte de a se reuni în 1789; spun cele trei ordine, cele ale nobilimii și clerului, precum și cel al stării a treia. Remarc că într-un loc se cere schimbarea unei legi și în altul a unei cutume; continuu astfel pînă la capăt această muncă imensă, și cînd ajung să reunesc împreună toate aceste voințe particulare, îmi dau seama cu un fel de groază că ceea ce se cere este abolirea simultană și sistematică a tuturor legilor și a tuturor cutumelor existente în țară; îmi dau seama imediat că va fi vorba de una din cele mai vaste și mai periculoase revoluții care au avut loc vreodată pe lume. Cei care vor fi miinile victimele nu știu nimic de aceasta; ei cred că transformarea totală și bruscă a unei societăți atît de complicate și de vechi se poate opera fără frămîntări, cu ajutorul rațiunii, și numai prin intermediul ei. Nenorocitii! Ei au uitat pînă și această maximă pe care părinții lor au exprimat-o astfel, cu patru sute de ani înainte, în franceza naivă și energetică a celor timpuri: *"Cerînd preamare slobozenie și prea multe libertăți ajungem la o înrobire prea mare"*.

Nu este surprinzător că nobilimea și burgheria, excluse de atîta timp din viața publică, manifestă această lipsă singulară de experiență; dar ceea ce uimește mai mult, este că însăși cei care conduc treburile omenești, miniștrii, magistrații și intendenții nu manifestă nicidcum mai multă clarviziune. Mulți dintre ei erau totuși printre cei mai abili în meseria lor; ei cunoșteau temeinic toate detaliile administrației publice a timpului lor; dar în privința acestei mari științe a guvernămîntului care ne învață să înțelegem mișcarea generală a societății, să judecăm

ceea ce se petrece în spiritul maselor și să prevedem ceea ce va rezulta din aceasta, cu toții erau la fel de novici ca și poporul însuși. În realitate, numai jocul instituțiilor libere îi poate învăța temeinic pe oamenii de stat această parte principală a artei lor. (...)

Dacă ne gîndim acum că însăși această națiune franceză, atât de strâină de propriile sale probleme și atât de lipsită de experiență, atât de incomodată de propriile sale instituții și atât de lipsită de puterea de a le amenda, era pe atunci, dintre toate națiunile pămîntului, în același timp cea mai învățată și cea mai îndragostită de spiritul cultivat, vom înțelege fără dificultate cum au devenit scriitorii o putere politică și cum au sfîrșit prin a fi cea dintâi a acesteia.

În timp ce în Anglia aceia care scriau despre guvernămînt și aceia care guvernau erau amestecați, unii introducînd idei noi în practică, alții ameliorînd și circumscrînd teoriile cu ajutorul faptelor, în Franță, lumea politică a rămas parcă divizată în două provincii separate și fără nici o legătură între ele. În cea dintâi se administra; în cea de-a doua se stabileau principii abstrakte pe care toată administrația ar fi trebuit să se fondeze. Într-o parte se luau măsuri particulare pe care le cerea rutina; într-alta se proclamau legi generale, fără să se gîndească vreodată cineva să le aplice: unora le revenea conducerea treburilor omenești; celorlalți, dirijarea intelectelor. Deasupra societății reale a cărei constituție era încă tradițională, confuză și neordonată, unde toate legile rămîneau diverse și contradictorii, rangurile precizate condițiile fixe și sarcinile inegale, se construia astfel puțin cîte puțin o societate imaginară în care totul părea simplu și coordonat, uniform, echitabil și conform rațiunii.

Imaginația mulțimii a părăsit-o

treptat pe cea dintâi pentru a se refugia în cea de-a doua. Nu se mai interesa de ceea ce era pentru a visa la ceea ce ar fi putut să fie, și, pînă la urmă ea a ajuns prin spirit să trăiască în această cetate ideală care fusese construită de scriitori.

S-a atribuit deseori revoluția noastră celei din America: aceasta a avut, într-adevăr, multă influență asupra revoluției franceze, dar ea e datorată mai puțin lucruților care se făceau atunci în Statele Unite cît celor ce se gîndeau în același timp în Franță. În timp ce în restul Europei revoluția din America nu era încă decît un fapt nou și singular, la noi ea facea numai mai vizibil și mai frapant ceea ce se credea că se cunoaște deja. Într-o parte uimea, în alta ea sfîrșea prin a convinge. Americanii nu păreau să facă decît ceea ce scriitorii noștri concepuseră deja; ei dădeau substanță realității pe care noi eram pe cale de a o visa. Era ca și cum Fénelon s-ar fi găsit dintr-o dată în Salente.

Această situație, atât de nouă în istorie, a unei educații politice a unui mare popor făcută în întregime de oameni de litere, a fost cea care a contribuit poate cel mai mult la a da revoluției franceze geniul său propriu și care a făcut să rezulte din ea ceea ce vedem.

Scriitorii nu au furnizat numai ideile lor poporului care a făcut-o; i-au dat temperamentul și starea lor de spirit. Sub influența lor îndelungată, în lipsa unor alți conducători, în mijlocul ignoranței complete a practicii în care se trăia, întreaga națiune, citindu-i, a sfîrșit prin a le împrumuta instințele, spiritul, gusturile și chiar și instințele naturale a celor care scriau; astfel încît, cînd a început în cele din urmă să acționeze, ea a transferat în politică toate obiceiurile literaturii.

Cînd studiem istoria revoluției noastre, vedem că ea a fost condusă exact

în același spirit care a făcut să fie scrise atîtea cărți abstracte despre guvernare. Aceeași atracție pentru teoriile generale, pentru sistemele complete de legislație și pentru simetria exactă a legilor; același dispreț pentru faptele existente; aceeași încredere în teorie; același gust pentru ceea ce este original, ingenios și nou în privința instituțiilor; aceeași dorință de a reface dintr-o dată întreaga constituție urmînd regulile logice și un plan unic, în loc de a căuta să o amendezi în părțile sale componente. Înfricoșător spectacol! Căci ceea ce este o calitate la scriitor este uneori viciu la omul de stat, și aceleași lucruri care deseori au făcut să fie scrise cărti frumoase pot conduce la mari revoluții.

Însuși limbajul politicii a luat atunci ceva din cel pe care îl vorbeau acești autori; el s-a umplut de expresii generale, de termeni abstracti, de cuvinte ambicioase, de turnuri literare. Acest stil, ajutat de pasiunile politice care îl utilizau, a pătruns în toate clasele și a coborât cu o ușurință singulară pînă la cele din urmă. Cu mult înaintea Revoluției, edictele

regelui Ludovic al XVI-lea vorbesc deseori de legea naturală și de drepturile omului. Întîlnesc țărani care, în cererile lor, își numesc deseori vecinii concețăteni; intendantul, un magistrat respectabil; preotul parohiei, ministrul altarelor, și bunul Dumnezeu, Ființa Supremă, și cărora aproape că nu le lipsește pentru a deveni niște scriitori îndeajuns de mediocre decît să știe ortografie.

Aceste calități noi s-au încorporat atât de bine vechiului fond al caracterului francez încît deseori i s-a atribuit naturii noastre ceea ce nu provenea decît din această educație singulară. Am auzit afirmîndu-se că gustul sau mai degrabă pașiuinea pe care am manifestat-o de șaizeci de ani pentru ideile generale, sistemele și cuvintele mari în materie de politică ținea de nu știa ce caracteristică particulară a rasei noastre, a ceea ce se numea puțin emfatic *spiritul francez*: ca și cum această pretinsă caracteristică ar fi putut să apară dintr-o dată către sfîrșitul secolului trecut, după ce se ascunse de-a lungul întregii noastre istorii. (...).

NOTE

1. S-a spus că specificul filosofiei secolului al XVIII-lea constă într-un fel de admirărie a rațiunii umane, o încredere fără limite în atotputernicia sa de a transforma legile, instituțiile și moravurile după bunul său plac. Trebuie să ne înțelegem bine: unii dintre acești filosofi adorau, la drept vorbind, mai puțin rațiunea umană cît propria lor rațiune. Nimeni niciodată nu a arătat mai puțină încredere decît aceștia în înțelepciunea comună. Aș putea cita mai mulți dintre ei care disprețuiau aproape în același măsură mulțimea și pe bunul Dumnezeu. Ei manifestau un orgoliu de rivali față de cel din urmă și unul de

parveniți față de cea dintâi. Supunerea adevărată și respectuoasă în fața voințelor majorității le era atât de strânsă ca și supunerea față de voință divină. Aproape toți revoluționarii au manifestat încă de atunci această trăsătură dublă. Aceasta este foarte departe de acel respect mărturisit de englezi și americani față de sentimentele majorității concetătenilor lor. La ei, rațiunea este mindră și încrezătoare în ea însăși, dar niciodată insolentă; astfel, ea a condus la libertate, în timp ce a noastră a făcut numai să inventeze noi forme de servitute. (n.aut.)

Alexis de Tocqueville

*Alexis de Tocqueville către
Arthur de Gobineau **

Tocqueville, 5 septembrie 1843

S crisoarea dumneavoastră, domnule, mi-a parvenit în chiar ziua plecării mele către consiliul general. Am găsit-o imediat ce m-am întors. Vreau să-i răspund de îndată.

Ceea ce v-aș ruga acum, este să lăsați o clipă deoparte cărțile dumneavoastră și, revăzând rapid în minte rezultatul lecturilor recente și al studiilor dumneavoastră anterioare, să răspundeți sub formă de conversație la întrebările următoare: în definitiv ce este *nou* în lucrările și descoperirile moraliștilor moderni? Înțeleg prin *moderni*, nu numai pe aceia care au scris în ultimii cincizeci de ani, ci pe moraliștii care le-au fost imediat anteriori și care aparțin acelei generații care s-a desprins în mod decisiv de evul mediu. Au conceput ei obligațiile oamenilor dintr-o perspectivă cu adevărat nouă? Au descoperit ei o motivație nouă a acțiunilor lor? Au dat ei un alt fundament sau chiar o altă explicație îndatoririlor lor? Au schimbat ei locul sanctiunii legilor morale? Iată, din punctul meu de vedere, ce întrezăresc în mijlocul obscuritatei profunde care învăluie un asemenea subiect: creștinismul, după părerea mea, a realizat

o revoluție sau, dacă preferați, o schimbare foarte importantă a ideilor care privesc îndatoririle și drepturile, idei care sunt, în definitiv, materia unei morale sănătoase.

Creștinismul nu a creat, propriu-zis, îndatoriri noi sau, altfel spus, virtuți cu totul noi; însă a schimbat poziția relativă pe care le aveau acestea în raporturile lor. Virtuțile primitive și pe jumătate sălbaticice erau în fruntea listei; creștinismul le-a așezat la sfîrșit. Virtuțile blînde, precum umanismul, mila, indulgența, și chiar iertarea faptelor rele erau așezate pe ultimul loc; el le-a așezat înaintea tuturor celorlalte. Aceasta a fost cea dintâi schimbare.

Sfera îndatoririlor era restrânsă. Creștinismul a largit-o. Această sferă nu-i privea decât pe concetăteni. Creștinismul a făcut ca ea să-i cuprindă pe toți oamenii. Ea îi privea în principal pe stăpini, el i-a inclus și pe sclavi. Creștinismul a introdus egalitatea, unitatea și fraternitatea umană. Aceasta a fost cea de-a doua schimbare.

Sanctiunea legilor morale ținea mai mult de această lume decât de cealaltă. Creștinismul a așezat scopul vieții dincolo de viață și a conferit astfel moralei un

* Text preluat din *Oeuvres complètes* (ed. A Jardin), Gallimard, vol. IX, pp. 45-48.

caracter mai pur, mai imaterial, mai dezinteresat și mai înalt. Aceasta a fost ultima schimbare.

Toate aceste lucruri fuseseră văzute, arătate și propovăduite înainte de apariția creștinismului. Însă numai el le-a reunit într-un ansamblu, numai el a legat părțile între ele; și, transformând această nouă morală în religie, creștinismul a revărsat-o asupra tuturor spiritelor.

Am trăit cu această concepție de-a lungul multor secole. I-am adus noi recent vreo schimbare esențială? Iată ceea ce nu pot percepe cu claritate. Am adăugat, poate, unele *nuante* la culorile tabloului, dar nu văd să fi adăugat culori cu totul noi. Morala din zilele noastre, aşa cum o văd înfățișîndu-se în cuvinte, în acte publice, în acțiuni individuale, în pălavrägeala neîncetată a societății noastre limbute (las deoparte conținutul cărților voluminoase scrise asupra acestui subiect), morala modernă, precum spuneam, îmi pare că a revenit în anumite privințe la noțiunile antichității; morala modernă însă, în majoritatea cazurilor, nu a făcut decât să dezvolte, să extindă consecințele moralei creștine, fără să-i schimbe principiile. Societatea noastră s-a îndepărtat mult mai mult de teologie decât de filozofia creștină. Cum credințele noastre religioase au devenit mai puțin ferme și imaginea lumii de dincolo mai neclară, morala noastră trebuia să se arate mai indulgentă față de nevoile și plăcerile materiale. Este o idee pe care o exprimau, cred, saint-simonienii, spunînd că *trebuie să reabilităm trupul*. Probabil că a fost necesar ca această tendință să apară de mult timp în scrierile și doctrinele moraliștilor moderni.

Din același motiv a trebuit să se încearcă găsirea în această viață a unei sancțiuni a legilor morale care nu mai putea fi neproblematic plasată exclusiv dincolo de ea. De aici, doctrina *interesului*

bine înțeles sau a avantajelor pe care cinstea le procură în această lume și a relor cărora viciul le dă naștere. *Utilitaristii* englezi exprimă această tendință nouă pe care moraliștii creștini au cunoscut-o insuficient sau au ignorat-o complet.

Creștinismul și, prin urmare, morala creștină, se instituise independent de orice putere politică și chiar de orice naționalitate. Măreția operei sale a fost de a crea o societate umană dincolo de toate societățile naționale. Îndatoririle reciproce ale oamenilor în calitatea lor de *cetăteni*, obligațiile cetățeanului față de patrie, într-un cuvînt, virtuțile publice mi se păreau prost definite și destul de neglijate de morala creștină. Acesta este, după părearea mea, punctul slab al admirabilei morale creștine, după cum tot acesta era singurul punct cu adevărat forte al moralei antice. Cu toate că ideea creștină de fraternitate umană a pus complet stăpînire pe spiritul modern, virtuțile publice au recisitigat mult teren în timpurile noastre, și sunt convins că moraliștii secolului trecut și cei ai secolului nostru sunt mult mai preocupati de ele decât predecesorii lor, lucru care se datorează redeșteptării pasiunilor politice care au fost, deopotrivă, cauza și efectul marilor schimbări ai căror martori suntem. Lumea modernă a reluat și a pus astfel la loc de cinste o parte din morala anticilor și a așezat-o în mijlocul noțiunilor care alcătuiesc morala creștină.

Însă cea mai remarcabilă inovație a modernilor în domeniul moralei mi se pare că stă în dezvoltarea fără precedent și în forma nouă conferită, în zilele noastre, celor două idei pe care creștinismul le scosese deja puternic în relief, și anume: dreptul egal al tuturor oamenilor asupra bunurilor acestei lumi și datoria celor care au mai mult de a veni în ajutorul celor care au mai puțin. Revoluțiile care au răsturnat vechea ierarhie europeană, răspîn-

direa bogăților și luminilor care a făcut ca indivizii să devină foarte asemănători între ei, au condus la o dezvoltare fără precedent și neașteptată ale acestui principiu al egalității pe care creștinismul îl așezase mai degrabă într-o sferă imaterială decât în rîndul lucrurilor vizibile. Ideea că *toți* oamenii au un drept la anumite bunuri, la anumite posesiuni și că ceea dinții obligație morală este de a le procura aceste lucruri, a căpătat, așa cum spuneam mai sus, o importanță foarte mare și o varietate infinită de aspecte. Această primă inovație a condus la o alta: creștinismul făcuse din binefacere sau, cum o numise el, din caritate, o virtute privată. Noi o transformăm, din ce în ce mai mult, într-o datorie socială, într-o obligație politică și o virtute publică. Numărul mare al oamenilor care trebuie ajutați, diversitatea nevoilor la care ne socotim datori să răspundem, dispariția marilor individualități la care am fi putut recurge pentru a realiza acest lucru, toate acestea au făcut ca privirile să se întoarcă către cîrmuire. Acestora le-a fost impusă o obligație riguroasă de a îndrepta anumite inegalități, de a veni în întîmpinarea anumitor nevoi, de a da un sprijin tuturor celor slabî și nefericiți. S-a format, astfel, un fel de morală socială și politică pe care anticii nu o cunoșteau decât într-un mod foarte imperfect și care este o îmbinare a ideilor politice ale antichității cu noțiunile morale ale creștinismului.

Iată, stimate domnule de Gobineau, tot ce pot să întrezăresc în prezent, în mijlocul cetății care mă înconjoară. Ați remarcat că nu am vorbit decât despre ceea ce observ cu privire la moravuri; nu sunt în măsură să spun dacă aceleasi, sau alte semne se regăsesc în cărți. Nu vă expun nicidcum reflecțiile precedente ca o bază, un cadru, ci drept un exemplu a ceea ce se cere cercetat. Trebuie să descoperim ce este nou în ceea ce privește morală. Am încercat

aici, cu foarte mare greutate, să fac acest lucru, încercând să mă mențin foarte aproape de fapte. Inducțiile mele vi se par adevărate sau false? Ați putea propune altele? Sunt ele justificate de teoriile morale moderne? Eram înclinat din fire, datorită deprinderilor spiritului meu, ca, în ceea ce privește morală, să nu mă atașez decât de lucrurile noi care ar putea avea un efect direct asupra acțiunilor oamenilor. Nu îmi este, însă, permis să neglijez nici acele nouătăți morale care nu ar avea această tendință, noile sisteme, noile explicații și alte lucruri pe care mi-aș permite, dacă nu aș lucra pentru o academie, să le numesc reverii neproductive, dar pe care, din această cauză, trebuie să le numesc creații interesante ale spiritului omenesc.

Abia atunci cînd vom stabili *în linii mari* ceea ce este nou în doctrinele și tendințele morale ale epocii noastre, vom putea sesiza în detaliile lor concrete transformările acestor date inițiale. Înainte de toate, trebuie să le obținem. Adunați-vă gîndurile, stimate colaborator, și reflectați adînc la ceea ce v-am spus aici. Ceea ce vă cer acum nu mai este o muncă de școlar, ci de maestru; sunt sigur că nu vă depășește puterile. O dată aflat în posesia acestor cunoștințe, continuarea cercetării va fi în același timp mai lesnicioasă și mult mai interesantă.

Dacă aveți ceva pentru mine, trebuie să faceți un pachet și să mi-l trimiteți prin diligență la *Valogné, hotel du Louvre*.

Adio, domnule, și primiți, vă rog, expresia celei mai reale afecțiuni.

Alexis de Tocqueville

P.S. - Nu ardeți această scrisoare, pe care îmi va fi, poate, util să o recitesc într-o zi cînd voi reîncepe, în cele din urmă, să scriu.

Traducere de Camil Ungureanu

Martin Krygier

*Specificul societății civile**

In his attempt to outline the main characteristic of the civil society, the author argues that the dichotomy between civil society and the state is misleading when is translated from the struggle against despotism to the effort to build a flourishing civil society in a democratic state. Far from being "against" the state or thriving in a "minimal" state, a civil society in a good shape is entwined with the state. Moreover, he offers us a precious analyse of civility as an essential charter of the democratic society.

In 1989, după mai bine de un secol de relativă neglijare, "societatea civilă" părea un concept căruia îi venise vremea. Deși are o istorie lungă și cosmopolită, a ieșit din nou la iveală în momentul în care disidenții din țările comuniste (și din unele dictatoriale) l-au readus la viață. Eforturile disidenților captaseră deja atenția și admirația multora, iar sloganul lor a început să răsune în jurul lumii prin anii optzeci. Și aceasta cu și mai multă forță când "societatea civilă", dintr-un simbol al celor aparent fără de putere, a fost salutată drept epocală victorie asupra unui sistem care a căutat să o zdrobească și căreia i s-a opus nemilos.¹ Dacă Stalin ar mai fi trăit pentru a întreba căte "divizii" are societatea civilă (ca să

nu îl mai menționăm pe Papă), răspunsul factual ar fi fost: mult mai multe decât tine.

Adevărul era, bineînțeles, mai complicat chiar și atunci iar vremurile s-au mai schimbat. Astăzi, mulți văd în societatea civilă doar un clișeu depășit, eronat și irelevant, probabil cândva folosit din punct de vedere tactic în lupta împotriva comunismului, dar de o însemnatate redusă pentru construcția post-comunismului, pentru o gândire construcțivă asupra acestuia.²

În mod paradoxal, această dizgrație a apărut mult mai spectaculos acolo unde s-au făcut auzite chemările moderne pentru o societate civilă decât în Occidentul capitalist unde timp îndelungat a fost aproape uitată, deși acum este la modă.³

* Această lucrare se inspiră din, reprelucrează și extinde materiale pe care le-am publicat în diverse locuri: "Cercuri virtuale: reflecții contradictorii asupra puterii, instituțiilor și a societății civile", (1996-97) *East European Politics and Societies*, pp. 36-88, "Sursele societății civile", Partea 1, Quadrant, octombrie 1996, pp. 12-22; Partea a 2-a, noiembrie 1996, pp. 26-32, *Between Fear and Hope. Hybrid Thoughts on Public Values*, ABC Books, Sydney, 1997, capitolul 3: "Folosale spiritului civic".

Astăzi auzim mult mai des vorbindu-se despre ea în democrațiile occidentale, care chipurile au avut-o dar nu au prea băgat-o în seamă, decât în Estul post-comunist, care nu a avut-o, a dorit-o, iar acum nu prea știe ce să credă despre ea.

Într-adevăr, în Occident este la fel de greu azi să găsim pe cineva care să i se împotrivească, pe cât de greu era nu cu mult timp în urmă să dăm de cineva care să fi pledat pentru ea, sau care să fi vorbit măcar despre ea.⁴ De fapt, ea este atât de populară în Occident încât putem avea suspiciuni pe deplin justificate, fie și numai pe baza principiului lui Groucho Marx conform căruia nu trebuie să te înscrii într-un club care dorește sa te aibă drept membru. Deși este un principiu bun, îl voi ignora în acest caz. Pentru că clubul societății civile este unul în care e bine să te înscrii. Lăsând la o parte orice altceva, urează bun venit multora care sunt excluși din alte cluburi și nu îi tratează necorespunzător. Deci, îl recomand.

Pe de o parte, mi se pare un lucru regretabil să întoarcem spatele societății civile în anumite părți ale acestei regiuni, dat fiind că mai avem multe de învățat despre ea și de la ea. Pe de altă parte, anumite lucruri despre care nu s-a prea vorbit merită menționate. Societatea civilă este – sau cel puțin poate să fie – ceea ce poate fi numit un “ideal practic”, și, ca atare, un ideal pe care vreau să îl recomand. Ideal pentru că, deși nu poate fi realizată perfect nicăieri și este asediată de tensiuni și contradicții – unele fiind propriile-i creații,⁶ merită să luptăm pentru ea. Practic, pentru că a fost realizată într-o măsură considerabilă în anumite locuri și perioade, iar dat fiind că a existat putem presupune că poate să existe în continuare.

Gândindu-ne la acest ideal, ar trebui să luăm în considerație două aspecte:

elementele necesare, de bază, fără de care o societate civilă nu poate nici măcar exista, dar și ceea ce ar fi necesar pentru a-i permite să înflorească. Putem învăța cel mai bine multe lucruri despre cel de-al doilea aspect – și mai ales despre deosebită importanță a unei *societăți* independente – de la disidenții care au căutat să restabilească elemente ale societății civile acolo unde fusese în mare măsură distrusă. Dar, în ceea ce privește celălalt aspect, mai multe elemente calitative – mai ales semnificația *spiritului civic* – trebuie să privim în altă parte, și nu toată lumea face acest lucru.⁷ Spiritul civic nu a reprezentat o pasiune locală în spațiul post-comunistului și probabil că e greu să dezvoltă o pasiune în ceea ce îl privește. Merită să încercăm, totuși.

Ar trebui să subliniez că orice termen care a devenit atât de popular printre atâtea persoane îndeplinește, probabil, numeroase sarcini diferite. Oricine își însușește expresia o prelucrăază, și nu reproduce doar o definiție de dicționar. Iar eu nu fac excepție. Ceea ce urmează reprezintă ceea ce eu înțeleg și consider valoros la societatea civilă, nu neapărat ceea ce “ea” este în mod firesc. Iar ceea ce vreau să subliniez cu precădere este caracterul specific *calitativ* al conceptului.

Adesea, convertiți recent la cauza societății civile au fost atât de impresionați de nou descoperita “semnificație a socialului” încât “societatea civilă” are pur și simplu rolul de a indica ceea ce nu aparține statului ci societății, sau cel puțin de a indica acele părți ale societății care funcționează separat de stat – așa-numitul “al treilea sector”. Adjectivul nu își îndeplinește rolul decât dacă excludem statul. Precum un apendice sau o a cincea roată, este greu de înțeles prezența adjectivului. Își, totuși, adjectivul contează și el. Aceasta

introduce componenta calitativă care este crucială și distinctivă. O societate *civilă* nu este doar o societate independentă de guvern, ori una compusă din elemente independente. Este o societate de un tip special. Există multe feluri diferite de societate și numeroase tipuri diferite de relații în interiorul oricărei societăți. Doar unele sunt civile. Dar înind că s-a scris mai puțin despre această dimensiune calitativă, mă voi concentra asupra spiritului civic, iar dat fiind că "societatea" este și ea importantă, voi începe cu ea.

1. Societatea

In Occident, cele mai populare și influente lucrări recente pe tema societății civile pun accentul pe substantiv – *societatea*. Esențialul, exprimat în numeroase feluri, este că societatea conținează într-o foarte mare măsură. În afară de axa sus-jos, a legăturilor verticale de la guvernămînt spre cetățeni, partizanii societății civile atrag atenția – susținându-le în același timp importanța – asupra legăturilor orizontale între cetățeni și a legăturilor de jos în sus, de la cetățeni spre guvernămînt. Ei indică consecințele salutare ale înscrerilor, ale asociațiilor voluntare, ale instituțiilor informale, ale cooperării, ale încrederii, ale "capitalului social", ale activităților care se constituie la inițiativa societății mai degrabă decât la cea a guvernelor. Într-adevăr, această concepție a societății civile este atât de predominantă, încât mulți dintre cei care vorbesc despre ea se gândesc la cât din cele ce se petrec poate fi categorisit drept sfera "sectorului non-guvernamental". Unii accentuează ceea ce guvernele nu pot face, alții ceea ce cetățenii pot face. În orice caz, atenția este dirijată asupra rețelelor sociale și asupra inițiativelor generate social, de obicei

în contrast cu proiectele inițiate de guvern.

Deși contextul este radical diferit, această temă nu trădează prea tare utilizările timpurii ale termenului de către disidenții din țările comuniste, în special din Polonia, care au căutat să redobândească posibilitatea legăturilor sociale între cetățeni, independente de dominația înăbușitoare a statului comunist. Într-adevăr, Polonia are o semnificație specială și de perspectivă pentru oricine se gândește astăzi la interesul reînnoit pentru societatea civilă. Pentru că acolo, mai mult decât oriunde altundeva, s-a dezvoltat o mișcare socială în numele "societății" (*społeczeństwo*), care s-a dovedit a fi remarcabil de încrezătoare în propriile forțe și care, în cele din urmă, a fost plină de un succes greu de închipuit. Bineînteleas, această mișcare a fost simbolizată în conștiința publică de cuvântul *Solidarnosc*, care s-a identificat cu ea. Numeroși oameni din lumea întreagă au auzit pentru prima dată de noțiunea de societate civilă și au ajuns să o considere importantă tocmai datorită activităților acestei mișcări. Unora le-a venit chiar ideea de a reface cariera conceptului pentru a vedea ce înțelegeau prin el cei care folosiseră termenul în alte circumstanțe și ce – dacă era cazul – legă aceste utilizări mai timpurii de utilizările mai recente. Acest lucru, credeau ei, ar putea să ne ajute să înțelegem conceptul. Ar putea chiar să ne ajute să înțelegem lumea.

Într-adevăr, avem multe de învățat despre societatea civilă de pe urma manifestelor, luptelor, ambiiilor și destinalui *Solidaritatei*. Observația centrală a disidenților din țările comuniste care au aprins scânteia interesului reînnoit asupra acestei vechi idei, a constat în faptul că lor le lipsea ceva ce părea normal în Occident: relații sociale care nu erau pulverizate sau deformate de către un stat fără

limite, relații care își aveau propriile programe și ritmuri. În societățile civile oamenii își vedea de treburile lor prin activități și în cadrul unor asociații pe care ei, și nu statul, le-au ales și pe care ei, și nu statul, le conduceau. Nu era nevoie să ceară permisiunea cuiva. Apăreau și se destrămau la inițiativa membrilor lor, nu ca rezultat al unui ordin politic. Toate acestea reprezentau o posibilitate extraordinară pentru cei cărora le erau refuzate deliberat și sistematic, oricât de prozaic le-ar putea părea celor care nu s-au aflat în situația de a le vedea puse la îndoială. Pentru că societățile comuniste erau diferite.

Astfel, în 1976, Adam Michnik, una dintre figurile de vârf ale opoziției democratice față de statul comunist, a articulat o nouă țintă strategică pentru cei interesați de schimbarea socială și politică în țările comuniste: mai întâi societatea, iar pe urmă statul. Într-un articol foarte influent, acesta scria: "ceea ce distinge opoziția de astăzi ... este credința că un program pentru evoluție ar trebui adresat unui public independent, nu unei puteri totalitare. Un astfel de program ar trebui să dea instrucțiuni oamenilor despre comportamentul lor, nu puterilor despre felul în care să se reformeze. Nimic nu instruiește mai bine autoritățile decât presiunea de jos."⁸

O parte centrală a strategiei opoziției era să încurajeze stabilirea și restabilirea legăturilor dintre membrii societății, legături orizontale care erau independente de stat și pe care statul încercase să le distrugă. Iar acestea ca o frână impusă statului și ca un scop în sine, mai degrabă decât ca metodă de smulgere a puterii de stat. Tocmai pentru că statul căuta să monopolizeze totul, orice relații autonome, orizontale între cetățeni devineau semnificative din punct de vedere politic.⁹ Dar

această largă semnificație politică nu era menită să fie tradusă în putere politică concepută conventional. Așa cum scria Michnik într-un alt eseu: "în aceste zile, a te înscrie în Partidul Comunist conducător este alegerea oportunităților. Cei care cred în idealurile libertății, egalității și libertății de a munci pot să găsească numai în rândurile opozitiei antitotalitare. Impulsul pentru acțiuni democratice trebuie să se nască acum din mijlocul lor. Asemenea acțiuni sunt unice prin faptul că nu țintesc să câștige puterea ci să ajute societății în a se organiza singură prin emanciparea graduală a grupurilor și a indivizilor din strânsoarea aparatului statal atotputernic. Oamenii trebuie să își vadă de propriile lor interese, de fluxul independent de informație, de învățământul și cultura liberă. Societatea trebuie să se transforme pe sine dintr-un "sac de cartofi" (în datorie această metaforă adevarată lui Marx) în executoare a propriilor interese și aspirații. Doar o asemenea societate se poate opune eficient totalitarismului și poate deveni un partener real în problemele puterii."¹⁰

Și astfel se explică faimosul slogan al colegului și mentorului lui Michnik, Jacek Kuron: "Nu le distrugăți comitatele. Înființați-le pe ale voastre." Deși nimici nu știa pe atunci, aceasta avea să fie sursa acelei mișcări a societății fără precedent împotriva statului: *Solidarnosc*, care a luat Polonia – și lumea – prin surprindere în august 1980.

Mișcarea a fost aparent distrusă când, pe 13 decembrie 1981, a fost impusă legea marțială și aproape întreaga conducere a *Solidarității* a fost arestată peste noapte. Dar societatea, deși obosită și rănită, nu a fost zdrobită. După câțiva ani de impas aparent și activități de opozitie ilegale și subterane de proporții extraordinare, guvernul și conducerea *Solidar-*

riatii au căzut de acord să poarte discuții în cadrul faimoaselor negocieri de la *Masa Rotundă* la începutul lui 1989. Printre multe alte lucruri, ei au căzut de acord asupra organizării de alegeri în iunie al aceluiași an, cu ocazia cărora candidații *Solidaritatei* au obținut un sprijin copleșitor și, pentru vremurile acelea, ulitor. Sistemul electoral asupra căruia se convenise i-a pus pe comuniști în imposibilitatea de a fi oficial în minoritate, dar după două luni de încercări, conducerea comunistă nu a putut forma un guvern, iar reprezentanții fostei opozitii au fost rugați să o facă. Restul este, precum se spune, istorie.

La nivel practic, experimentul polonez a fost un succes triumfator. A creat o mișcare socială de o proporție, de o putere și de o semnificație fără rival în regiune și a grăbit – cel puțin a manifestat vizibil și în mod inspirat – avalanșa care a măturat comunismul din Europa. Fără nici o îndoială, oricine e interesat de societatea civilă poate să învețe foarte mult din experiența poloneză și din realizările *Solidarității*. Trei lecții au o importanță deosebită.

Cea mai evidentă este una de ordin *defensiv*: importanța unei societăți structurate și unite ca barieră în fața imixtiunilor puterii de stat. Aceasta a fost poate și prima lecție care trebuia însușită de către disidenții aflați într-o poziție în care puteau să exprime mai multe lucruri și să suferă mai puțin, decât – în circumstanțele date – ar fi avut dreptul să spere. Rezultatul a fost cu atât mai surprinzător și mai important într-o societate cu prea puține instituții de limitare și aproape fără nici un suport legal sau instituțional pe care s-ar fi putut baza revendicări de drept. Chiar și într-o asemenea situație, este o mare diferență între un “sac de cartofi” și o *societate* ai cărei membri sînt pregătiți și capabili să-și urmeze “propriile interese

și aspirații”.

Apărării în fața unei puteri despotești i s-a asociat un efort mai activ și mai insistent: furnizarea unor substitute autonome, generate social pentru activități pe care statul le-a proscris sau a căutat să le monopolizeze. Într-o măsură uimitoare, mișcările sociale ale opoziției poloneze au recreat o sferă publică – cuvântări, scrisori, predare, acțiuni, organizări privind chestiuni publice – independentă de un stat care insistă să fie unică sursă de opinie și acțiune în asemenea privințe. Acest lucru a avut importanță atât în largirea sferei a ceea ce oamenii au făcut sau puteau să facă, cât și a ceea ce au gândit sau puteau să gândească. A oferit modele de activitate, dar și de gândire, limbaj și simboluri, a căror simplă existență ca alternative la ortodoxia impusă oficial era de o mare importanță. Bineînțeles, la fel era și conținutul lor specific.

O a treia inovație a fost accentul pus pe caracterul “auto-limitativ” al opoziției în Polonia. Aceasta a semnalizat o notă de auto-restrângere sistematică – a limitelor civile – care nu e tipică revoluționarilor, sau în privința aceasta polonezilor. Este totuși tipică pentru relațiile sociale într-o societate civilă bine constituită. Sursele auto-limitării în sânul disidenților polonezi erau, într-o oarecare măsură, pragmatice: dată fiind evidența putere copleșitoare a autorităților, o izbucnire ar fi fost sinucidere curată. Partial, sursele erau mai adânci. Erau lecții negative despre moralitatea politică, învățate de pe urma tragediei revoluționarismului marxist. Erau bine predate și bine învățate.

Acestea sunt realizări mărețe. Experiența Solidarității a arătat fără doar și poate semnificația potențială a *societății*, chiar și în regimurile dominate de stat. Aceasta a fost cea mai importantă formă

de rezistență într-o vreme în care statul părea atât imposibil de reformat cât și de neînlăturat. Iar elementele acelei rezistențe prezентate mai sus conțin lectii valoroase pentru oricine vrea să înțeleagă sau caută să încurajeze mișcări sociale independente, active și optimiste drept elemente constitutive ale societății civile oriunde ar surveni. Experiența poloneză a demonstrat cu o pasiune și o elocință fără precedent incompatibilitatea dintre despotism și activitatea socială independentă. Ceva trebuia să cedeze. Si aşa s-a întâmplat în 1989.

Contrastul pe care *Solidarnosc* a insistat – între o societate independentă de stat și o societate mistuită de acesta – a fost absolut central pentru renașterea “societății civile”, și aceasta pe drept cuvânt. În mod mai general, *distincția* dintre societatea civilă și stat a fost crucială nu numai pentru disidenții anti-comuniști, ci și pentru discursul asupra societății civile, cel puțin din secolul opt-sprezece începând. Dar ea poate fi înțeleasă în două modalități foarte diferite: pe de o parte, ca o distincție între forțe hostile; pe de altă parte, ca o distincție între părți ale unui organism – să spunem oase și mușchi. Când o societate civilă este slabă și/sau statul încearcă să o zdorească, distincția este de felul celei dintâi; când societatea civilă este bine structurată, iar statul îi oferă infrastructura indispensabilă, atunci corespunde cel de-al doilea sens. Din motive foarte evidente, *Solidarnosc* ne-a spus mult mai multe despre primul sens decât despre cel de-al doilea. Convingerea lor că societatea civilă și statul se atâță reciproc în mod firesc într-o luptă cu sumă zero pe care o tabără o poate câștiga pe seama celeilalte, era pe deplin justificată în circumstanțele lor, dar nu peste tot și nu în mod ideal. Si ne spune puține lucruri

în general despre state și societăți civile. Pentru că societățile se deosebesc, la fel și statele.

De fapt, dihotomia atât de obișnuită între societate civilă și stat induce în eroare în mod serios și periculos, din momentul în care este transferată de la o luptă împotriva despotismului asupra încercării de a construi o societate civilă înfloritoare într-un stat democratic. Departe de a fi “împotriva” statului sau de a prospera într-un stat “minimal”, o societate civilă bine structurată este îmbirâtă cu statul, cu dreptul și cu democrația, ducind la întărirea mutuală a unor “cercuri virtuoase”¹¹ – sau aşa se întâmplă în circumstanțe fericite și aşa ar trebui să fie în mod ideal. Pentru că semnele de întrebare cruciale în ceea ce privește statele nu sunt de ordin cantitativ – este statul mic sau mare – ci calitative: este statul bun și în ce privință este bun? Societățile civile prosperă doar în cadrul unor state bune. Iar pentru a face lucruri bune, statele bune au mult de făcut.¹²

Toate acestea evocă un aspect mai general, menționat mai sus, privind diferențele dintre simpla *existență* și *înflorire*. Condițiile necesare pentru ca societatea civilă să existe nu sunt aceleași cu cele în care ar putea să înflorească; primele sunt presupuse de cele din urmă, dar trebuie largite. Si aici *spiritul civic* este cheia. Pentru că o societate cu adevărat civilă depinde de existența unor relații sociale de anumite *feluri*, nu numai de un spațiu independent în care acestea ar putea apărea sau de existența unor asociații și organizații independente într-un asemenea spațiu.

Solidaritatea a căutat unitatea organică a “noastră” împotriva “lor”, demonizați (și uneori diabolici). Dar când “ei” s-au prăbușit, la fel s-a întâmplat și

cu "noi" și a trebuit să regândim ambele tabere. Dat fiind că Polonia a continuat experiența, dar ethosul *Solidarității* nu era locul potrivit pentru învățare, societatea civilă cuprinde o multitudine de actori independenți care își văd de problemele individuale sau de probleme necesitând o cooperare liber aleasă, capabili să aleagă să se asocieze și să participe (sau nu) pe un tărâm public independent, cu o economie bazată pe actori economici dispersați și piețe necentralizate, îngăduită de o ordine legală incetătenită social care recunoaște și aplică drepturile legale. O trăsătură centrală a unei asemenea societăți este existența unui mare număr de *asociații intermediare* și instituții sociale¹³ diferite, adesea rivale, deseori auto-alese, având interes și țeluri diferite și un număr de membri diferit. E nevoie ca această participare socială complexă, variabilă și multiplă să fie garantată, să fie facilitată pentru a prospera, și, deși ne dăm seama că ideea de "auto-limitare" indică spre această direcție, nu o face într-un mod foarte clar și nu ne duce prea departe. Pentru a înainta, trebuie să avem în vedere spiritul civic.

2. *Spiritul civic*

Poate cel mai pătrunzător cercetător modern al societății civile, regretatul Ernest Gellner¹⁴ subliniază că o societate care nu e dominată de stat este o condiție necesară pentru societatea civilă, dar nu și suficientă. Si nu este o condiție suficientă dat fiind că au existat numeroase societăți în care, după cum se exprimă el, cu toate că regii nu dominau toate aspectele vieții, *nudele* o făceau. Regalitate și relații de rudenie. Acestea sunt cele două opțiuni tradiționale, cu toate că deseori au fost aso-

ciate. Majoritatea comunităților agrare erau de acest fel. Comunismul, am putea adăuga, a fost o combinație suprarealistă a regilor și a relațiilor de rudenie. "Regii" comuniști au încercat cu o cruzime fără precedent să distrugă relațiile de rudenie sau orice li se asemăna. Într-o măsură extremă – poate sub Stalin – ceea ce trecea drept "societate" semăna mai degrabă cu o masă de atomi mai mult sau mai puțin făcuți praf, decât cu o structură socială strâns legată. Aparatul de stat comunist s-a răspândit peste tot, proces prin care a distrus numeroase instituții organice, practici și forme de legătură socială; pe altele le-a deformat; și a stabilit relații contaminate, ostile și autiste în rândul majorității supușilor. Infecția nu era doar de ordin politic. Era în aceeași măsură socială și morală.¹⁵ Să ne gândim la cozile din Germania de Est și Cehoslovacia pentru a descoperi ceea ce colegii, prietenii, amanții, soții au raportat poliției secrete¹⁶ de-a lungul anilor.

Acest gen de degenerare și atomizare morală era extrem. De-a lungul timpului, cel mai ades ea s-a întâmplat ca în majoritatea țărilor comuniste să se dezvolte o anumită acomodare între stat și membrii societății. Dar era o acomodare ciudată: relația dintre "regi și rude" funcționa din plin. Rezultatul a fost modelul communist clasic de relații sociale cu statul: o strânsă combinare a subordonării cu neîncrederea. Pe de o parte, statul încerca să se infiltreze peste tot, să prevadă totul și să conducă totul. Prin urmare, era (iar succesorul său încă adesea este) învinuit pentru orice. Prin opresivitatea sa, prin răspândirea sa, prin remarcabila ineficiență în a produce și a distribui bunuri, statul, dar și cei asociați lui, erau priviți cu o mare neîncredere. Dar majoritatea oamenilor aveau mult de a face cu statul;

încă și mai mulți, într-adevăr, decât în orice alt regim politic. Către cine altcineva ar fi putut să se îndrepte? Statul i-a educat, le-a oferit locuri de muncă, locuințe, i-a hrănit, i-a informat, s-a informat în ceea ce îi privește, le-a ascuns informații și i-a spionat. Prin urmare, oamenii nu aveau încredere unii în alții, mai ales în cei pe care nu îi cunoșteau bine. Și pe bună dreptate. Pe de altă parte, deși încerca din răspunderi, statul nu putea face totul sau controla totul. Oamenii reacționau. S-au întărit relațiile de tipul înrudirilor, iar echivalențele lor funcționale s-au dezvoltat permitând accesul la anumite lucruri de negașit în mod deschis. Și majoritatea lucrurilor făceau parte din această categorie.

Aceste presiuni și modalitățile de acomodare la acestea aveau efecte deformatoare deosebite asupra relațiilor sociale din țările comuniste. Numeroși observatori ai Europei de Est și Centrale, ca să nu mai vorbim de cei ai Uniunii Sovietice, au remarcat că între adesea puternica moralitate și încredere în cadrul familiei și prietenii, și amoralitatea și neîncrederea care caracterizau relațiile acestora cu lumea, nu exista nici continuitate și nici contradicție – nici un fel de legătură – și nici loc pentru o societate civilă echilibrată și reglată din punct de vedere normativ. Încrederea era intensă dar limitată. Granițele sale erau pline de asperități. Ostilitatea mediului public, economiile de penuria în vigoare, nevoia firească de a te baza pe membrii de încredere ai "cercului"¹⁷ (în poloneză: *srodowisko*) propriu pentru a obține lucruri nedisponibile altminteri; toate acestea au contribuit la sublinierea distincției dintre cei de dinătrud, în care puteai să te încrezi, și cei din afară care trebuiau ținuți afară. Dat fiind că cetățenii au reacționat în fața încercării făcute de giganticul stat comunista de a se infiltra

și de a controla toate relațiile sociale, un răspuns firesc și larg răspândit din partea lor a constat în a se alătura celor în care aveau motive să se încreadă. Această încredere decurgea adesea dintr-o complicitate împărtășită și ilicită în condițiile în care atât de puțin din ceea ce își dorea fiecare era disponibil în mod legal. S-au produs astfel ceea ce un sociolog polonez a numit "cârdășii murdare".¹⁸ Au fost, de asemenea, cuprinse aici legături nobile de loialitate și generozitate între prieteni care aveau nevoie unii de alții în vremuri de restricție. Totuși, restul lumii era exclus din aceste grupuri restrânse, cei mulți în care existau motive temeinice de neîncredere.

Așadar, circumstanțele vieții cotidiene au intensificat anumite legături sociale, în timp ce altele erau supuse unei puternice coroziuni. Pe de o parte, ele au întărit enorm importanța legăturilor între persoane care se cunoșteau și se încredeau reciproc. Pe de altă parte, străinii au fost lăsați afară, iar *asociațiile intermediare* lipseau din ceea ce sociologul Stefan Nowak a descris prin expresia de "vid social"¹⁹ existent între grupurile primare și națiune.

Aceasta nu poate fi o soluție fericită în condițiile în care o societate este totuși mare și eterogenă. Deoarece în acest caz spațiul e plin de non-rude și trebuie luată o decizie în privința lor. Putem încerca, bineînteleas, să îi omorâm sau să îi alungăm. În această regiune acest lucru poate fi numit "contribuția" Milosevic la moralitatea politică și la relațiile sociale; în zona mea, metoda folosită abundent în Timorul de Est. Și este, bineînteleas, o metodă frecventă într-o mare parte a lumii.

Dacă opțiunile menționate anterior nu sunt disponibile, putem oricând fi brutali, ostili, suspicioși și necooperanți. În multe societăți aceasta este o opțiune rezonabilă, chiar singura opțiune rațio-

nală, dat fiind că în aceste societăți există puține motive pentru cooperarea cu străinii, numeroase motive de suspiciune față de necunoscuți și nici un motiv temeinic de a nu arăta suspiciune față de necunoscuți. Precum am văzut, această opțiune a fost larg răspândită sub regimurile comuniste puternice și despotice.

Dacă statul este prea slab, și acest lucru generează neîncredere față de ceilalți iar piața se dezvoltă în favoarea unor întreprinzători adepti ai violenței și protecției. Această piață este întreținută de Mafia din sudul Italiei și de către cea care în mod derivat, dar potrivit, poartă numele de mafia din Rusia post-comunistă. Asemenea piețe prosperă, cu toate că ele sunt singurele în interiorul cărora războinicii pot cutreiera și teroriza o mare parte din fosta Iugoslavie. După cum Michael Ignatieff a observat în zona de război din Vukovar: "Toată lumea merge înarmată. Nimeni nu se aventurează dincolo de sat. Nimeni nu are încredere în cei pe care nu i-a cunoscut de o viață."²⁰ Să, tragic, dar înțelept, mulți oameni nu au încredere în cei pe care îi cunosc de o viață.

Dacă ținem seama de toate aspectele, o altă opțiune socială, oarecum rară, este ca cei care nu sunt apropiati să se poarte unii cu alții în spirit cetățenesc. Nimeni nu va face acest lucru dacă costurile sunt prohibitive sau dacă beneficiile sunt iluzorii. O societate civilă este o societate care reușește să mențină costuri joase și să lărgească beneficiile, astfel încât să devină rezonabil să fii amabil sau cel puțin să ai un oarecare spirit civic.

Mi s-a spus că există o expresie românească pe care parveniții birocratiei o vor înțelege peste tot: "sărută mâna pe care nu o poți mușca". Este un lucru obișnuit în organizații să dai peste subordonați care se conformează acestei maxime

atunci când au de a face cu superiorii lor. Un corolar ar putea fi "mușcă mâna pe care nu e nevoie să o săruți" și în acest fel își tratează adeseori birocratii proprii lor subordonați. Adesea, aceeași oameni se comportă conform ambelor maxime, în funcție de direcția în care privesc: în sus sau în jos. Dar mâinile pot fi întrebuintate și la altceva, nu numai să fie sărutate sau mușcate. O alternativă este să dăm mâna. Este o alternativă în spirit civic. Bineînteleș, civismul nu este un lucru clar și distinct, ci o trăsătură pe care o atribuim multor lucruri diferite. Sursele și elementele sale sunt complexe și misterioase, dar e mai ușor să depistăm anumite aspecte ale existenței sale. Practicile și comportamentele sunt în spirit civic atunci când sunt mai demne de încredere decât ar putea să fie; mai puțin severe decât ar putea să fie; mai puțin fierbinți decât ar putea să fie.

În societăți civile pot apărea relații sociale de rutină între persoane neapropiate, care nu depind nici de afecțiune nici de legături adânci, și care nici – precum se întâmplă în condiții lipsite de spirit cetățenesc –, nu sunt fracturate de absența lor, și înloucite cu suspiciune, ostilitate, ură sau cu simplă frică. Legăturile reci, civice nu sunt singurele care apar și nici nu ar trebui să fie, dar pe întărâmul public sunt cruciale. Oamenii au atașamente familiale, etnice, religioase, lingvistice, care adesea contează foarte mult pentru ei și care uneori sunt în conflict; dar nu ucid pentru ele. Să nici nu este realist să ne aşteptăm că o vor face.

Într-o societate civilă pot înflori relații cu structură și o temperatură specifice, și dat fiind că nu toate relațiile dintr-o societate au o asemenea structură și temperatură, nu toate relațiile pot fi civice. Relațiile civice nu sunt deosebit de apropiate și nu sunt fierbinți precum iubirea și

ura. Ele sunt glaciale, căldute, moderat de calde sau cel puțin pot supraviețui la asemenea temperaturi, deși nu se ofilesc neapărat în prezența căldurii. Precum a observat Philip Selznick, "în cazul spiritului civic respectul, și nu iubirea, este valoarea proeminentă".²¹ Relațiile civice nu sunt foarte apropiate, dar nu sunt nici ostile. Ele sunt trăsătura unor relații între membri ai asociațiilor voluntare sănătoase, nu ai familiilor apropiate, pe de o parte, nici ai unor trupe inamice, pe de altă parte. Sunt relații în care cel care se opune prietenului meu nu este inamicul meu ci, să spunem, o cunoștință, un coleg sau un vecin. Pot colabora cu el și prin aceasta să nu trădez neapărat pe cineva.

Și în politică, chiar și adversarii ocupă un univers moral comun, sau cel puțin universuri care se intersectează: concurenții se află într-un cadru de referință comun, deși poate fi negat în mod superficial și pe tăcute; nu sunt dușmani de moarte. În regimurile civile, puterea este disciplinată de instituții printre care se află și justiția. Acest lucru nu slăbește neapărat puterea, precum vom vedea. Dimpotrivă, poate să o întărească, în timp ce concomitent canalizează, restrâne și disciplinează modalitățile în care poate fi exercitată. Legea, de asemenea, este un ingredient semnificativ în economia psihologică a vieții indivizilor. Ea poate emite semnale publice privind anumite granițe în interiorul căror ne-am putea aștepta ca politicienii și oamenii să actioneze. Când aceștia nu o fac, atunci situația ține de domeniul scandalului, nu de procedurile care funcționează în mod normal.

Alegerile contează în regimurile civile, mulți sunt interesați de ele, dar nimeni nu este speriat. Nimeni nu este ucis sau nici măcar nu se teme de a fi ucis, oricare ar fi rezultatele. Într-o astfel de

societate (cum, mărturisesc, este a mea), un prim-ministru își consideră adversarii "paraziți", dar aceștia nu își fac griji nici măcar o secundă că ar putea fi exterminați; și nici primul ministru nu își face asemenea griji în cazul în care pierde.

Spiritul civic nu face parte din acele idealuri care accelerează pulsul dar, de altfel, nici nu ar trebui să o facă. Ar putea, totuși, să îl stabilizeze. O parte a relațiilor noastre cele mai mulțumitoare trebuie să fie pe epuizate, dacă tot ce putem spune despre ele este că sunt doar civice. Sentimentele care îi legau pe Romeo și Julieta, de exemplu, nu sunt adevărat descrise drept civice, deși nu erau nici lipsite de spirit civic. Spiritul civic pur și simplu nu este suficient pentru iubire. Nu este un sentiment pentru care merită să mori. O societate sănătoasă îl completează și îl îmbogățește în diferite feluri. Dar o platformă civică este un loc sigur pe care te poți poziționa. Este de departe preferabilă urii, suspiciunii, ostilității și răzbunării. Și se pare că aceste sentimente din urmă dominau relațiile dintre familiile Montague și Capulet. Meditația profundă la care se referă Shakespeare privind lipsa spiritului civic constă în faptul că, în Verona, iubirea și ura erau singurele alternative disponibile. Spiritul civic nu era de găsit nicăieri. Și aceasta nu era o problemă doar în Verona.

Este la modă în Statele Unite, și nu numai acolo, ridicarea în slăvi a virtuților *comunității* în fața legăturilor aride, palide ale liberalismului individualist. Dar Veronei nu îi lipseau legăturile adânci ale comunității; dimpotrivă, acele legături erau adânci și, precum a reieșit, în mod tragic ineluctabile. Nu, ceea ce lipsea era un element chipurile mai slab, deși crucial: condiții care să permită relații netede, de rutină, sigure între membri ai unor

comunități diferite. La rândul său, acest lucru depinde de o combinație delicată și complexă de atitudini și instituții care să le susțină. Atitudinile sunt, pe de o parte, expresia unei apartenente comune: pe de altă parte, o încredere de un anumit fel între cetățeni, pe care o voi numi "încredere civică", și – măcar într-o măsură redusă – toleranță a diferențelor.

Aceste atitudini nu sunt doar accidente ale psihologiei individuale. Ele depind într-o mare măsură de existența și adecvarea unor cadre de susținere de un anumit tip, printre care se numără și instituțiile politice și juridice, și de un anumit tip de comportament. Am scris altundeva despre acest lucru²²: pe scurt, rezultatul, aici precum și în toate raționamentele mele, constă în faptul că în locul înclinației *principiale* anti-politice și anti-statale a numeroșilor activiști ai societății civile, partizanii săi ar trebui să se concentreze asupra aspectelor *calitative*: tipul activităților guvernamentale, felul în care sunt ele desfășurate, cum e statul care le întreprinde, aspecte care sunt de mare ajutor, esențiale chiar, pentru ca spiritul civic să se răspândească în calitate de trăsătură a practicilor sociale. Acestea nu sunt probleme ușor de soluționat, dar soluțiile întreprinse sunt importante pentru că știm că anumite guverne și activități sunt indispensabile, iar altele dănuțoare, spiritului civic social și, prin urmare, societății civile.

Statele se deosebesc. Mai ales în această regiune știm că anumite state pot distruga spiritul civic. Ele fac acest lucru invadând societatea civilă, prin comportament arbitrar și necontrolat, distrugând încrederea, întreținând ostilitatea, răspândind suspiciunea, teama și aşa mai departe. Deci, o modalitate prin care guvernele pot încuraja societatea civilă este punerea în aplicare a virtuții hipocratice negative

care constă în a nu face rău. Repet, spiritul civic poate muri dacă oamenii descoperă că statul este prea slab, incompetent pentru a-i ocroti, pentru a-i ajuta în momente dificile, sau pentru a apăra și aplica drepturile lor. Aceasta este situația în Rusia de azi. (Ar putea să fie sau nu și cea indoneziană, dat fiind că în momentul redacării acestei lucrări nu este clar cine și ce controlează, dacă Timorul de Est este distrus de anarhie, despotism sau de prăbușirea controlului civil asupra armatei.) În cazul slăbiciunii cronice a statului, nu ne rămâne decât încrederea în semenii noștri, ceea ce fără sprijinul statului ar putea constitui o opțiune riscantă pentru niște oameni care au de a face adesea cu străini și care nu se cunosc prea bine. Desigur, totuși, guvernele pot crea *condiții pentru dezvoltarea* spiritului civic favorizând încrederea în nepărtinirea, eficacitatea și competența instituțiilor și actorilor guvernamentalni. Se pare că oamenii au încredere în guverne chiar dacă nu obțin tot ceea ce își doresc, atât timp cât simt că au fost tratați corect. În așa măsură încât, precum se exprimă psihologul social american Tom Tyler, "procedurile corecte pot juca rolul de garanții de susținere atunci când autoritatile oferă rezultate nefavorabile"²³. Este bine pentru guvern și la fel este și pentru societate. În ansamblu, societățile moderne în care instituțiile publice îndeplinesc sarcinile pe care le au de îndeplinit și le îndeplinesc bine, au ceva prețios: câteva din condițiile spiritului civic.

Fără îndoială, Romeo și Julieta ar fi putut profita de un pic de spirit civic. Pentru că într-o Veronă civică, familia Montague ar putea trăi laolaltă cu Capuleții în pace și cu folos, fără a înceta să fie ceea erau înainte sau fără a cere ca toți ceilalți să devină asemenei lor. Si ambele

tabere ar putea fi, totuși, în continuare, veroneze. Copiii lor s-ar putea căsători, dacă ar dori-o, și ar putea trăi fericiti de-a pururi. Ar putea chiar da naștere multor hibrizi fericiti: Montague-Capulet-Veronese. Sau ar putea să nu o facă: alegerea este a lor.

Atașamentele obștești prezintă numeroase atracții, iar o viață lipsită de acestea ar fi, probabil, aridă și singuratică. Totuși, comunitățile dense au, de obicei, vicii caracteristice. Mai întâi, precum au aflat amanții noștri pe propria piele, ele pretind un preț uriaș pentru neconformare. Din cauza lor controversele pot fi greu de rezolvat și pot deveni periculoase. Am putea chiar spune că societățile moderne se confruntă cu una dintre opțiunile cele mai acute: o societate civilă cu *pluralismul tolerant* care îi este caracteristic și oricare dintre atașamentele comunitare – naționaliste, religioase, etnice – care tind să o amenințe. O anumită comunitate – anumite *niveluri* de moralitate, înțelegere, cooperare, atașament, *ethos*, și poate și *etnos* comun – ar putea foarte bine fi necesară societății civile sau oricărei societăți; dar anumite comunități sunt ostile societății civile. Ar trebui să analizăm cu atenție și cu grijă tipul de comunitate care este civică și cea care nu este.

Întrebarea care stăruiește în toate societățile mari de azi este: ce să facem cu diferența? În societățile civile diferențele sunt tolerate, se creează diferite organizații și instituții pentru a le satisface, participarea în anumite instituții este compatibilă cu participarea în altele. În societățile care nu sunt civile, ideea că cetățenii ar trebui să aparțină unei societăți comune și, în același timp, să mențină o varietate de loialități, afecțiuni, interese, asociații și organizații diferite, nu există sau se află adesea, uneori constant, sub amenințare.

Comunitatea intolerantă, bazată fie pe loialități primordiale, pre-moderne, etnice, etnocentrice, naționale, lingvistice sau religioase este incompatibilă cu societatea civilă. Asemenea loialități conduc la legături și la clivaje foarte diferite de cele civile. Tind să fie intense, exclusiviste și adesea excesive. Reprezintă “nu numai interes diferite ci, adeseori ... «universuri metafizice» diferite”²⁴. Asemenea grupuri nu sunt singurele care reapar după prăbușirea comunismului, și nici nu au triumfat peste tot unde au apărut. În orice caz, sunt importante și nu sunt civile. În anumite țări din Europa post-comunistă – poate cel mai puțin în Polonia și cel mai mult în fostă Iugoslavie – aceste grupuri amenință posibilitatea nu doar a societății civile, ci a oricărei societăți.

Societate civilă este foarte diferită de toate aceste aspecte. Este diferită de domnia regilor și a rădelor și este, de asemenea, diferită de luptele eroice sau de loialitățile primordiale. Este inospitalieră față de regi (și regine); chiar și cei care rămân nu au mare lucru de făcut. și nu prea lasă loc relațiilor de sânge. O societate civilă nu proscrise conflictele sau diferențele. Presupune, într-adevăr, existența acestora. Unii spun că prosperă de pe urma lor. Dar le *civilizează*.

Societățile se deosebesc în această privință, iar aceste diferențe contează. Pentru supușii unei puteri despotice, acestea ar putea părea, bineînțeles, considerații perimente, pentru cei care impunerea acelei puteri, mai degrabă decât relațiile cu vecinii, părea a fi cea mai serioasă problemă imediată. Este clar că sfârșitul despotismului nu este și sfârșitul suferinței umane, nici nu este similar cu nașterea spiritului civic. Spiritul civic ieșe la iveală prin felul în care îi tratăm pe ceilalți, poate mai ales pe cei foarte diferiți de noi. Pe lângă ace-

tea, precum a dovedit-o experiența multor țări post-comuniste, și, precum remarcă John Hall, "a trăi cu diferență este la fel de important pentru noțiunea de societate civilă ca și controlul despotismului."²⁵

Este demn de crezare faptul că societatea civilă nu se impune oricărei societăți din orice epocă. Totuși, sînt mai multe de spus despre ea, mai ales în vremurile moderne, decât despre polul ei opus. Societățile civile măresc la maximum şansele de a avea relații nedușmănoase între străini, și sînt multe de spus în acest sens. O societate mare și complexă, plină de străini sau cel puțin de persoane neappropriate, este un mediu de viață îngrozitor, dacă alternativele care apar la apropierea dintre oameni sînt ostilitatea, suspiciunea, neîncrederea. Și, astfel, spiritul civic este o virtute negativă foarte prețioasă.

Dar este mai mult decât atât. Pentru că societățile civile pot face mult mai mult decât doar să neutralizeze mediul. Dacă trecem dincolo de ceea ce este necesar unei societăți pentru a supraviețui la ceea ce ar putea-o ajuta să prospere, atunci asocierea civică este centrală. Când societățile civile sunt vii și active, atunci colaborările între oameni, asociații, clăburi, parteneri sunt numeroase. Oamenii se vor uni pentru a avea inițiative, pentru a trage la răspundere guvernele, pentru a constitui ceva mai solid, mai articulat și energetic decât "sacul de cartofi" pe care, odinioară, l-a ridiculizat Marx. Studii recente, precum deja faimoasa carte a lui Robert Putnam²⁶, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, descriu caracterul și importanța unor asemenea asociații voluntare sănătoase și vigorioase și contribuția pe care o pot aduce atât la sănătatea socială, cât și la performanțele guvernamentale.

În termeni mai generali, este evi-

dent nu numai faptul că spiritul civic este preferabil lipsei lui, în cazul în care străinii au de a face unii cu alții, dar este și mult mai productiv. Pentru că permite într-un mod specific și salutar abordarea situației dificile în care se regăsesc membrii societăților moderne și mari. Această situație a fost foarte succint exprimată de economistul scoțian al secolului optsprezece, Adam Smith: "Într-o societate civilizată, el (omul) se află întotdeauna în situația în care are nevoie de cooperarea și ajutorul celor mulți, în timp ce întreaga sa viață este de abia suficientă pentru a câștiga prietenia câtorva persoane."²⁷ Trăim într-o lume în care mulți dintre cei pe care îi întâlnim nu ne pot fi prieteni. Lumea este mai bună atunci când aceștia nu devin automat dușmanii noștri.

3. Spiritul civic și încrederea

Încrederea este o condiție centrală, mult dezbatută în zilele noastre, pentru "cooperarea și ajutorul celor mulți". Familiile și prietenii învață în cine pot avea încredere și în cine nu de pe urma contactelor directe și de lungă durată cu ceilalți. Dar multimea nu are aceeași șansă. Cooperarea acestora depinde de posibilitatea încrederei între oameni care nu se cunosc și care nici nu se pot cunoaște bine, dar care totuși trebuie să-și facă o părere, ori căt de abstractă ar fi ea, despre măsura în care se pot bizui unii pe alții. De ce anume depinde acest lucru, și la ce anume conduce, constituie în prezent un subiect important pentru cercetarea universitară, în rândurile psihologilor, teroreticienilor sociali, economiștilor și a filozofilor politici.

În rândurile sociologilor, "încrederea" este o descoperire la fel de la modă

se comportă astfel, nu mai poate fi vorba de existența unei societăți. Este esența argumentării lui Thomas Hobbes. Și dacă acolo unde există mai multe familii sau grupuri se comportă astfel numai cei care fac parte din propria ta familie sau din cercul ei apropiat, sau din grupul etnic, atunci avem de a face cu o societate divizată. Este și argumentația lui Shakespeare în acea meditație extraordinară – *Romeo și Julieeta* – asupra vieții lipsite de spirit civic.

O societate nu poate pur și simplu să le ceară oamenilor, și în mod categoric nu poate să le ordone, să aibă încredere unii în alții. Ar putea să le-o ceară și chiar să le-o ordone, dar cu foarte puține șanse de succes. Oamenii au nevoie de motive întemeiate pentru a avea încredere unii în alții, iar la o scară largă, caz în care nu toată lumea se cunoaște, acele motive sunt produse de cadrul general ale vieții sociale. Încrederea civică este un element care condiționează, iar într-o societate complexă condițiile sunt și ele numeroase și complexe. Ele includ tradiții sociale, moravuri, "obiceiuri ale inimii". Sunt legate și de nivelul și distribuția bunăstării și a sărăciei, de civilizație în toate sensurile, de educație și, în mod decisiv, de natura și calitatea unor instituții publice precum statul și justiția.

Deci, un aspect ține de temeliile instituționale și culturale ale societății civile și de încrederea pe care aceasta se bazează. Acordurile sociale civice sunt specifice și, cu siguranță, nu sunt universale, dar sunt posibile pentru că apar uneori. Este interesant să facem speculații despre momentul acestei apariții și despre motivul ei. Acest lucru ridică întrebări de teorie socială și politică, care sunt pe cît de dificile pe atât sănătate de importante. Am încercat cu alte ocazii să explorez câteva dintre aceste aspecte.³⁰

Dar spiritul civic are, de asemenea, o implicație morală, cu care voi încearcă astăzi. Ea a fost foarte bine sesizată de comentariul sociologului Christopher Bryant: spiritul civic "rămâne o idee fundamental democratică. Curtoazia era pentru curte; rafinamentul era pentru nobilime; spiritul civic este pentru toți cetățenii".³¹ Am putea adăuga că este foarte îndepărtat de servilism care este potrivit doar slugilor. Spiritul civic mi se pare mie că este, dintre toate aceste opțiuni, cel mai bun.

Societatea civilă nu revine tuturor, precum vor susține numeroșii pesimisti, relativiști și șovini culturali. Pot fi relevante numeroase piedici culturale, sociale, politice și tradiționale în fața adevarării și realizării sale, în scopul de a-i descuraja pe cei care vor să o experimenteze acolo unde nu a fost niciodată aplicată.³² Și multe dintre aceste pretinse piedici merită să fie luate în considerație. Dar, înainte de a-i sfătuia pe cei lipsiți de o moștenire de spirit civic larg răspândit să aştepte 900 de ani,³³ ar trebui să nu uităm că nu știm dacă vreuna dintre aceste piedici este hotărâtoare și că nu vom afla dacă cineva nu va încerca.³⁴ Același lucru ar fi putut fi spus despre democrația din Spania înainte ca spaniolii să o fi pus pe roate. În zone și vremuri dificile, una dintre situațiile cele mai descurajante constă în faptul că ceea ce adesea în practică reprezintă un motiv întemeiat pentru precauție, este considerat principal un temei suficient pentru deznașejde.³⁵ Deznășejdea este adeseori de înțeles, și uneori pe drept cuvânt justificat, dar nu este "o atitudine în lipsă de altceva" productivă. Iar determinismul cultural trândav este arareori o justificare adecvată pentru ea.

Traducere de Silvia Marton

precum societatea civilă. În aşa măsură încât am început să nu mai am încredere în entuziasmul actual pentru încredere. Pentru că și aici sunt adesea ignoreate distincții calitative importante. Pentru scopul meu, este important să distingem mai clar decât de obicei între diferențele tipuri de încredere. Tipul de încredere care ar putea aprobia, să spunem, membrii familiilor Capulet sau Montague și care se dușmănesc, nu este același cu cel necesar pentru o societate civilă modernă, în care indivizii își pot urma telurile alese cooperând cu concetenții lor, dar nu neapărat strâns uniți – și în care cei din exterior nu sunt totuși într-atât de străini.

Fiind o întrepridere rentabilă, societatea civilă depinde de o îmbinare extraordinar de complexă a activităților străinilor, sau cel puțin a celor mai puțin aprobiați, care coexistă într-o cooperare și interacțiune de rutină. Aceasta depinde, fără îndoială, de încredere²⁸, dar nu este suficient. Putem găsi anumite tipuri de încredere în orice formă de asociere umană. Unele au o deosebită însemnatate în relațiile dintre cei aprobiați; altele în relațiile dintre străini. Anumite tipuri coexistă mai ușor decât altele. Deoarece multe societăți sunt fără doar și poate necivile, deși în majoritatea societăților există o anumită încredere între oameni. În unele societăți, încrederea dintre cei aprobiați scade treptat spre o încredere mai rece, ca cea dintre cunoștințe sau străini. Sau în anumite societăți există bariere puternice în cazul primului tip de încredere, iar încrederea mai distanță este într-o cantitate insuficientă. Unele societăți sunt mai predispușe spre societatea civilă; altele mai puțin. Într-adevăr, toate societățile depind de încredere, dar numeroase forme de încredere sunt potrivnice spiritului civic; la fel de potrivnice precum numeroase forme de neîncredere. Specific

societăților *civile* moderne este o încredere specială, foarte rară din punct de vedere istoric, între cei care nu sunt foarte aprobiați unii de alții; adică ceea ce se numește încredere “socială”²⁹ sau “impersonală”, și ceea ce eu voi numi încredere civică.

Încrederea civică nu necesită iubire, nici măcar neapărat prietenie, dar necesită capacitatea de a acorda, în mod regulat și nrespectuos, încredere unor oameni pe care nu îi cunoaștem prea bine.

Această creditare cu încredere poate fi o greșală, iar cei înțelepți vor sta pe gânduri cu îngrijorare. Prin urmare, nu e niciodată înțelept să avem încredere în toată lumea, oricare ar fi circumstanțele. Si nici nu e sănătos din punct de vedere social. Si nici spiritul civic nu necesită acest lucru. Dacă – precum știm că se poate întâmplă – ostaticii ajung să aibă încredere în agresorii lor criminali, sau sclavii în exploatorii lor, atunci ei ar trebui eliberati și ar trebui să consulte un doctor. Ca să menționăm cazuri mai puțin extreme, este adesea bine să nu ai încredere în oameni care dețin o mare putere, sau în cei care se oferă să-ți vândă o mașină folosită sau să te învețe maghiara în cinci lecții ușoare. După cum mi-a spus odată politologul american Stephen Holmes, într-o încercare de a-mi tempera entuziasmul foarte la modă față de încredere: “o societate lipsită de neîncredere este o societate bolnavă”. Poate de aceea și avem expresia “neîncredere sănătoasă”. Dar nu toate tipurile de neîncredere sunt sănătoase, iar în contextul societății civile anumite tipuri de neîncredere sunt maladive.

Într-o societate civică, este cумinte să avem încredere în persoane despre care credem în mod rezonabil că se vor comporta în spirit civic. Nu e cazul tuturor, dar dacă nimeni nu se comportă astfel, atunci societatea este într-o stare foarte proastă. Dacă într-adevăr nimeni nu

NOTE

1. Vezi Zbigniew Rau, *The Emergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*, Westview Press, Boulder Colorado, 1991; Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, trad. de Alexandru Vlad, Polirom, Iași, 1997.
2. Vezi Krishan Kumar, "Societatea civilă: o cercetare asupra utilității unui termen istoric" (1993) 44, 3 *British Journal of Sociology*, pp. 375-95.
3. Și nu numai în Occident. Vezi John Keane, *Civil Society. Old Images, New Visions*, Polity Press, Cambridge, 1998, capitolul 3: "Curente globale".
4. Situația este încă și mai complicată. Conceptul a fost evocat pentru a caracteriza ceea ce disidenții din Estul comunist au presupus că este disponibil în mod liber cetățenilor din Vestul necomunist. S-a presupus că Estul dorea societatea civilă, iar Vestul o avea (deși nu toți de acolo o doreau). Iar spre sfârșitul comunismului, mai mulți autori erau convinși că Estul, sau părți ale sale, obținuse ceea ce ei doreau. De atunci unii au ajuns să spună că Occidentul nu o mai are (Adam Seligman, *The Idea of Civil Society*, Free press, New York, 1992), alții că Estul nu a avut-o niciodată, (Zygmunt Bauman, "O revoluție post-modernă?", în Janina Frentzel-Zagorska (ed.), *From a One-Party State to Democracy*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, GA, 1993, p. 4; Jerzy Szacki, "Democrația poloneză: vise și realitate", (Iarna 1991) 58, 4 *Social Research*, pp. 711-22) sau că a avut-o dar a pierdut-o, iar mulți estici – inclusiv fundamentaliști în privința etniei, naționalității și a religiei – în mod limpede nu o doresc. Pentru a complica și mai mult lucrurile, cei din Vestul capitalist care o doresc se inspiră în primul rând din mișcările disidente ale Estului comunist, precum Solidaritatea, care chipurile au avut-o; dar în Estul post-comunist mișcările de acest fel s-au dezmembrat și entuziasmul pentru ea este redus. Deși se spun multe despre capitalism, nu pentru spiritul său civic său este el prezent. Și există numeroase denunțuri ale foștilor disidenți, mai ales a celora care au luptat pentru societatea civilă. În sfârșit, este foarte neclar la ce ne referim folosind acest termen. În ciuda, sau datorită interesului față de el, există controverse considerabile asupra elementelor sale constitutive centrale, asupra elementelor de care depinde și asupra meritelor sale.
5. Conceptul îi aparține lui Philip Selznick, deși el nu vorbește de societatea civilă ci de statul de drept. Vezi capitolul său "Culturi legale și statul de drept" în Martin Krygier și Adam Czarnota (ed.), *The Rule of Law after Communism*, Ashgate/Dartmouth, Aldershot, 1999.
6. Vezi John Keane, "Societate ne-civilă" în *Reflections on Violence*, Verso, 1996.
7. O remarcabilă excepție este Edward Shils, *The Virtue of Civility*, Liberty Fund, Indianapolis, 1997. Și cf. John Keane, *Civil Society*, pp. 114-56 ("Societatea ne-civilă").
8. "Un nou evoluționism", în *Letters from prison and other Essays*, trad. Maya Latynski, University of California Press, 1985, p. 144.
9. Vezi Jacek Kuron, "Polityczna opozycja w Polsce" ("Opoziția politică în Polonia") în *Polityka i odpowiedzialność*, Aneks, 1984, pp. 107-23.
10. "Primăvara de la Praga zece ani mai târziu", (1978), *loc. cit.*, p. 158.
11. Vezi Krygier, "Cercuri virtuoase ...", vezi nota 1.
12. Vezi Krygier, *Between Fear and Hope*, capitolul 5: "Binele pe care îl fac guvernele".
13. Vezi Richard Rose, *Distrust as an Obstacle to Civil Society*, "Centrul pentru Studiul Politicilor Publice", Universitatea Strathclyde, Glasgow, 1994.
14. Vezi cartea sa *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*, Harmondsworth, Penguin, 1994.
15. Vezi John Clark și Aaron Wildavsky, *The Moral Collapse of Communism: Poland as a Cautionary Tale*, San Francisco, 1990, discutată în Martin Krygier, "O poveste despre morală", *The National Interest* nr. 23, primăvara 1991, pp. 96-100.
16. Vezi Tina Rosenberg, *The Haunted Land: Facing Europe's Ghosts after Communism*, partea a 3-a, Random House, New York, 1995.
17. Vezi Janine R. Wedel, *The Private Poland. Facts on File*, New York, 1986, și Wedel (ed.), *The Unplanned Society. Poland During and After Communism*, Columbia University Press, New York, 1992.

18. Adam Podgorecki, *Polish Society*, Praeger, Westport, Connecticut, 1994, pp. 51, 115, 131-32.
19. "Valori și atitudini ale poporului polonez", 245, în *Scientific American* 23 până la 29 (1981). , de asemenea, Brunon Synak, "Societatea poloneză: de la omogenitate la diversitate", în Jacques Coenen-Huther și Brunon Synak (ed.), *Post-Communist Poland: From Totalitarianism to Democracy?* pp. 3-4.
20. *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*, Farrar, Strauss and Giroux, New York, 1995, p. 48.
21. *The Moral Commonwealth*, p. 391.
22. "Cercuri virtuoase ...", *Between Fear and Hope*, capitolul 5 supra, n.1.
23. *Why People Obey the Law?*, Yale University Press, New Haven, 1990, 107.
24. Adam B. Seligman, *The Idea of Civil Society*, The Free Press, New York, 1992, p. 165.
25. John A. Hall, "În căutarea societății civile", în Hall (ed.), *Civil Society. Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, p. 15.
26. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993.
27. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, vol. 1, Liberty Classics, Indianapolis, 1981, p. 26.
28. Cf. Robert D. Putnam, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, 1993; Francis Fukuyama, *Trust*, New York, Basic Books, 1995; Barbara A. Misztal, *Trust in Modern Societies*, Cambridge, Polity Press, 1996. Analiza mea asupra increderei se conforță mează celor scrise în "Sursele societății civile. Partea 1", (octombrie, 1996) *Quadrant*, pp. 12-23.
29. Putnam, p. 243.
30. Vezi supra, nr. 4, "Optimism instituțional, pesimism cultural și statul de drept" în Krygier și Czarnota (ed.), *The Rule of Law after Communism*, Ashgate/Dartmouth, UK, 1999, pp. 77-105 și "Capcane pentru jucători tineri în vremuri de tranziție" în curs de apariție în *East European Constitutional Review*, toamna, 1999.
31. "Națiune civică, societate civică și religie civică", în J. A. Hall, ed., *Civic Society. Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge, 1995, p. 145.
32. De exemplu, John Gray, "De la post-comunism la societatea civilă: reapariția istoriei și declinul modelului occidental", (1993) 10, 2 *Social Philosophy and Policy*, pp. 26-50.
33. Aceasta este o modalitate dură, dar nu lipsită de imaginea complet de a-l citi pe Putnam, *Making Democracy Work*, ed. cit.
34. Pentru motivele pentru care nu știm și pentru motivul pentru care ar trebui să încercăm, vezi Giuseppe di Palma, *op. cit. passim*, : "dacă democrația a fost întâmplătoare la începuturile ei, de ce atunci nu ar fi întâmplătoare și în altă parte? De ce în altă parte căile spre democrație trebuie neapărat să copieze prima cale, sau să eșueze dacă nu reușește să le copieze? (p. 17).
35. Vezi articolele mele "Optimism instituțional, pesimism cultural și statul de drept" și "Capcane pentru jucători tineri în vremuri de tranziție".

Societatea civilă și democrația

This study reveals the special importance of the political and civic participation of the population to the construction of a real democracy in Romania. Considering the individual as a member of the society, we intend to assess the present and projective attitudes and behaviours of the Romanian population. Finally we outline certain patterns of attitudes and behaviours specific to our times. If we would resume the present state of the participative processes, we might conclude that, even if the population has a sufficient high level of political and civic culture (especially the citizens of Bucharest), their involvement into the problems of the city is very low. In other words, in spite of a "social stock of knowledge" of a satisfying level, the real, political and civic participation of the population is still low.

Studiul de față se bazează, în principal, pe investigațiile sociologice efectuate în municipiul București în iulie-august 1998. Pentru analiza dinamicii fenomenelor au fost luate în considerare și concluziile altor două investigații efectuate în institute de sociologie în anii 1995-1997, pe un eșantion reprezentativ național. Una din *condițiile esențiale* în reușita ecuației democrației într-o țară este ca în țara respectivă să existe, și să-și impună voința, o *societate civilă redutabilă*, capabilă să controleze puterea, fie ea administrativă sau politică, să facă nefuncționale capcanele nedemocratice și abuzurile de orice fel. Primul pas în crearea societății civile reunește individul, familia, asociațiile interfamiliale etc., aceasta pentru că, aşa cum sublinia Richard Rose, întotdeauna încrederea se stabilește mai ușor la acest nivel informal, "*face to face*". Acest proces însă nu trebuie să se opreasă aici. Construcția organi-

zațiilor de către societatea civilă trebuie să cuprindă cu adevărat întreaga societate și cît mai mulți oameni. Societatea civilă desăvîrșește democrația, producînd ceea ce R. Rose numește "separația socială a puterilor".¹ Așa cum susține R. Rose, primul pas în constituirea societății civile în țările post-comuniste este reducerea dimensiunii statului prin diminuarea controlului său asupra societății, astfel încît, treptat, "instituțiile monolitice ale partidului-stat se descompun, iar cenzura încețează să mai îngrädească spațiul public".² Organizațiile vor acționa ca niște frîne împotriva apariției unui stat prea puternic: sindicatele sunt libere să apere interesele membrilor săi; iar o presă independentă și diversificată, universitățile și celelalte instituții culturale împiedică apariția unei gîndiri controlate strict de guvern. În plus, organizațiile pot aduce idei noi de politici guvernamentale și pot sugera guvernului inițierea lor. Este ceea ce - deși firav - a

încercat să facă Alianța Civică cu cele două guverne care au funcționat de la alegerile din '96 (guvernul Ciorbea și guvernul Vasile) și chiar, într-o oarecare măsură, unele mari federații sindicale.

Deși treptat și în România a prins rădăcini o cultură a expresiei libere, fapt vizibil în chioșcuri și librării, au apărut și pot apărea derapaje de îngădare a spațiului public, cum a fost și cazul televiziunii publice care, nu de puține ori, a fost acuzată de aservire de către putere.

Unde s-a împiedicat cu adevărat România este la etapa desființării instituțiilor economice centralizate, care fac ca foarte mulți oameni să depindă încă de stat, cu alte cuvinte să nu fie "cetăteni", ci doar supuși ai statului, cel puțin din punct de vedere economic. Nu mai vorbim de faptul că aceste mari întreprinderi industriale trebuiau reorganizate și privatizate în primul rând din rațiuni pur economice: ele produc mai mult pagubă, fiind cele mai mari datornice la bugetul statului.

Din punct de vedere politic și civic cetățenii pot încerca să influențeze politica publică cu prilejul alegerilor dar, mai ales, în intervalele dintre alegeri, printr-o mare varietate de mijloace precum asociațiile de interes, mișcările sociale, grupările locale etc.

Societatea civilă cere deci, prin însuși specificul său, colaborare între grupuri independente care sunt capabile să-și formuleze propriile lor necesități și să-și rezolve diferențele fără a recurge la o autoritate centrală. Importanța grupărilor independente într-o democrație a fost subliniată încă de Alexis de Tocqueville, în lucrarea sa *Democrația în America*. Aceste grupări care constituie miezul societății civile rămân independente față de guvern (stat) și de partide, ele având astfel posibilitatea restrângerii unor acțiuni arbitrate

ale conducerilor cît și pe cea a formării unor cetăteni mai buni, mai conștienți de opțiunile celorlalți, mai încrezători și cu un simț civic mai ridicat.

Principala calitate a societății civile este aceea de a se institui ca un intermedian eficient între stat și individ, contribuind la rezolvarea conflictelor fără a recurge la coacere publică: "În loc să sufoce factorii de decizie cu solicitări tot mai mari, făcind sistemul neguvernabil, o societate civilă viabilă poate atenua conflictele și îmbunătăți calitatea condiției de cetățean fără a se baza exclusiv pe calea privatismului, caracteristică economiei de piață".³

Din păcate, situația de la noi face ca societatea civilă să nu fie încă pregătită și suficient de puternică să țină în frâu puterea politică (și corespondentul ei în administrație). Astfel, dacă ne referim la relațiile actuale dintre societatea civilă (ONG-uri) și administrație, putem spune că acestea sunt marcate mai mult de suspiciune sau ignorare reciprocă decât de colaborare.

În ceea ce privește forța actuală a statului în România, trebuie evidentiată încă o piedică în calea societății civile: caracterul excesiv de centralizat al statului este legat de existența unui puternic grup de interese deloc interesat în limitarea atribuțiilor și a puterii sale politice și economice. De altfel, această structură verticală nu corespunde nici cerințelor de integrare europeană.⁴ Situația este neliniștiitoare pentru că face vulnerabilă democratizarea și, după cum remarcă Stelian Tănasă, poate, în conjunctura unei crize, să compromită acest proces cel puțin pentru o generație.

Problema formării și consolidării societății civile pe teren românesc aduce în discuție și necesitatea asigurării unei

reale *competențe civice* a cît mai multor indivizi participanți activi în structurile neguvernamentale (asociații, organizații etc.) specifice. Termen central în politologia contemporană, începînd cu G. Almond și S. Verba, competența civică devine astăzi tot mai greu de deținut din cauza schimbărilor de proporții în viața publică, a creșterii în complexitate a politicilor publice, a schimbărilor în tehnologia comunicațiilor.

De pildă, pentru a spori gradul de competență civică în participarea la treburile publice, inclusiv la alegerile parlamentare și prezidențiale, dar și în perioadele dintre alegeri, unii exegeti caută să implice chiar tehnologiile comunicaționale moderne. Astfel, Ross Perot, fost candidat la președinția americană, a propus ca tehnologia modernă a comunicațiilor să întărească participarea populară în democrațiile reprezentative, oferind cetățenilor ocazia să urmărească și să voteze în chestiunile controversate, aflate în dezbaterea legislativului.⁵ Numai că un defect al acestei propunerii este acela că “ar accentua aspectul plebiscitar al democrațiilor moderne fără a-l spori pe cel deliberativ.”⁶

Aspecte concrete ale participării politico-civice ale populației

Fenomenul asociaționist în România a renăscut în paralel cu renașterea individualismului, ambele procese constituindu-se în modalități de fundamentare democratică și economică a societății de după prăbușirea regimului comunist. Asocierea presupune existența unor interese comune care trebuie scăzute și are un caracter voluntar. “Prin asocierea în organizații de tot felul se stabilește apartenența la o colectivitate și se motivează satisfacerea unor utilități și nevoi precise”⁷.

Așa cum arătam într-un paragraf anterior, asocierea este strîns legată de evoluția pozitivă a societății civile, constituindu-se în miezul ei cel mai democratic. Ea se definește, după D. Șeulean, ca “o sumă de mentalități și comportamente prin care indivizii devin conștienți de drepturile și obligațiile de cetățeni, acționând într-un cadru democratic reglementat juridic”.

Conform unui studiu realizat de CURS împreună cu Fundația pentru Dezvoltarea Societății Civile, în România, la ora actuală, pot fi numărați 1.833.000 membri de asociații, fundații, uniuni sau federății, calculați prin extrapolare; din aceștia, a zecea parte se declară fondatori. Pentru un fenomen aflat abia la începuturile sale, numărul este foarte mare, lucru care, aparent, ar indica existența unui important activism cetățenesc. În ceea ce privește distribuția membrilor asociați după profilul de activitate, pe primul loc se situează domeniul reprezentării intereselor de afaceri și profesionale (40%) și nu cele caritabile și filantropice, cum poate ne-am fi așteptat. Probabil că aceste asociații profesionale acoperă o necesitate acută și priorităță. Este cert un singur lucru: există o reală disponibilitate a populației românești pentru întrajutorare prin intermediul acestor organizații neguvernamentale, chiar dacă ea se manifestă deocamdată mai mult ca potențialitate și mai puțin ca activism social civic. Cu alte cuvinte, dacă se socotește numărul organizațiilor independente de guvern, s-ar zice că societatea civilă a cunoscut la noi o adevărată explozie după '90;

dacă însă este cercetată profunzimea penetrației acestor organizații, participarea reală a unor categorii mai largi de populație la acest proces este mai puțin încurajatoare. De altfel, era și imposibil, în numai zece ani, să se atingă performanțele din Europa Occidentală sau SUA, unde societatea civilă s-a format și dezvoltat în sute de ani. Există diferențe și între țările din Europa Centrală și de Est, diferențe care apar din cauza faptului că societatea civilă a putut înflori mai bine și mai rapid pe terenul mai favorabil al unui regim comunist mai permisiv.

Atât prin cercetarea din 1997 cât și prin cea din 1998 din municipiul București, s-a demonstrat o cunoaștere destul de scăzută a specificului și a activității organizațiilor neguvernamentale înființate după decembrie 1989: iată cum au răspuns (în 1998) subiecții bucureșteni la întrebarea "Puteți numi una sau două dintre organizațiile neguvernamentale?": 18,9% afirmațiv, exemplificând totodată cu una sau două organizații cunoscute; 81,1% negativ. Considerăm, ca o primă evaluare că, totuși, pentru un fenomen care este abia la începuturile lui, faptul că aproape 20% dintre oameni au auzit de el și chiar cunosc concret cîteva organizații neguvernamentale, este remarcabil.

În schimb, atunci când au fost întrebați dacă fac parte din una sau mai multe organizații neguvernamentale, 97% dintre subiecți au răspuns negativ. Cu alte

cuvinte, deși elementele de cunoaștere s-au dezvoltat ("stocul social de cunoaștere"), participarea este mai mult sau mai puțin simbolică (doar 3%). De altfel, aşa cum se va vedea în cele ce urmează, participarea populației în structuri organizate ale societății civile este, în general, foarte slabă în București și, probabil, și mai slabă în țară. Aceasta nu înseamnă însă că nu există disponibilitate pentru participare, pentru activism civic, dimpotrivă, această disponibilitate este chiar foarte mare.

Evaluarea acestor organizații neguvernamentale, a finalității lor în plan social, este redată în tabelul de mai jos.

Detaliind analiza ONG-urilor observăm că atitudinea față de ele a populației este diferențiată, mergînd de la aprecierea utilității lor macrosociale pînă la bănuiala că ar ascunde de fapt interese politice. Este posibil de aceea, ca explicația slabei participări efective la activitatea vreunei organizații să se afle în suspiciunea cu care sănătățile ONG-urile.

Totuși, disponibilitatea de participare este rezonabil de mare, după cum rezultă și din analiza răspunsurilor la întrebarea "În ce măsură v-ar plăcea să vă implicați în următoarele tipuri de activități organizate?":

O primă concluzie ar fi aceea că potențialul de participare este mare, deși, cum am văzut, participarea efectivă este foarte scăzută. Disponibilitatea pentru acte de caritate și de filantropie este ridi-

Cum apreciați organizațiile neguvernamentale?	%
1. În general sunt foarte utile, contribuind la protejarea anumitor categorii de populație.	15,7
2. Majoritatea nu au un rol social major, dar satisfac unele interese de grup sau personale.	25,9
3. De cele mai multe ori ascund interese politice.	22,3
4. Nu știu.	36,1

	În mare măsură	În mică măsură	Deloc	NS/NR
1. Care se ocupă de problemele de sănătate	34,6	29,1	14,0	19,3
2. Care se ocupă de protecția persoanelor vîrstnice	34,6	34,0	11,9	19,5
3. Care se ocupă de protecția copiilor	46,1	27,2	7,6	19,1
4. Care se ocupă de protecția săracilor	36,3	31,0	10,8	21,9
5. Care se ocupă de protecția consumatorilor	32,3	29,9	14,6	23,1
6. Care se ocupă de abuzuri în funcții publice	39,3	23,4	15,7	21,6
7. Care se ocupă de corupție	40,3	22,5	14,9	22,3
8. Care se ocupă de încălcarea drepturilor omului	42,0	26,1	10,4	21,4
9. Care se ocupă de curătenia localităților	42,0	30,4	7,0	20,6
10. Care se ocupă de protecția mediului	42,7	28,9	6,6	21,8
11. În nici un fel de activități	11,5			

cată la populația bucureșteană investigată, remarcindu-se preferința pentru: ajutorarea și protejarea copiilor (preferința cea mai mare), protecția persoanelor vîrstnice, protecția săracilor.

Potențialul de participare cuprinde și activități civice precum: curătenia orașului, protecția mediului, la care subiecții investigați ar dori să participe în mare măsură în proporție de peste 40%.

Populația anchetată dovedește, de asemenea, o mare propensiune pentru rezolvarea unor litigii de natură politico-civică cum ar fi:

- dorința de participare la activități care se ocupă cu încălcarea drepturilor omului (42% răspund că ar dori să participe în mare măsură);

- dorința de participare la activități menite să medieze conflicte legate de tot soiul de abuzuri ale funcționarilor publici;

- divulgarea actelor de corupție reprezintă un domeniu potențial de participare destul de ridicat, constituind o preocupare majoră pentru populația românească în general.

Formele de manifestare ale societății civile prin care populația obișnuită cenzurează puterea limitându-i abuzurile sunt mult mai diverse, ele nu se opresc doar la ONG-uri. Astfel, societatea civilă acționează și prin: reunii ale cetățenilor la nivele de cartier sau localitate, mișcări sociale de tipul grevelor și demonstrațiilor de stradă sau prin inițiative individuale sau ale unor grupuri restrânse cum ar fi: audiența la primărie sau la alte instanțe ale puterii, participarea la emisiuni televizate, unele interactive, care dezbat probleme de interes civic. Iată cum se prezintă *participarea efectivă* la astfel de activități în ultimul an:

Societate civilă

În cursul anului trecut ați participat la:	Da	Nu
1. O reuniune la nivelul localității sau cartierului	7,0	93,0
2. O manifestație de stradă	7,2	92,8
3. O grevă	4,5	95,5
4. O intervenție la primărie pentru problemele localității	4,9	95,1
5. O emisiune radio sau de televiziune pe probleme publice	3,2	96,8

Dacă în primii ani de la revoluția din decembrie 1989 ieșirea în stradă a oamenilor semnifica mai cu seamă revendicări socio-politice, acum, după nouă ani, ieșirea în stradă, prin manifestații sau greve, se face îndeosebi în scopul revendicării unor drepturi economice, acesta fiind într-un fel și un semn că libertățile politice au fost, în cea mai mare parte, cîștigate și chiar consolidate. Aceasta nu înseamnă că dispare total controlul politic din partea societății civile. Dimpotrivă, există numeroase organizații care milităză pentru înlăturarea derapajelor de la cerințele democrației politice, cum este Alianța Civica. Totuși, de mai mare actualitate este astăzi revendicarea unor drepturi economice, ca o consecință a gravelor

probleme sociale derivate din inflație și șomaj. Aceste manifestări sociale nu mai au intensitatea și masivitatea pe care au avut-o mișcările sociale din primii ani după revoluție (doar 4% sau 7% dintre subiecții investigați). Nici participarea la adunări cetățenești, la audiente la primărie, la dezbateri audio sau televizate nu este semnificativă (între 3% și 7% dintre intervievați), demonstrîndu-se încă o dată că intenționalitatea are o sferă mai largă decît acțiunea propriu-zisă.

De altfel, chestiunea devine împede în momentul cînd se analizează locul activităților civico-politice în economia de timp a populației.

"În ce măsură efectuați în timpul liber următoarele activități?"

	Mult	Puțin	Deloc
1. Activități civico-politice	3,8	19,5	76,7
2. Cursuri de calificare și perfecționare	10,0	13,6	76,4
3. O mică afacere (în afara serviciului principal)	5,5	12,7	81,8
4. Grădinărit	9,8	25,9	64,3
5. Activități religioase	11,3	29,3	59,4
6. Sprijinirea persoanelor dezavantajate	7,0	27,2	65,8
7. Sport (inclusiv asistarea la meciuri pe stadion)	13,4	28,5	59,1
8. Lecturi, spectacole, colecționări, etc.	26,1	40,3	33,6
9. Turism	10,4	35,5	54,1
10. Jocuri	8,3	24,1	66,8
11. Petreceri cu prietenii	16,6	45,2	38,2
12. Radio-tv	57,5	24,0	18,5
13. Nu am timp liber	8,3	-	-

Prima constatare ce se impune ar fi că bucureșteanul este, prin ceea ce face el în timpul liber, un consumator de mesaje, fie prin intermediul canalelor de televiziune și radio, fie prin lectură sau spectacole. El este în primul rînd un pasiv, *mai mult asistă decît participă, mai mult priveste decît face.*

Poate că astfel se explică și faptul că "stocul social de cunoaștere" este în general rezonabil de mare, în timp ce participarea efectivă este încă redusă, cel puțin dacă o comparam cu disponibilitatea de participare. S-ar putea spune că în plan cognitiv și evaluativ populația este oarecum pregătită pentru participarea politico-civică, dar nu și în plan *afectiv*. S-ar părea că îi lipsește un imbold de catalizare a energiilor sale potențiale pentru a se implica în treburile publice, în activitățile de interes cetățenesc.

Conform tabelului anterior, populația bucureșteană se ocupă în timpul liber în primul rînd cu următoarele activități: vizionarea emisiunilor radio-tv, lectură și spectacole, petreceri cu prietenii, sport (inclusiv asistarea la meciuri pe stadion), activități religioase (mai ales asistarea la slujbe). Ce au în comun aceste preocupări, altfel destul de diverse? Răspunsul e lîmpede: *pasivitatea, consumul de informație.*

Al doilea tip de ocupare a timpului liber este cel care presupune un consum redus de timp din economia generală a timpului liber pe care îl are fiecare individ. La acest capitol avem de-a face, în parte, cu aceleași activități din prima categorie, dar și cu altele ordonate în ierarhia preferințelor astfel: participarea la petreceri cu prietenii, practicarea turismului, lecturi, spectacole și activități religioase.

Observăm că, cel puțin pentru o parte din activitățile de *loisir* din această a doua categorie, avem de-a face cu o ieșire din pasivitate, din starea de "assis-

tare" și trecerea în registrul participativ propriu-zis" (turismul și petrecerile).

Activitățile la care nu participă de loc bucureștenii intervievați sunt, în ordinea frecvenței răspunsurilor, o mică afacere în afara serviciului principal, activități politico-civice și cursuri de calificare și perfecționare: acestea sunt activitățile care ocupă cel mai mic spațiu în timpul liber al bucureștenilor; la fel, sprijinirea persoanelor dezavantajate nu se numără printre activitățile efectuate în timpul liber de subiecții investigați. Această grupare de activități simbolizează tocmai cerințele unei societăți democratice și prospere economic, adică preocuparea pentru treburile cetății, dar și pentru a întregi veniturile familiei prin intermediul unor afaceri mici (sau mari); recalificarea și perfecționarea profesională reprezintă un mijloc de adaptare la cerințele epocii actuale, o cale de a evita consecințele negative ale crizei economice (șomajul, în primul rînd) precum și de însușire a ultimelor noutăți în diverse meserii sau domenii.

În ciuda unei fragile implicări civice, populația bucureșteană conștientizează necesitatea participării la diverse activități de interes comunitar sau societal. Astfel, întrebăți dacă apreciază că oamenii ar trebui să se implice în treburile localității, subiecții au răspuns astfel (în ordine descrescătoare a frecvențelor):

- 1) Ar trebui să participe la toate acțiunile care interesează cetățenii (53,1%)
- 2) Nu e nevoie decît să respecte legile (22,9%)
- 3) Ar trebui să-i ajute pe vecinii săraci sau bolnavi (11,7%)
- 4) Nu e nevoie să se implice în viața comunității (2,8%)
- 5) Ar trebui să ajute la treburile bisericesti (2,5%)
- 6) Nu știu (7,0%)

Mai bine de jumătate percep decinevoia implicării în treburile cetății și în diverse acte de caritate și filantropie; unii însă consideră că pentru a fi un bun cetățean este suficient să respectă legile iar alții, este adevărat foarte puțini, apreciază că nu este nevoie de nici o implicare în viața comunității.

Primul pas în cristalizarea societății civile este tocmai conștientizarea că cetatea are nevoie de serviciile tale, nu la modul abstract, ci în felul cel mai concret posibil: să ajută săracii, biserică, handicapății, să împiedici să prolifereze corupția și abuzurile de putere, să ai inițiative civice proprii sau în grup etc. Din păcate, societatea civilă redutabilă înseamnă să treci de primele două imperitive: să știi ce trebuie să faci și să știi și cum trebuie să acționezi. Pentru bucureșteni, pasul spre participarea efectivă este încă timid.

Competența civică nu este suficientă pentru eficientizarea participării, deși fără ea nu poate exista nici participare. Trebuie ca societatea civilă, organizațiile și indivizii care o compun să poată cu adevărat să influențeze puterea administrativă în luarea deciziilor. Corpul civic (ca și cel politic) nu include ca actori doar societatea civilă, ci și instituțiile statului la care aceștia se raportează, inclusiv primăria (locală sau județeană). Posibilitatea de a influența primăria nu depinde deci numai de competența civică a cetățenilor localității, ci și de voința acesteia de a accepta jocul democratic. Or, se știe că dorința de a domina și de a stăpini a birocratiei este de multe ori mai mare chiar și decât a puterii politice. Totuși, oamenii obișnuiți consideră că pot influența deciziile primăriei, după cum a rezultat din răspunsurile primite la următoarea întrebare: *În ce măsură cetățenii pot influența primăria în luarea deciziilor care privesc viața comunității?*

1) Foarte mult	22,1
2) Mult	18,5
3) Puțin	22,1
4) Foarte puțin	17,5
5) Deloc	11,3
6) Nu știu	8,5

Observăm că foarte puțini sunt aceia care neagă complet posibilitatea de influențare a primăriei și foarte puțini sunt cei care nu se pot pronunța asupra acestei probleme. Cei mai numeroși subiecți aparțin categoriei de populație încrezătoare în posibilitățile de influențare a primăriei.

Deși consideră că ar putea influența primăria și în general autoritățile administrative în luarea deciziilor de interes public, *populația investigată apreciază - paradoxal - că nu știe cum să procedeze în relațiile cu aceste autorități*. De aici rezultă un mare semn de îndoială cu privire la competența civică reală sau cel puțin la modul în care este ea percepută de populație. *Relația dintre individ și autoritate* pare a fi destul de tensionată în percepția subiecților investigați. Ea poate fi circumscrisă următoarelor caracteristici divergente: majoritatea oamenilor așteaptă totul de la autorități pentru a-și rezolva problemele (21,0%); dimpotrivă, majoritatea contează pe ei însiși și pe acțiunile lor pentru a-și rezolva problemele (25,1%); cei mai mulți nu știau cum să procedeze atunci cînd au de rezolvat o problemă (41,4%). Observăm că aceia care nu știu cum să procedeze în raporturile lor cu autoritățile sunt cei mai numeroși (în număr dublu față de cei ce pot fi considerați individualiști sau colectiviști).

Societatea civilă presupune atât învățarea împreună în vederea apărării intereselor comune, cât și o desfășurare liberă a individualității. Din păcate, atât *asociaționismul*, cât și *individualismul* sunt în prezent în suferință în România:

asociaționismul din cauza unor resențiente ce vin din impunerea, în trecut, a comunizării, a colectivismului ca mod de viață obligatoriu și unic, iar individualismul pentru că încă nu a avut timp să se cristalizeze în sensul formării unor conștiințe individuale cu adevărat libere și independente de orice constrângere exterioară. Slăbiciunea actuală a individualismului explică, în parte, firava inițiativă economică privată din România, chiar și în forme restrînse, de mai mică anvergură.

În ceea ce privește participarea potentială civică a populației bucureștene a rezultat că, în cazul în care ar fi afectate interese importante ale celor intervievați dar și ale mai multor cetățeni, 43,9% ar participa la rezolvare împreună cu alții, 36,9% ar încerca să se descurce singuri și 19,1% nu știu cum ar proceda; aceasta înseamnă că, cel puțin la nivelul mentalității, mai mulți gîndesc în termeni asociaționisti și mai puțini în termeni individualiști, diferența nefiind totuși foarte semnificativă.

Către care instituții s-ar adresacu

prioritate indivizii dacă ar trebui să rezolve personal o problemă de interes civic? Din răspunsul la această întrebare rezultă implicit și gradul de încredere de care se bucură instituțiile respective în ochii cetățenilor. În mod concret, subiecții intervievați ar proceda astfel: s-ar adresa justiției (21,9%); ar face publică problema în presă (ziar, radio, tv.), (18,0%); ar face petiție la primărie sau la guvern (14,9%); s-ar adresa deputatului sau senatorului care reprezintă comunitatea (4,2%); ar recurge la gesturi disperate (2,1%); nu știu cum ar proceda (38,9%).

Rezultă o slabă încredere în parlament (în senatori și deputați) și în guvern sau autoritățile locale și o încredere superioară în presă și în justiție. Soluțiile disperate nu sunt considerate de bucureșteni ca fiind o cale pentru rezolvarea problemelor. Important de remarcat este că foarte mulți nu știu ce ar trebui să facă pentru rezolvarea unei probleme de interes colectiv, element care definește o competență civică încă nedorvoltată, cel puțin în cunoașterea posibilităților de inițiativă civică.

NOTE

1. Richard Rose, "Postcomunism și problema încrederii", *Polis*, nr. 3-4, 1996, p.67.
2. R. Rose, *op. cit.*, p.70.
3. Philippe C. Schmitter, Terry Lynn Karl, "Ce este și ce nu este democrația", *Polis* nr. 3, 1994, p. 38.
4. Stelian Tănase, "Riscuri în Europa Centrală și de Est", *Sfera politică* nr. 38, 1996, p.3.
5. Robert A. Dahl, "Problema competenței civice", *Polis* nr. 3-4, 1996, p.40.
6. Vezi Zeffrey B. Abramson, F. Christopher Arterton și Garry R. Orren, "The Electronic Commonwealth: The Impact of New Media Technologies on Democratic Politics", Basic Books, New York, 1988.
7. D. Șulean, "Susținerea de către populație a sectorului nonprofit", *Sfera Politicii* nr. 46, 1997, p.20.

Sorin Cuceraï

NATO vs. Iugoslavia. O abordare lockeană

This paper is an attempt to clarify the philosophical aspects of a non-philosophical issue: NATO's air strikes against Yugoslavia, described as a humanitarian intervention aiming to put an end to the ethnic cleansing policy adopted by the Yugoslavian government against Kosovar Albanians. The main conclusions reached are the following: 1. There are two possible ways of defining human being's: a negative and a positive one. The negative definition makes comprehensible a negative identity, which is self-founded, while the positive makes possible a positive identity, which is only self-given through internalization. 2. The Lockean model, which is fruitful because it is the first one to guarantee the citizens' right to fight against a non-limited state, derives from too strong assumptions. Therefore, it is important to elaborate and to justify minimal assumptions, and to derive from them an enlarged Lockean model. 3. This enlarged Lockean model justifies the right to intervene and thus helps us elaborate an international order derived solely and entirely from the requirements imposed by the notion of maximal citizenship. 4. In terms of the enlarged Lockean model, NATO's intervention in Yugoslavia is (at least partially) a failure.

I. Introducere

Această lucrare este o încercare de a clarifica aspectele filozofice ale unei probleme nefilosofice: loviturile aeriene aplicate de NATO Iugoslaviei și descrise ca o intervenție umanitară având drept scop obligarea guvernului iugoslav de a pune capăt politicii de purificare etnică pe care acesta a adoptat-o împotriva albanezilor kosovari.

Principala teză expusă aici este aceea că putem înțelege mai bine intervenția în Kosovo dacă lărgim modelul lockean privitor la relația dintre un stat și cetățenii săi. Această lărgire ne va furniza instrumentele analitice cu ajutorul cărora să putem răspunde la întrebări precum:

a. A fost intervenția justificată?

b. Este această intervenție relevantă pentru o nouă ordine internațională emergentă în perioada de după Războiul Rece?

c. A fost intervenția încununată cu succes?

Lucrarea de față este împărțită în patru secțiuni. Prima dintre ele se concentreză asupra a două moduri posibile de a defini ființa umană. Așîn cît îmi pot da seamă, putem defini noțiunea de ființă umană fie într-o manieră negativă, ca "individ", fie într-una pozitivă, în funcție de diferitele atribute pozitive atașate acestei noțiuni.

A doua parte o reprezintă o sumară descriere și analiză a modelului lockean. Mă concentrez aici asupra unor

chestiuni precum anarhia, construcția statului, rebeliunea și tipologia statelor.

A treia parte constă într-o încercare de a lărgi modelul lockean. Analizez aici presupozitiaile lockeene care au făcut posibilă elaborarea modelului respectiv. Din punctul meu de vedere, aceste presupozitii sunt următoarele:

a. cetățenii sunt întotdeauna suficient de puternici pentru a face față încercărilor statului de a le viola drepturile și libertățile;

b. există un singur stat.

Numesc "maximale" aceste presupozitii. Ele reprezintă condiții tari de posibilitate din care Locke și-a derivat modelul. De aceea, analiza mea intenționează:

a. să elaboreze și să justifice presupozitia minimale;

b. să precizeze implicațiile acestor presupozitii minimale, în sprijinul de a interveni în afacerile altui stat și derivele acestuia (precum o posibilă nouă ordine internațională);

c. să analizeze statul iugoslav în conformitate cu modelul lockean lărgit.

În fine, cea de a patra parte se concentrează asupra transformării modelelor elaborate de filozofii politici (în cazul nostru, de Locke) în programe politice propriu-zise. Mă interesează aici să găsesc răspunsuri la întrebări precum:

a. putem implementa un discurs negativ (un discurs care derivă din definiția negativă a ființei umane) într-o cultură în care discursul pozitiv este cu mult mai influent? (Aceasta este ceea ce am numit "problema colizionii discursurilor");

b. dacă da, va afecta acest lucru relația dintre cetățenii statelor interventioniste și propriile lor state?

c. a fost intervenția militară a NATO un succes? (cu alte cuvinte, a reușit

NATO să rezolve problema colizionii discursurilor în Kosovo?).

II. Două definiții ale ființei umane

1. Definiția negativă

Ființa umană poate fi definită în două moduri diferite. Prima modalitate de care mă voi ocupa este cea negativă. Potrivit definiției negative, ființele umane sunt concepute ca "indivizi", ca negativități unice și nedivizibile.

Cu alte cuvinte, putem concepe noțiunea de ființă umană pur și simplu ignorând toate atributele pozitive posibile care ar putea fi atașate acestei noțiuni (precum vîrstă, sexul, apartenența etnică, statutul economic și social, preferințele religioase, s.a.m.d.).

Acest mod de definire a ființei umane reprezintă una din nouătățile absolute pe care le aduce cu sine modernitatea.¹ El este radical diferit de abordările pre-moderne ale aceleiași noțiuni.² Din punct de vedere istoric, definiția negativă a ființei umane este făcută posibilă de trei nivele filozofice distincte³:

1. rationalismul carteziан;
2. iluminismul;
3. tradiția liberală clasică.⁴

Merită să notăm aici, în plus, faptul că există și o altă tradiție care ne îngăduie să elaborăm o definiție negativă a ființei umane: teologia creștină negativă. Argumentul creștin poate fi formulat după cum urmează:

a. dacă îl putem defini pe Dumnezeu în termeni negativi, și

b. dacă ființa umană este creată după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, atunci

c. ființa umană poate fi definită în termeni negativi.⁵

Argumentul creștin ne ajută să înțelegem că "negativitatea" individuală poate fi concepută în două moduri distincte.

Primul dintre ele este pur rațional. El ne furnizează o puternică definiție *a priori* a ființei umane. În termeni kantieni, negativitatea individuală nu poate fi derivată din experiență de vreme ce ea este însăși condiția de posibilitate a oricărei experiențe umane.

Al doilea mod precizează faptul că putem într-adevăr vorbi despre o identitate umană negativă (sau, mai precis, despre o identitate negativă auto-conferită). În acest caz, identitatea negativă este înțeleasă drept cimp al posibilităților și al capacitațiilor de care o persoană este conștientă (mai precis: pe care o persoană știe că le posedă).

Această a doua interpretare este foarte importantă. Pentru că, dacă identitatea negativă ca identitate auto-conferită nu ar fi posibilă (cu alte cuvinte, dacă identitatea negativă nu ar fi o identitate reală, ci una abstractă, conferită ființelor umane de către altcineva și numai din motive teoretice), atunci liberalismul, de exemplu,⁶ ar fi o simplă utopie teoretică și nu un sistem economic, social sau politic aplicabil în lumea reală. Dacă, dimpotrivă, posedăm cu adevărat o identitate negativă auto-conferită, atunci devenim realmente capabili să modelăm și să remodelăm lumea în care trăim.

Pe de altă parte, identitatea negativă auto-conferită are cel puțin o consecință politică. În principiu, putem deriva din ea noțiunea de cetățenie. Un "cetățean" este un individ politic, un individ producător/consumator de aranjamente instituționale menite să reglementeze

transferul de putere între indivizi.⁷ Există, de aceea, o legătură strânsă între "individualitate" și "cetățenie": cineva poate fi privit ca cetățean pur și simplu pentru că este un individ (i.e. posedă o identitate negativă auto-conferită).

Din acest punct de vedere, angajarea în activități economice pe o piață liberă, sau exercitarea deplină a cetățeniei, de exemplu, reprezintă mijloace economice și/sau politice de individuare (de largire a cîmpului personal de posibilități și de capacitați). Este, de aceea, important să notăm faptul că pierderea identității pozitive (a identității etnice, de exemplu) nu înseamnă pierderea identității pur și simplu. Identitatea noastră fundamentală ca ființă umană este cea negativă, întrucât ea ne furnizează capacitatea de a opta pentru o gamă cvasi-infinită de experiențe pozitive.

2. Definiția pozitivă

O definiție pozitivă a ființei umane este o definiție pentru care diferențele atribuite pozitive ale acestei noțiuni (precum sexul, statutul social sau economic, preferința religioasă, s.a.m.d.) devin relevante. Prefer să folosesc termenul "relevante" și nu "esențiale", deoarece pentru a elabora o definiție pozitivă a ființei umane nu este necesar să adoptăm un punct de vedere esențialist.⁸

Pe de altă parte, o astfel de definiție nu presupune cu necesitate preminența unui singur atribut pozitiv. Putem elabora definiții pozitive complexe, pe baza mai multor atributi pozitive. Totuși, definițiile pozitive sunt, în general, mai degrabă "monoatributive" decât "pluriatributive" (deși nu putem afirma că această propoziție factuală are vreo valoare epistemologică).

În principiu, putem vorbi despre două tipuri de atrbute pozitive: cele "raționale" și cele "naturale" (sau "destinale"). Atributile pozitive raționale sunt acele atrbute care pot fi atașate noțiunii de ființă umană printr-un proces rațional de diviziune. De exemplu, "muncitor industrial" este un atrbut pozitiv rațional; el derivă din diviziunea rațională a muncii. Atributile pozitive naturale sunt acele atrbute care nu pot fi derivate pe baza unui proces rațional de diferențiere și care apar astfel ca fiind "naturale" sau "destinale". "Român" sau "italian" sunt exemple de astfel de atrbute. Faptul de a fi român sau italian nu poate fi derivat ca o consecință logică a unei inferențe deductive.

Distinctia între cele două tipuri de atrbute este destul de clară. Nu este însă întotdeauna la fel de clar căruia din cele două tipuri îi aparține un anumit atrbut pozitiv. De exemplu, "patron" poate fi interpretat ca un atrbut pozitiv rațional (derivat *a priori* în aceeași manieră în care este derivată noțiunea de "muncitor industrial"). Pe de altă parte însă, patronul este și un conducător. Faptul că el a devenit un conducător nu poate fi derivat *a priori*. În acest caz, patronul este văzut ca un conducător "natural" sau "destinal" – și astfel "patron" devine un atrbut pozitiv natural.

Lăsând la o parte această problemă de clasificare, să notăm faptul că atrbutele pozitive sunt menite să definească ființe umane concrete. De aceea, definițiile pozitive sunt ostensive (sau cel puțin concepute ca ostensive). Ele se referă la entități actuale, concrete și nu la cele abstracte, posibile (deși, avertizez, "concret" nu este un sinonim al lui "actual", nici "abstract" al lui "potențial").

Constatăm aici o critică obișnuită la adresa liberalismului, venită atât din

partea gînditorilor marxiști, cît și din aceea a gînditorilor conservatori. Deși marxismul și conservatismul se opun unul altuia în chestiuni precum cea a tipului de atrbute pozitive considerat relevant (marxismul preferînd atrbutele raționale, în timp ce conservatismul le preferă pe cele naturale), atât marxismul cît și conservatismul resping așa-numitul "individ liberal abstract"; ambele vizuni teoretice pretind că oferă, în schimb, o analiză comprehensivă a ființelor umane concrete.⁹

Un alt lucru care merită să fie notat este acela că atât atrbutele pozitive raționale, cît și cele naturale sunt menite să genereze o identitate pozitivă. O voi numi pe aceasta "identitate externă", pentru că în acest caz subiectul este identificat prin intermediul atrbutelor sale, care sunt diferite de el fiindu-i exterioare (cel puțin din punct de vedere logic). Cu alte cuvinte, identitatea pozitivă este obținută prin internalizarea atrbutelor pozitive externe. De exemplu, mă pot identifica pe mine însuși ca "muncitor industrial" sau ca "român" numai dacă sunt capabil să internalizez astfel de atrbute externe.

Dar dacă aşa stau lucrurile, atunci identitatea pozitivă nu este auto-fondată. De vreme ce subiectul depinde de ceva diferit de sine pentru a se putea identifica pe sine, procesul de auto-identificare nu depinde (sau cel puțin nu depinde în întregime) de subiect. De aceea, identitatea conferită nu este auto-conferită; ea este conferită subiectului (cel puțin în parte) de către altcineva. (Expresia "auto-conferită" este folosită aici într-un sens tare, cu înțelesul de "auto-fondată", care include și sensul mai slab, de "auto-obținută". În consecință, identitatea negativă este atât auto-fondată cît și auto-obținută; în schimb, identitatea pozitivă este doar

auto-obținută, nu și auto-fondată).

O ultimă remarcă privitoare la definiția pozitivă. Din punct de vedere politic, definițiile pozitive ale ființei umane generează colectivism. Aceasta pentru că atributile pozitive identifică clase de entități mai degrabă decât entități individuale. Dacă mă definesc pe mine ca "muncitor industrial" sau ca "italian", mă identific ca aparținând clasei "muncitorilor industriali" sau a "italienilor".¹⁰ Și de vreme ce atributile pozitive sunt utilizate pentru a defini clase de obiecte, colectivitățile capătă o mai mare valoare epistemologică decât indivizii.

Aceste colectivități sunt întotdeauna opresive (gradul de opresiune este ne-relevant din acest punct de vedere). Opresiunea derivă din faptul că identitățile pozitive nu pot fi decât auto-obținute. Aceasta înseamnă că ceva diferit de subiectul însuși exercitată asupra acestuia un anume tip de coerciție. Aceasta este motivul pentru care identitățile pozitive sunt cu necesitate identități coercitive.¹¹ Scopul lor (implicit și rareori formulat ca atare) este cel de a pune subiectul într-o stare de dependență în raport cu atributile pozitive care îi sunt atribuite. Cu cît această dependență este mai profundă, cu atât mai coercitivă – deci mai puternică în sens autoritarist – devine identitatea pozitivă.¹²

III. Modelul lockean¹³

1. Două situații anarhice

In *Second Treatise of Civil Government*¹⁴ (1690), Locke face o distincție între două situații anarhice.

Prima este cea pe care el o numește "starea naturală".¹⁵ În starea naturală, indivizii conviețuiesc mai degrabă pașnic, pentru că toți (sau cel puțin o ma-

joritate semnificativă a lor) respectă Legea fundamentală a Naturii (i.e. "fiecare individ șiumanitatea ca întreg trebuie să se autoconserve")¹⁶ și toate celelalte legi naturale derivate din aceasta.

Autoconservarea umanității (în ea însăși și în fiecare individ) generează: a. egalitate (de vreme ce toți indivizii respectă aceleași legi și de vreme ce acțiunile lor sunt judecat potrivit acelorași legi);

b. libertate (de vreme ce, potrivit legii fundamentale a Naturii, nici unui individ nu îi este permisă să constrângă voia altcuiu).

Din acest punct de vedere, starea naturală reprezintă o situație anarchică moralmente acceptabilă. Este, cred, interesant să notăm aici faptul că, pentru Locke, anarchia nu presupune anomie. Chiar și într-o lume pre-politică există legi (precum Legea fundamentală a Naturii) care trebuie respectate.¹⁸

Cealaltă situație anarchică pe care Locke o analizează este cea numită de el "starea de război".¹⁹ În starea de război, toți indivizii (sau cel puțin o majoritate semnificativă a lor) decid să nu mai respecte Legea fundamentală a Naturii și toate celelalte legi naturale care derivă din ea. Avem astfel de-a face cu o situație anarchică moralmente inacceptabilă care este mult mai apropiată de ceea ce intelegem, în mod obișnuit, prin "anarchie".²⁰

Pentru Locke, starea naturală prezintă situația anarchică fundamentală. Starea de război este doar un derivat, o consecință posibilă a acesteia (ceea ce înseamnă că starea de război nu este auto-fondată). Din acest motiv, starea de război este și ea, în ciuda aparențelor, una nomică. Legea fundamentală a Naturii și toate celelalte legi naturale derivate din ea continuă să existe ca norme chiar și în

starea de război. Atât doar că ele nu mai sunt respectate. În starea de război legile naturale nu sunt abolite, ci doar încălcate de toți indivizii (sau de cei mai mulți din tre ei). În consecință, indivizii continuă să fie legați (prin negație) de aceste legi.

2. De la anarhie la stat. Limitele guvernământului.

După cum am menționat mai sus, regresul de la starea naturală la starea de război este întotdeauna posibil. Această posibilitate derivă din dreptul individual de a impune Legea fundamentală a Naturii și toate celelalte legi naturale derivate din ea²¹. Acest drept individual este prea subiectiv în aplicăriile sale pentru a putea sta la baza unei ordini umane stabile și pașnice.

Să presupunem, de exemplu, că cineva mă atacă. În acest caz, sunt îndreptățit să uzez, potrivit Legii fundamentale a Naturii, de dreptul meu de auto-apărare. Dar între ce limite sunt îndreptățit să uzez de acest drept? De vreme ce sunt parte vătămată, cum îmi voi putea evalua obiectiv pagubele²¹? Mai mult, cum voi putea să aplic *exact* gradul de pedeapsă pe care atacatorul meu îl merita²²? Să ce se întâmplă atunci cînd nu sunt suficient de puternic pentru a-mi exercita dreptul la auto-apărare?

Pentru Locke, dreptul individual de a impune Legea fundamentală a Naturii și toate celelalte legi naturale derivate din ea este întotdeauna problematic (în sensul că el creează întotdeauna probleme și face astfel posibilă regresia din starea naturală în starea de război). Pentru a evita această regresiune posibilă, indivizii din starea naturală transformă dreptul de a impune Legea fundamentală a Naturii dintr-un drept individual într-unul colectiv. Pe scurt, acest drept este oferit comunității ca întreg.²³

Pe de altă parte, comunitatea oferă statului, pe o bază contractuală, *dreptul de a utiliza* acest drept de a impune legea. Statul nu devine proprietarul dreptului de a impune legi, ci doar *utilizatorul legal* al acestui drept.²⁴ Lucrul acesta are cel puțin două consecințe.

a. Devenind utilizatorul legal al dreptului de a impune legi, statul este abilitat să își creeze propriile sale instituții (i.e. parlamentul, guvernul, curțile de justiție) pentru a fi capabil să folosească dreptul respectiv și să transforme Legea fundamentală a Naturii și toate celelalte legi naturale derivate din ea în legi pozitive.

b. De vreme ce statul nu este decît utilizatorul legal al dreptului de a impune legi, el are obligația (contractuală) de a folosi acest drept într-o manieră corectă (transparentă). Cu alte cuvinte, statului nu îi este îngăduit să folosească acest drept potrivit proprietății sale voințe. Lui nu îi este permis, de exemplu, să adopte și să impună legi pozitive care contravin Legii fundamentale a Naturii. În consecință, puterile statului sunt limitate.²⁵ În cazul în care trece dincolo de aceste limite, statul își pierde dreptul de a impune legi, acest drept fiind recuperat de către comunitate.

3. Rebeliunea

Ce se întâmplă însă atunci cînd statul trece dincolo de limitele sale și, pe de altă parte, refuză să returneze comunității dreptul de a impune legi? În acest caz, statul se transformă dintr-un utilizator legal al dreptului de a impune legi în proprietarul dreptului respectiv. Cu alte cuvinte, statul fură proprietatea deținută de comunitate asupra acestui drept.

În consecință, dreptul de a impune legi, care trebuia să fie unul colectiv

pentru a fi eficient și obiectiv, redevine un drept individual (de vreme ce aparține unei entități individuale numită "stat"). Mai mult chiar, statul se proclamă singurul proprietar legal al acestui drept.

Potrivit lui Locke, ori de câte ori apare o asemenea situație, cetătenii să îndreptățească să se opună și chiar să folosească violență pentru a-și redobîndi proprietatea furată și pentru a obliga statul să reintre în limitele sale.²⁶

Noi obișnuim să numim "rebeliune" această opoziție violentă a cetătenilor împotriva propriului lor stat. Dar, din punctul de vedere al lui Locke, adevăratul rebel este, în acest caz, statul însuși. Atunci cînd statul fură proprietatea deținută de comunitate asupra dreptului de a impune legi și cînd se proclamă pe sine singurul proprietar individual legal al acestui drept, putem constata un anumit transfer semantic: dreptul de a impune legea se transformă în dreptul de a impune voința proprie. În acest caz, voința arbitrară a unei entități individuale devine "lege" pentru toate celelalte entități individuale.

Dar cele descrise pînă aici corespund, în toate aspectele semnificative, cu descrierea stării de război. Cu alte cuvinte, atunci cînd statul fură dreptul comunității de a impune legi și se proclamă pe sine singurul proprietar individual legal al acestui drept, el generează anarhie. Vorbind în termeni stricți, el generează acea situație anarhică moralmente inaceptabilă pe care Locke o numește "starea de război".

Și, cum "regresiunea în starea de război" reprezintă sensul etimologic exact al verbului latin *rebellare*, rezultă că adevăratul rebel este statul. Cu alte cuvinte, atunci cînd își transgresează limitele, statul comite un act de rebeliune împotriva proprietelor săi cetăteni. De aceea, opoziția

violentă a cetătenilor trebuie înțeleasă, în termeni lockeeni, ca o contra-rebeliune, ca o reacție împotriva acțiunii statului (reacție care derivă din dreptul la auto-apărare).

4. Statul arhic și statul anarhic

Analiza lockeană a rebeliunii are o consecință interesantă din punctul de vedere al studiului de față. Rezultă din ea că simpla existență a statului nu presupune cu necesitate existența unei situații arhice. Devine astfel posibilă elaborarea unei tipologii a statelor.

Pe de o parte, putem vorbi despre statele arhice. Un stat arhic este un stat care este conceput ca fiind exclusiv utilizatorul legal al dreptului de a impune legi. Cu alte cuvinte, un stat arhic este un stat limitat, un stat ale cărui acțiuni nu pot genera o situație anarhică moralmente inaceptabilă.

De cealaltă parte se află statele anarhice. Un stat anarhic este un stat care este conceput ca fiind singurul proprietar individual legal al dreptului de a impune legi (un drept care, în acest caz, se transformă în dreptul de a impune voința arbitrară). Altfel spus, statul anarhic este un stat ne-limitat, un stat ale cărui acțiuni nu pot genera decît o situație anarhică moralmente inaceptabilă.²⁷

IV. Modelul lockean lărgit

1. Presupozițiile lockene originale

Locke își elaborează modelul pe care l-am descris sumar în capitolul III pornind de la următoarele presupozitii:

- a. cetățenii sănătățile sunt întotdeauna suficienți de puternici pentru a transforma un stat anarhic într-unul arhic;
- b. indivizi umani se angajează în construcția unui singur stat.

Din punctul meu de vedere, aceste presupozitii sunt mai degrabă contextuale. Când a scris "Al doilea tratat", Locke avea ca referință empirică statul britanic contemporan lui. Aceasta este, probabil, motivul pentru care el a elaborat un model uni-statal și nu a arătat nici cel mai mic interes relațiilor internaționale (sau, mai precis, relațiilor dintre state); și tot acesta este motivul probabil pentru care el a presupus că cetățenii sănătățile sunt întotdeauna suficienți de puternici pentru a transforma un stat anarhic rebel într-unul arhic (la urma urmei, Revoluția Glorioasă chiar a fost încununată cu succes).

Această ipoteză contextuală poate reprezenta o bună explicație a presupozitiei maximale utilizate de Locke. Dacă însă decontextualizăm modelul lockean, va trebui să răspundem la anumite întrebări. De exemplu: de ce ar fi cetățenii sănătățile suficienți de puternici pentru a reinstaura ordinea arhică? Sau: de ce argumentul arhic lockean ar trebui să depindă de un model uni-statal?

2. Presupozitiiile minime

Decontextualizând modelul lockean, devinim capabili să dezvoltăm un model teoretic pornind de la alte presupozitii, pe care le voi numi "minime":

- a. cetățenii nu sunt sănătățile suficienți de puternici pentru a transforma un stat anarhic rebel într-unul arhic;
- b. indivizi umani se pot angaja în construcția mai multor state.

Cea dintâi presupozitie minimală nu ar trebui să ridice prea multe probleme.

La urma urmei, noțiunea de cetățenii sănătățile nu are sensul de "cetățenii sănătățile". În consecință, e drept ca încercările de a construi un stat arhic pot uneori (dar nu întotdeauna) să eşueze.²⁸ Dar aceasta nu înseamnă decât că posibilitatea de a construi un stat arhic rămîne intactă.²⁹

Pe de altă parte, este imposibil să concepem cetățenii sănătățile. După cum am spus, statul anarhic, care depinde de slăbiciunea cetățenilor, generează starea de război. Dar starea de război nu este auto-fondată; ea depinde de starea naturală, din care derivă. Dacă argumentul lockean este valid, și dacă regresul din starea naturală în starea de război este posibil, atunci procesul invers (trecerea din starea de război în starea naturală) este și el posibil. Dacă acest ultim proces nu ar fi posibil, atunci procesul invers (trecerea din starea de război în starea naturală) este și el posibil. Dacă acest ultim proces nu ar fi posibil, atunci întregul proces de construcție a unui stat arhic ar fi imposibil, iar indivizi ar fi condamnați să trăiască de-a pururi în starea de război. Însă, de vreme ce statul arhic este sănătățile posibil, noțiunea de cetățenii sănătățile slabi este autocontradicorie.

Aceasta ne conduce către o relație extrem de interesantă între noțiunea de stat și cea de cetățenie. Statul minimal (i.e. statul strict limitat, aceasta reprezentând cea mai puternică definiție a statului arhic) presupune cetățenia maximală (i.e. cetățenii capabili să interacționeze spontan pe o piață politică liberă³⁰), în timp ce statul maximal (i.e. statul căruia nu îl sunt impuse nici un fel de limite, aceasta fiind cea mai puternică definiție a statului anarhic) implică cetățenia minimală (i.e. drepturi și libertăți civile restrânse în modul cel mai sever cu putință³¹).

Cea de a două presupozitie minimală pare să fie mai problematică. Împotriva ei s-ar putea argumenta, de exemplu, că modelul uni-statal este cerut de însăși universalitatea principiilor care derivă din definiția negativă a ființei umane (o definiție pe care Locke o acceptă în mod evident).

Dar principiile universale nu presupun ca necesitate un stat universal. Mai mult chiar, dacă ar exista un stat universal, principiile pe baza cărora statul acesta ar putea fi construit nu ar mai fi universale, ci singulare, întrucât ar fi aplicabile doar în cazul unui singur stat. În consecință, principiile universale de construcție a unui stat arhic ar trebui interpretate după cum urmează: "ori de câte ori o comunitate decide să construiască un stat arhic, acestea (și numai acestea) sunt principiile corecte". Această interpretare este evident compatibilă cu modelul pluri-statal.

Un contra-argument mai puternic față de cea de a două presupozitie minimală ar putea fi acela că modelul pluri-statal nu justifică doar construcția de state arhice, ci și secesiunea. Cu alte cuvinte, dacă acceptăm acest model nu vom mai avea nici un argument împotriva celor care intenționează să dividă un stat arhic. Acest argument este, după cum am afirmat, unul puternic (cel puțin în aparență). În orice caz însă, el nu reprezintă o critică decisivă adusă modelului pluri-statal. Aceasta pentru că, atunci cînd vorbim de secesiune, ne referim, de fapt, la trei procese distincte: secesiunea pozitivă, secesiunea anarhică și secesiunea arhică.

Secesiunea pozitivă are loc atunci cînd un anumit număr de cetăteni aparținînd unui stat arhic decid să creeze un stat diferit, potrivit unei anumite identități pozitive (unei anumite origini etnice, de exemplu). Acest tip de secesiune este

imposibil în termeni lockeeni, deoarece un stat trebuie construit pornind exclusiv de la acele principii care derivă exclusiv din definiția negativă a ființei umane.

Secesiunea anarhică are loc atunci cînd un anumit număr de cetăteni aparținînd unui stat arhic decid să dividă acest stat și să creeze un stat anarhic mai mic. Din motive pe care le-am precizat deja cînd am analizat noțiunea lockeană de rebeliune, acest tip de secesiune este, deși posibil, moralmente inacceptabil. De fapt, secesiunea anarhică reprezintă o rebeliune împotriva unui stat arhic. În acest caz, statul este îndreptățit să reacționeze pentru a reinstaura ordinea arhică.³²

Secesiunea arhică are loc atunci cînd un anumit număr de cetăteni aparținînd unui stat arhic decid să dividă acest stat și să creeze un stat arhic mai mic, sau atunci cînd un anumit număr de cetăteni aparținînd unui stat anarhic decid să dividă acest stat și să creeze un stat arhic mai mic. Acest al doilea tip ce secesiune arhică este posibil, moralmente acceptabil și probabil.³³ De fapt, această secesiune arhică reprezintă o contra-rebeliune de amploare mai redusă împotriva statului anarhic.³⁴ Primul tip de secesiune arhică este posibil, moralmente acceptabil, dar extrem de improbabil. Cu alte cuvinte, nu putem aduce nici un argument rațional în favoarea acestui tip de secesiune.

Pentru a rezuma, singurul tip de secesiune care este posibil, moralmente acceptabil și probabil este reprezentat de acea secesiune arhică în urma căreia se creează un stat arhic mai mic prin separarea acestuia de statul anarhic care îl înglobă. De aceea, modelul pluri-statal justifică exclusiv acest tip de secesiune (care poate fi interpretat ca o secesiune temporară, ca o încercare de a oferi un sprijin mai puternic acelor cetăteni slabî încă oprimați de

statul anarhic. Cu alte cuvinte, acest tip de secesiune arhică derivă mai degrabă din rațiuni tactice, ca parte a unei strategii mai ample de contra-rebeliune pozitivă. Divizarea și reunificarea Germaniei, de exemplu, poate fi interpretată în acești termeni).

3. Dreptul de a interveni

Prin "drept de a interveni" înțeleg dreptul unui stat arhic (sau al unei alianțe de state arhice) de a interveni în afacerile interne ale unui stat anarhic. Acest drept derivă:

- a. din tipologia lockeană a statelor;
- b. din modelul pluri-statal pe care tocmai l-am analizat.

În acest caz, dreptul de a interveni este înțeles ca o contra-rebeliune-mai mult-decît-națională împotriva unui stat anarhic. Contra-rebeliunea-mai-mai-decît-națională reprezintă contra-rebeliunea cea mai amplă care poate fi concepută.

Este important să notăm faptul că simpla existență a unui stat anarhic diminuează cetățenia persoanelor care trăiesc într-un stat arhic. Cu alte cuvinte, existența unui stat anarhic restrînge drepturile și libertățile civile ale cetățenilor aparținând unui stat arhic. Ne putem cu ușurință imagina astfel de restricții precum cele privitoare la libertatea cuvîntului, la libertatea de asociere, la libertatea de a călători și așa mai departe. De aceea, prin faptul că își opresc propriii cetățeni (și comite astfel un act de rebeliune împotriva proprietelor săi cetățeni), un stat anarhic comite un act de rebeliune împotriva cetățenilor care aparțin unui stat arhic.

Acesta este motivul pentru care dreptul de a interveni trebuie înțeles ca o contra-rebeliune. Si tot acesta este motivul pentru care dreptul de a interveni

este justificat și justificabil. Un stat arhic intervine în afacerile interne ale unui stat anarhic în numele proprietelor săi cetățeni. De fapt, statul arhic trebuie să intervină, pentru a putea fi considerat un utilizator corect al dreptului de a impune legi. Altfel, neintervenția ar putea fi interpretată ca o încercare de a minimiza drepturile și libertățile civile ale proprietelor săi cetățeni (deci ca o încercare de a se transforma într-un stat anarhic).

Această abordare evită retorica suveranității și problema "încălcării suveranității", deoarece intervenția nu este concepută ca o încercare a statului arhic de a-l patrona pe cel anarhic, ci ca o încercare a statului arhic de a asigura cetățenia maximală pentru proprii săi cetățeni.

Dreptul de a interveni conceput astfel poate genera o ordine internațională care nu presupune cu necesitate existența instituțiilor internaționale. Aceasta este, de exemplu, motivul pentru care intervenția NATO în Iugoslavia nu a necesitat aprobarea Națiunilor Unite. (Această ultimă afirmație este adevărată dacă și numai dacă intervenția NATO în Iugoslavia este concepută în termenii modelului lockean largit).

Această ordine internațională derivă exclusiv și în întregime din dreptul cetățenilor la auto-apărare. Acest drept este cu mult mai puțin problematic decât dreptul individual de a impune legi, deoarece limitele sale de aplicabilitate sunt clare: ele sint date de noțiunea de cetățenie maximală. Cu alte cuvinte, dreptul de a interveni are un scop precis: transformarea statului anarhic într-un arhic.

4. Statul iugoslav. O analiză

Avem acum la dispoziție instrumentele teoretice care nu pot îngădui să

analizăm statele existente. Datorită su-
biectului ales, mă voi concentra asupra
statului iugoslav.

În primul rînd, putem constata cu
ușurință faptul că Iugoslavia este un stat
anarhic. Restricțiile impuse asupra drepturilor
și libertăților civile ale cetățenilor
iugoslavi sunt prea binecunoscute pentru
a mai insista aici asupra lor.

O trăsătură mai importantă decât
caracterul anarchic al statului iugoslav este,
din punctul de vedere al acestei analize,
faptul că Iugoslavia este concepută ca un
stat pozitiv. Comunismul titoist a concepu-
tuit Iugoslavia în același mod, dar, cum
atributul pozitiv determinant atunci era
cel de "proletar", unitatea statului nu era
periclitată. Miloševici l-a înlocuit pe "pro-
letar" cu "sîrb" și, procedind astfel, a făcut
imposibilă unitatea. Secesiunile pozitive
au urmat una după alta; din acest punct
de vedere, "Serbia Mare" nu înseamnă
nimic altceva decât "Iugoslavia Mică".³⁵

Este important să notăm faptul că
anarhizarea presupune adesea pozitivare,
iar în cazul iugoslav ea a presupus poziti-
vare. Este greu să înțelegem cum anume
pot fi impuse cetățenilor restricții ale
drepturilor și libertăților lor civile dacă
nu sunt introduce într-un fel sau altul anu-
mite atribute pozitive (fie ele raționale sau
naturale) pe baza cărora să fie explicată
necesitatea acestor restricții.

Dar poate că recursul la atributele
pozitive nu este întotdeauna necesar pen-
tru a restrînge drepturile și libertățile ci-
vile (deși impresia mea este că statele a-
narhice sunt întotdeauna state pozitive).
De aceea, este – probabil – mai prudent
să presupunem că statele pozitive sunt în-
totdeauna state anarhice, dar statele anar-
hice nu sunt întotdeauna state pozitive.³⁶

În orice caz, faptul că Iugoslavia
este un stat pozitiv are două consecințe

importante:

- a. de vreme ce un stat pozitiv este
un stat anarchic, intervenția NATO în Iu-
goslavia este justificată în termenii mo-
delului lockean largit;
- b. în măsura în care este un stat
pozitiv, Iugoslavia depinde de o definiție
pozitivă a ființei umane. Cu alte cuvinte,
statul iugoslav contemporan depinde de
propria sa identitate pozitivă auto-obți-
nuită. Aceasta înseamnă, în continuare, că
un discurs pozitiv derivat din această iden-
titate pozitivă internalizată este mult mai
comprehensibil, mult mai ușor de acceptat
de către iugoslavi decât un discurs care
deriva din definiția negativă a ființei
umane.³⁷

V. De la filozofia politică la programe politice

1. Coliziunea discursurilor

Ultima consecință menționată
mai sus a faptului că Iugoslavia
este un stat pozitiv ne aduce în față urmă-
toarei întrebări: cum pot fi implementate
cu succes politici care derivă din definiția
negativă a ființei umane într-o cultură în
care una sau alta dintre definițiile pozitive
este mult mai larg acceptată?

Fiecare din cele două definiții ale
ființei umane generează propriul său dis-
curs. și ambele sunt valide. Faptul că iden-
titățile pozitive nu sunt auto-fondate nu
înseamnă că ele sunt irelevante sau că sunt
construite într-o manieră nevalidă. El
înseamnă doar că identitățile pozitive nu
sunt auto-justificabile. În consecință,
atunci cînd discursul negativ și cel pozitiv
"se întîlnesc", așa cum a fost cazul în pe-
rioada bombardamentelor împotriva Iu-

goslaviei (și, mai mult, așa cum este cazul astăzi, în timpul procesului de construcție a păcii în Kosovo), sănsem puși în fața unei "coliziuni a discursurilor".

Soluția "negativă" a acestei probleme o constituie crearea unui stat arhic. Această soluție este perfect posibilă în termeni teoretici. Din acest punct de vedere, identitatea pozitivă și cea negativă nu se opun una alteia, așa cum sănsem adesea tentați să credem. De vreme ce identitățile pozitive nu sunt auto-fondate, înseamnă că ele trebuie să fie fondate pe altceva. Iar acest "altceva" este identitatea negativă.

Identitățile pozitive sunt aidoma indivizilor concreți a căror interacțiune generează o situație anarchică moralmente acceptabilă. Și, dacă această analogie este validă, identitatea negativă are rolul de a face posibilă interacțiunea, prin aceea că generează identități pozitive posibile. Cu alte cuvinte, identitatea negativă satisfacă condiția de posibilitate a existenței identităților pozitive. Astfel, modelul lockean largit ne permite să înțelegem relația dintre identitatea negativă și cea pozitivă. Dacă acest lucru este adevărat, atunci problema coliziunii discursurilor apare numai în cazul în care identitățile pozitive își proclamă supremăția asupra identității negative. (Acest lucru este întrucâtva similar cu încercarea de a anarhiza un stat arhic).

De aceea, noțiunea de coliziune a discursurilor este ambivalentă. Ea poate fi înțeleasă fie ca o "rebeliune" a identității pozitive împotriva celei negative, fie ca o "contra-rebeliune" a identității negative împotriva celei pozitive.³⁸

În consecință, o soluție teoretică a problemei coliziunii discursurilor ar trebui să conțină două componente complementare:

a. crearea unui stat arhic și, în același timp,

b. inițierea unei contra-rebeliuni împotriva identităților pozitive agresive.³⁹

În termeni practici, aceasta înseamnă

a. ocupație militară pe termen lung (i.e. pe o perioadă de timp suficient de lungă pentru a permite, în acest interval, crearea unui stat arhic) și, în același timp,

b. dezvoltarea spiritului civic al cetățenilor fostului stat anarchic.⁴⁰

Acum, dacă analizăm intervenția NATO în Iugoslavia cu ajutorul instrumentelor oferite de către modelul lockean largit, probabil că primul lucru care ne va apărea ca evident va fi acela că intervenția nu s-a transformat într-o ocupație.

Mai rău încă, prezența militară este strict limitată în interiorul granițelor unei regiuni iugoslave (Kosovo), lucru care nu poate fi de nici un ajutor în subminarea supremăției deținute de identitățile pozitive agresive. Dimpotrivă, prezența militară strict regională ar putea avea ca efect secesiunea pozitivă a regiunii Kosovo. Aceasta deoarece este greu de crezut că albanezii Kosovari au început să se perceapă pe ei înșiși mai degrabă ca "cetăteni" decât ca "albanezi kosovari".

Cineva ar putea argumenta totuși că o secesiune pozitivă a regiunii Kosovo nu reprezintă decât primul pas în procesul de formare a unui stat kosovar arhic. Dar chiar dacă acest lucru ar fi adevărat, el nu are nimic de-a face cu crearea unui stat iugoslav arhic, care constituie singura justificare posibilă a intervenției. Pe de altă parte, crearea unui stat kosovar arhic va necesita un alt tip de ocupație militară și o cu totul altă strategie decât cea prezentă.

Pentru a rezuma, intervenția NATO în Iugoslavia este, dacă o judecăm potrivit modelului lockean largit, un eșec (sau cel puțin un eșec parțial, de vreme

ce a reușit totuși să pună capăt exterminării populației albaneze din Kosovo).

VI. Concluzii

Principalele scopuri ale acestei lucrări au fost:

- a. să elaboreze o teorie lockeană largită a statului (pe care am numit-o "modelul lockean largit"), și
- b. să arate că acest model lockean largit este relevant pentru analiza politică (în particular, pentru analiza relației dintre NATO și Iugoslavia).

Pe cît îmi pot da seama, aceste scopuri au fost atinse. Prin urmare, nu îmi mai rămâne decât să rezum principalele concluzii obținute.

a. Trebuie să remarcăm existența a două moduri posibile de a defini ființa umană: unul negativ și unul pozitiv. Defini-

niția negativă face comprehensibilă o identitate negativă, care este auto-fondată, în timp ce definiția pozitivă face posibilă o identitate pozitivă care este doar auto-obținută prin internalizare.

b. Modelul lockean, relevant întrucât este primul care garantează dreptul cetățenilor de a se opune unui stat nelimitat (sau ale cărui limite sunt prea largi), derivă din presupozitii prea tari. Este de aceea important să elaborăm și să justificăm presupozitii minimale, pe baza cărora să putem elabora un model lockean largit.

c. Acest model lockean largit justifică dreptul de a interveni și ne ajută astfel să elaborăm o teorie a relațiilor internaționale care derivă exclusiv și în întregime din noțiunea de cetățenie maximală.

d. În termenii modelului lockean largit, intervenția NATO în Iugoslavia este (cel puțin în parte) un eșec.

NOTE

1. Cea mai veche abordare pre-modernă care se apropie de înțelegerea ființei umane ca individ este, din cîte știu, cea propusă de școala cinică. Pentru aceasta vezi de ex. Diogene Laertios, *Viețile și doctrinele filozofilor*, trad. rom. C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, Polirom, Iași, 1997, Cartea a VI-a. Efortul cinicilor se îndreaptă spre o critică eficientă a antropologiei pozitive, în special a celei "localiste", "autohtoniste". Cinicii sunt primii filozofi care se definesc ei însăși ca "locuitori ai lumii" (ca "cetățeni ai lumii", în termeni moderni) și nu ca locuitori ai unei anumite cetăți. Totuși, efortul lor de deconstrucție a antropologiei pozitive localiste nu este suficient pentru elaborarea unei antropologii negative cu finalitate politică. Deși propun o filozofie morală a ființei umane delocalizate, cinicii sunt incapabili să dezvolte o filozofie politică a individului.
2. Pentru o înțelegere a caracteristicilor științei moderne, a tipului modern de cercetare a

lumii, vezi de ex. F.A. von Hayek, *The Counter-Revolution of Science. Studies on the Abuse of Reason*, Liberty Fund, Indianapolis, 1979, pp. 27-40.

3. Cele trei nivele sunt doar enumerate. O discuție privitoare la modul în care noțiunea de individ este elaborată pe baza acestor trei nivele ar depăși limitele acestui studiu și ne-ar îndepărta de scopul propus.

4. Iluminismul și liberalismul clasic apar și se dezvoltă aproximativ în același timp. Totuși, cel care descoperă finalitatea politică a noțiunii de individ este liberalismul clasic. El este cel care propune statul democratic liberal (guvernămîntul limitat, dar accesibil oricui), pe de o parte, și piața liberă pe de alta, ca modele teoretice și totodată ca soluții practice de conviețuire, compatibile cu noțiunea de individ (și derivate din această noțiune).

5. Pentru teologia negativă vezi de ex. Pseudo-Dionisie Areopagitul, "Teologia mistică", în *idem, Numele divine. Teologia mistică*, trad. rom. Cicerone Iordăchescu și Theofil

Simenschy, Institutul European, Iași, 1993, pp. 145-154; Ioan Damaschin, *Dogmatica*, trad. rom. D. Fecioru, Scripta, București, 1993, pp. 19-20; Vladimir Lossky, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, trad. rom. Vasile Răducă, Anastasia, București, pp. 51-72. Consecințele practice – și implicit consecințele politice – ale teologiei negative și ale antropologiei creștine negative derivate din aceasta nu au fost niciodată explorate sistematic. Dimpotrivă, discursul teologic “oficial” s-a axat și, din nefericire, continuă să se axeze excesiv pe teologia pozitivă, din care derivă modelul organicist-ierarhic propriu feudalismului. Această opacitate intelectuală a făcut posibilă apariția teologilor de tip protestant, a căror strategie a fost redefinirea în termeni cvazi-politici (mai precis, în termenii unei teorii conspiraționiste) a noțiunii de “Tradiție”. În consecință, abolirea Tradiției a reprezentat unul din obiectivele politicii **explicite ale protestantismului**. Din acest punct de vedere, teza weberiană a relației care se stabilește între structurile politice liberale moderne și etica protestantă pare justificată (vezi Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, trad. rom. Ihor Lemnij, Humanitas, București, 1993). Totuși, această relație nu este una necesară; ea derivă din opacitatea intelectuală menționată mai sus. Strategia discursivă a Bisericii ortodoxe sau romano-catolice este cea care a “obligat” practic structurile politice moderne să apară și să se dezvolte în medii culturale (fie ele protestante sau ateiste) care abolesc Tradiția. Pentru o analiză a protestantismului (mai precis, a protestantismelor) vezi de ex. Jean Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réformé*, Presses Universitaires de France, 1965. Pentru o analiză critică a tezei weberiene, vezi idem, *op. cit.*, pp. 299-323.

6. Spre a nu mai pomeni libertarianismul, care propune o lume anarchică în care indivizi liberi generează, interacționând, ordini spontane mult mai complexe și mult mai stabile decât orice tip de ordine coercitivă, impusă în termeni paternaliști și autoritari de către o instanță etatică supraordonată.
7. Folosesc aici noțiunea de cetățean într-un sens oarecum diferit de cel curent. Cetățenia nu reprezintă, nu reflectă apartenența la un stat, ci apartenența la o ordine politică, fie ea arhică sau anarchică, pozitivă sau negativă. Dacă prin politică înțelegem producerea și consumul de

putere (de capacitate ordonatoare intersubiectivă), cetățeanul este un producător / consumator de putere. El se angajează, prin simpla sa existență ca individ (ca identitate negativă auto-conferită), pe o piață (liberă sau nu) a ordonărilor intersubiective. Astfel înțeleasă, noțiunea de cetățenie rămîne relevantă chiar și într-o lume libertariană (care nu trebuie înțeleasă ca o lume apolitică). Angajat pe o piață (liberă sau nu) a mărfurilor și a serviciilor, individul se autodefinește ca întreprinzător / consumator de mărfuri și servicii. Angajat pe piață politică, fie ea liberă sau nu, individul se autodefinește ca cetățean. Din acest punct de vedere, instituția contractului, de exemplu, este o instituție politică. În fond, contractul precizează puterea părților contractante, relația de ordonare care se stabilește (benevol) între ele. Pe o piață politică liberă (și, potrivit acestei interpretări, orice piață este în primul rînd o piață politică), contractul precizează **conținutul particular al relației de co-ordonare** între părțile contractante. Pe o piață politică neliberă, contractul precizează, dimpotrivă, conținutul particular al relației de sub-ordonare stabilită între părți.

8. Putem astfel distinge definițiile pozitive pre-moderne de cele postmoderne ale ființei umane. Pentru gînditorii pre-moderni, definiția pozitivă era posibilă ca rezultat al unor corespondențe ontice. “Natura umană” deriva din și reflecta structurile ontice presupuse și analizate de un filozof sau altul. Postmodernismul neagă posibilitatea ontologiei, pe care o înlocuiește cu atotputernicia hermeneutică. Lumea postmodernă este o lume slabă, desubstanțializată, care capătă contur și consistență prin interpretare. Mai precis, interpretarea lumii este cea care creează lumea de interpretat. Povestea despre ființă – ontologia – este înlocuită cu interpretarea ființei care se înființează prin interpretare. În ultimă instanță, pre-modernii operaau cu o certitudine axiomatice nedemonstrabilă, din care derivau logic structura ființei. Postmodernii operează cu o matrice generatoare de certitudini axiomatice nedemonstrabile, fiecare din aceste certitudini inițiale reprezentând un mod posibil de interpretare / înființare a lumii. Lumea postmodernă este infinit maleabilă. Aceasta nu pentru că substanța lumii ar fi una care s-ar preta la prelucrări infinite, ci tocmai pentru că lumea ca atare este lipsită de substanță. Lumea apare ca lume, ca

întreg coherent și consistent, numai prin interpretare și în urma interpretării care o înșințează. Cu alte cuvinte, lumea postmodernă există ca lume numai în măsura în care absoarbe substanța interpretării care o face posibilă. Pentru a preciza suficient de clar deosebirile dintre identitatea negativă descoperită de moderni (și, înaintea lor, de teologii creștini) și identitatea pozitivă postmodernă (identitatea hermeneutică generativă), ar fi necesar un excurs analitic care ar depăși cu mult limitele acestui studiu și care ar deturna cercetarea de la scopurile asumate inițial. Deocamdată, simpla analiză tipologică a identității (cu precizarea distincției operate între identitatea negativă, identitatea pozitivă esențialistă și identitatea hermeneutică generativă) este suficientă. Pentru analiza diferențelor dintre identitatea negativă și cea pozitivă esențialistă, vezi de ex. lucrarea mea "Considerații conservatoare", studiu introductiv la Robert Nisbet, Conservatorismul, trad. rom. Sorin Cucerai, DU Style, București, 1998.

Pentru o analiză comprehensivă a postmodernității, cu aplicare specială asupra teoriei postistoriei și a politicilor postistorice, vezi de ex. Mircea Boari, *End of History and «Fin de siècle» politics. The Political Theory of Posthistory*, teză de doctorat, University of Hawaii, 1998.

9. Aceste afirmații se referă exclusiv la teoriile marxiste sau conservatoare propriu-zise. Teoriile post-marxiste și, într-o măsură mai mică, cele post-conservatoare denunță drept absurdă însăși noțiunea de ființă umană concretă în sens substanțialist.
10. Noțiunea de "clăsă" are aici o acceptiune strict logică. Am în vedere clasele logice de obiecte, nu clasele sociale (sau eventual cele "etnice").
11. Acest lucru este adevărat numai în cazul în care identitatea pozitivă se pretinde a fi auto-fondată. Cu alte cuvinte, identitatea pozitivă generează coerciție numai dacă opacizează, dacă ocultează, dacă usurpă identitatea negativă care o face posibilă.
12. Punctele mele de vedere privitoare la "natura identității și la relația dintre identitatea negativă și cea pozitivă au devenit mai nuanțate în urma discuțiilor – particulare și de seminar – purtate la Cervia, Italia cu Julie Mostov, Drexel University, Philadelphia, Mircea Boari, Universitatea București și George Schöpflin, School of Slavonic and East European Studies, Londra. Prilejul acad-

mic-administrativ al acestor discuții l-a constituit The 5th Postgraduate International Summer School on Post-Communist Transition and European Integration Processes, desfășurată între 1 și 15 septembrie 1999 și organizată de Europe and the Balkans International Network – Centro per l'Europa centro-orientale e balcanica, Università di Bologna. Tuturor celor menționați le transmit, pe această cale, mulțumirile mele.

13. Scopul acestei secțiuni este cel de a familiariza cititorul, la nivel minimal, cu cadrul conceptual al modelului politic propus de Locke. Pentru o analiză mai amplă (și mai amănuntită) a filozofiei politice lockeene, vezi de ex. D.A. Lloyd Thomas, *Locke on Government*, Routledge, Londra și New York, 1995; Peter Laslett, *Introduction to Locke, Two Treatises of Government*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988; John Dunn, *The Political Thought of John Locke*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969; Pierre Manent, "Locke, munca și proprietatea", în *idem., Istoria intelectuală a liberalismului*, trad. rom. Mona și Sorin Antohi, Humanitas, București, 1992, pp. 67-86; Adrian P. Iliescu, "John Locke și idealul modern al unei vieți fondate pe reguli", în John Locke, *Al doilea tratat despre cîrmuire. Scrisoare despre toleranță*, trad. rom. Silviu Culea, Nemira, București, 1999, pp. 5-40. Pentru o analiză critică a filozofiei politice lockeene, vezi de ex. Sorin Cucerai, John Locke, "Al doilea tratat de guvernare", în Laurențiu Ștefan-Scalat (editor), *Dicționar de opere politice fundamentale*, în curs de apariție, Humanitas, București; Robert Nozick, "Anarhie, stat și utopie", trad. rom. Mircea Dumitru, Humanitas, București, 1997, pp. 223-232; Sorin Cucerai, *Două teorii ale dreptății distributive*, manuscris, disponibil la cerere. Pentru o analiză critică "stîngistă" a lui Locke, vezi C.B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford University Press, Oxford, 1962; *idem., Introduction to John Locke, Second Treatise of Government*, Hacket Publishing Company Inc., Indianapolis, Cambridge, 1980. Pentru critica noțiunii de lege naturală, vezi Karl R. Popper, "Societatea deschisă și dușmanii ei", trad. rom. Dragan Stoianovici, Humanitas, București, 1993, vol. I, cap. 5, pp. 73-103.
14. John Locke, *Al doilea tratat despre cîrmuire*,

- în *idem*, Al doilea tratat despre cîrmuire. Scrisoare despre toleranță, trad. rom. Silviu Culea, Nemira, București, 1999.
15. John Locke, *op. cit.*, cap. II.
  16. Idem, *op. cit.*, § 16, § 134, § 149, § 183.
  17. Idem, *op. cit.* § 4.
  18. Noțiunea de lege naturală este posibilă la Locke datorită definirii restrictive a noțiunii de politică. Locke urmează o tradiție influență pînă în zilele noastre, potrivit căreia politica, în sensul propriu al termenului, este reglementarea relațiilor dintre oameni prin intermediul instituțiilor statului. Cu alte cuvinte, politica apare odată cu apariția statului, care o face posibilă. De aceea, orice reglementare "pre-politică" a relațiilor dintre indivizi trebuie să fie "naturală". Dacă însă definim politica altfel, ca producție și/sau consum de ordonări intersubiective, noțiunea de lege naturală devine superfluă. În felul acesta, politica nu mai depinde de existența statului: ordonările "etatică" reprezintă numai o parte din ordonările intersubiective posibile. În consecință, o analiză lipsită de prejudecăți nu ar trebui să privilegieze ordonările etatică în raport cu alte tipuri posibile de ordonări. Politica este o activitate umană care se desfășoară indiferent dacă statul există sau nu. E suficient să existe numai doi indivizi umani care să interacționeze (indiferent cum), pentru ca între ei să se stabilească o relație de ordonare intersubiectivă. De exemplu, atunci cînd doi indivizi umani stau de vorbă (să zicem, despre vreme), ei negociază permanent, prin însuși faptul de a sta de vorbă, relația dintre ei. Din acest punct de vedere, filozofia politică are sens chiar și într-o lume libertariană. Pentru alte detalii, vezi mai sus, nota 7.
  19. John Locke, *op. cit.*, cap. III.
  20. Distincția operată între cele două tipuri de situații anarchice precizează și cele două sensuri ale noțiunii de anarhie. Anarhia este, de pe o parte, ordinea spontană complexă generată de interacțiunea indivizilor umani liberi. Cu alte cuvinte, anarhia este, în acest sens, o ordine non-etatică, o ordine neplanificată și nereglementată de instituțiile statului. De exemplu, putem, în calitate de pietoni, să circulăm pe trotuar, să intrăm și să ieșim din magazine, s.a.m.d. Ordinea spontană complexă generată de activitățile noastre pietonale nu este reglementată de instituții guvernamentale. Totuși, această ordine există. Circulația pietonală, vizitarea magazinelor și toate celelalte sint activități nehaotice și neproblematice în termeni practici, deși complexitatea interacțiunilor de acest tip este uriașă. Am dat acest exemplu pentru a arăta că redefinirea cetățeniei și a politicii nu este un demers pur teoretic derivat din ipoteza unei lumi libertariene. Dimpotrivă, redefinirea acestor noțiuni este necesară tocmai datorită faptului, constabil inclusiv pe cale empirică, că noi chiar trăim, cel puțin parțial, într-o lume libertariană. (Acum lucru este valabil chiar și pentru cetățenii statelor totalitare). Există multe domenii în care indivizii generează, interacționând, ordini spontane complexe, nereglementate de instituții guvernamentale. Cu alte cuvinte, există multe domenii pe care statul (inclusiv statul totalitar) nu le controlează, dar care nu generează, astfel, haos și violență. Pe de altă parte, prin "anarhie" înțelegem dezordine generatoare de violență reciprocă generalizată. Tinind cont de ambivalența noțiunii de anarhie, trebuie, pentru a evita confuziile, să precizăm de fiecare dată sensul în care folosim această noțiune.
  20. John Locke, *op. cit.*, §§ 124-126.
  21. Ne putem totuși întreba dacă evaluarea obiectivă a pagubelor este în principiu posibilă. Un răspuns afirmativ la această întrebare derivă din ipoteza valorii obiective a bunurilor, ipoteză curentă pe vremea lui Locke și al cărei caracter autocontradicitoriu nu a fost pus în evidență decît de școala austriacă de economie, în a doua jumătate a secolului XIX. Cel mai important reprezentant contemporan al acestei școli este, cu siguranță, Ludwig von Mises. Din perspectivă "austriacă", nu putem vorbi decît despre valoarea de piață a bunurilor. Cu alte cuvinte, valoarea unui bun nu este nimic altceva decît evaluarea subiectivă a bunului respectiv de către un individ în raport cu alți indivizi. Din acest punct de vedere, un al treilea evaluator al pagubelor (un "arbitru", un judecător), nu face altceva decît să impună ca normă evaluarea sa subiectivă, în virtutea autoritatii fizice sau morale cu care este investit. Pentru o excelentă introducere în teoria austriacă a valorii și în opera lui Ludwig von Mises, vezi Murray N. Rothbard, "Ludwig von Mises și individualismul metodologic", postfață la Ludwig von Mises, *Capitalismul și dușmanii săi*, trad. rom. Dan Cristian Comănescu, Nemira, București, 1998, pp. 111-148.

22. Teoria cantitativă a pedepsei (teoria proporționalității dintre pagubă și pedeapsă) derivă din ipoteza valorii obiective a bunurilor. Pentru o critică a acestei ipoteze, vezi de ex. Hans-Hermann Hoppe, "Fallacies of the Public Goods Theory and the Production of Security", în idem., *The Economics and Ethics of Private Property*, Kluwer Academic Publishers, Boston, Dordrecht, Londra, 1993, pp. 3-26.
23. John Locke, *op. cit.*, §87, §95, §96, §99, §130.
24. Idem, *op. cit.*, §132, §134, §143, §149, §198, §220, §222.
25. Idem, *op. cit.*, §§135-141.
26. Idem, *op. cit.*, §131, §136, §149, §200, §202, §225, §226.
27. Pentru a reformula, statul arhic se constituie ca o ordine etatică derivată din și compatibilă (cel puțin în parte) cu ordinea spontană generată de interacțiunea indivizilor liberi. Statul anarchic se constituie ca sursă a dezordinii generatoare de violență reciprocă generalizată (chiar dacă, temporar, el poate controla această situație – eventual, prin teroare). Pentru ambivalența noțiunii de anarhie vezi mai sus, nota 20.
28. Această presupozitie face posibilă analiza factuală a statelor existente și a modului în care acestea pot fi "arhizate" (sau, eventual, "anarhizate").
29. Cu alte cuvinte, construcția unui stat arhic este întotdeauna posibilă, chiar dacă, uneori, ea este improbabilă.
30. Vezi mai sus, notele 7, 18 și 20.
31. Statul maximal nu poate face mai mult decât să restrângă extrem de sever drepturile și libertățile civile. Dacă ar anula complet aceste drepturi și libertăți, el ar anula practic însăși condiția de posibilitate a existenței sale ca stat. În consecință, depinzând de cetăteni slabii, capacitatea de existență și de reproducere instituțională a statului maximal este, în ciuda aparențelor, una extrem de redusă. Ea este amenințată fie de abolirea completă a cetățeniei (de vidul civic), fie de întărirea treptată a cetățeniei (de presiunea civică). Cu alte cuvinte, noțiunea de cetățenie slabă este, din punct de vedere politic, o noțiune explozivă, datorită extremitatea sa instabilă. De exemplu, colapsul statului totalitar român din Decembrie 1989 a fost generat tocmai de abolirea completă a cetățeniei. Inexistența unei disidente articulate (mai mult chiar, *imposibilitatea fizică* a unei disidente articulate) a condus, paradoxal, la implozia comunismului. Vidul civic s-a dovedit a fi la fel de eficient ca și presiunea civică (presiune care a generat revoluțiile anticomuniste din Polonia, fosta Cehoslovacie sau Ungaria) în destrucțarea instituțiilor totalitare românești. Analiza noțiunii de cetățenie slabă face manifeste și comprehensibile resorturile revoluției anticomuniste din România fără să recurgem la explicații simplist-conspiraționiste (de tipul intervenției străine). În România, repet, disidența nu a fost niciodată organizată (ceea ce nu înseamnă că nu a existat). Ea s-a manifestat exclusiv în forme locale și adesea spontane, nepregătite pentru un efort pe termen lung și fără nici un interes pentru chestiunile de strategie organizerică. Pe de altă parte, puterea comunistă a manifestat, pe totă perioada existenței sale, dar mai ales spre sfîrșit, un dispreț covîrșitor față de drepturile și libertățile civile minime pe care le-a definit ca "germeni ai capitalismului", încercând, în consecință, să le distrugă. Acest dispreț a depășit cu mult limitele dictate de chiar instincțul de autoconservare al puterii comuniste. Manifestările violente ale cetățenilor români din Decembrie 1989 au fost limitate ca amplioare geografice. Ele au avut loc doar în cîteva mari orașe (Timișoara, București, Cluj, Arad, Oradea). Majoritatea cetățenilor au urmărit, cum se spune, revoluția la televizor (desi, statistic vorbind, cei mai mulți au urmat-o la radio). Dar tocmai această pasivitate a majorității face inteligibilă prăbușirea comunismului românesc. Retragerea masivă a indivizilor într-un spațiu precar al indiferenței absolute, sinuciderea civică, anularea oricărei relații (să ea și de opoziție) dintre individ și stat, vidarea substanței civice care face posibilă existența statului a generat implozia instituțiilor totalitare (care, pentru a subzista, aveau totuși nevoie de o minimă participare civică din partea indivizilor). M-am concentrat mai mult asupra cazului românesc din două motive:
- a. pentru a arăta că noțiunea de cetățenie slabă este utilă în analiza politică empirică;
  - b. pentru a lărgi sfera noțiunii lockeene de contra-rebeliune. Contra-rebeliunea pozitivă (i.e. opoziția violentă a cetățenilor unui stat anarchic față de acest stat) nu epuizează sfera acestei noțiuni. Alături de ea este posibilă și contra-rebeliunea negativă (i.e. anularea completă a cetățeniei, generarea vidului civic).

Contra-rebeliunea negativă este posibilă chiar și în cazul în care avem de-a face numai cu cetăteni foarte slabii. Ei pot învinge statul anarhic, în mod paradoxal, prin accentuarea slăbiciunii civice. Consecințele contra-rebeliunii negative diferă de cele ale contra-rebeliunii pozitive. Apolitismul, neîncrederea cvasi-generală față de manifestările politice (din care nu se rețin decât aspectele derizorii, "politicianiste") și față de instituțiile statului (fie el cvasi-anarhic) continuă să fie trăsături persistente ale ordinii post-totalitare. Recuperarea substanței civice după anularea acestaia reprezintă un proces lung și delicat, marcat adesea de eforturi penibile.

32. Mai putem vorbi despre secesiune anarhică și în cazul în care mai mulți cetăteni ai unui stat anarhic decid să se separe de acest stat și să creeze un stat anarhic mai mic. Acest al doilea tip de secesiune anarhică este, ca și primul, posibil, dar moralmente inaceptabil în termeni lockeeni.
33. El este probabil chiar dacă cetătenii sunt slabii. Vezi mai sus, nota 31.
34. În acest caz este vorba despre o contra-rebeliune pozitivă. Vezi mai sus, nota 31.
35. Faptul că toate aceste secesiuni succesive au fost pozitive merită cu siguranță o analiză aparte. Deocamdată mă mărginesc să constată faptul că nici unul din liderii noilor republici independente nu s-a angajat – și nici nu pare dispus să se angajeze – în efortul de a construi un stat arhic. Dimpotrivă, înlocuirea unei identități pozitive cu o alta (cu cea de croat sau de bosniac, de exemplu) și întărirea unor entități statale pozitive au reprezentat telul explicit și urmărit cu consecvență al tuturor demersurilor politice oficiale.
36. Putem accepta ideea că statele anarhice nu sunt întotdeauna state pozitive. Dar un stat anarhic depinde, după cum am văzut, de cetăteni slabii. Iar noțiunea de cetătenie slabă este una instabilă, explozivă. Pentru a stabiliza acest compus, liderii unui stat anarhic sunt nevoiți să construiască o identitate pozitivă a indivizilor pe care îi guvernează. Mai mult, ei sunt nevoiți să construiască o identitate pozitivă agresivă (i.e. o identitate pozitivă capabilă să oculteze, să uzurpe identitatea negativă care, de fapt, o face posibilă). Dacă procesul reușește într-o măsură semnificativă – cu alte cuvinte, dacă indivizi internalizează identitatea pozitivă agresivă conferită de liderii politici ai statului anarhic – rezultatul va fi apariția unei

dependențe (mai mult sau mai puțin accentuate) a indivizilor față de statul anarhic percepții ca sursă a identității individuale. În felul acesta, cetătenii slabii nu vor fi dispuși să genereze nici presiune civică, nici vid civic. Dacă ar face-o, și-ar pierde identitatea (sau ceea ce ei consideră că este identitatea lor individuală). Teama de a-și pierde identitatea pozitivă concepută ca identitate pur și simplu (deci teama de auto-anulare) stabilizează, cel puțin temporar, compusul exploziv reprezentat de cetătenia slabă. Prin urmare, pozitivarea reprezintă singurul mijloc de a întări capacitatea de existență și de reproducere instituțională a unui stat anarhic. Analiza pozitivă, din rațiuni de auto-prezervare, a statului anarhic, ne permite să precizăm o nuanță importantă a noțiunii de contra-rebeliune. Contra-rebeliunea nu depinde numai de capacitatea cetătenilor de a reacționa împotriva statului anarhic care îi oprimă ca și cetăteni, ci și de dorința acestora de a reacționa. Pozitivarea statului anarhic face imposibilă (sau cel puțin improbabilă) contra-rebeliunea tocmai în măsura în care respectivul stat anarhic ajunge să fie perceput de către majoritatea cetătenilor săi ca sursă (ca unică sursă) a identității individuale. În măsura în care pozitivarea se reușește, statul anarhic anulează (sau cel puțin atenuează) dorința propriilor săi cetăteni de a reacționa împotriva sa. Statul anarhic pozitivat produce permanent identitate pozitivă agresivă. Acesta este instrumentul principal prin care un astfel de stat își poate opri, fără riscuri excesive, proprii cetăteni. Teama de auto-anulare individuală este, pînă la un punct, mai puternică decît nemulțumirea. Această teamă poate conduce la opoziția cetătenilor unui stat anarhic pozitivat față de o eventuală intervenție arhică (i.e. față de intervenția unui stat arhic sau a unei alianțe de state arhice). Reacția majorității sîrbilor față de bombardamentele NATO este, din acest punct de vedere, extrem de relevantă.

37. Pentru detalii, vezi mai sus, nota 36.
38. Cu alte cuvinte, coliziunea discursurilor descrie relația dintre identitatea negativă și identitățile pozitive agresive.
39. Repet, reacția majorității sîrbilor față de bombardamentele NATO este extrem de relevantă. În loc de a fi etichetată ca "barbara", "primitivă" sau "tribală", ea ar trebui analizată cu multă mai multă minuțiozitate. Alături

---

În actualitate

---

de bombe, NATO ar fi trebuit să utilizeze și instrumente mult mai rafinate. Din nefericire însă, NATO s-a mulțumit numai cu bombele.

40. Dezvoltarea spiritului civic nu presupune doar crearea unei societăți civile coerente și a unor instituții democratice funcționale, ci și crearea unei piețe libere. După cum am spus, angajarea pe o piață liberă reprezintă un mod de individualizare, de recuperare a identității negative pe baza căreia poate fi construit un stat anarhic. Din acest punct de vedere, ocuparea militară a Germaniei la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial reprezintă un contra-exemplu. Crearea instituțiilor democratice în Germania de Vest nu a fost însoțită și de efortul de a crea o economie de piață liberă. Programele economice preconizate de Alianță înăbușeau practic orice libertate economică. (Pentru relația dintre libertatea politică și cea economică, vezi de ex. Friedrich A. von Hayek, *Drumul către servitute*, trad. rom. Eugen B. Marian, Humanitas, București, 1993). O altă primejdie care poate amenința "arhizarea" unui stat anarhic derivă din faptul că un astfel de proiect trebuie finanțat, în

principal, de către statele ocupante. Finanțarea se poate obține fie prin prelevarea de taxe suplimentare, fie prin tipărirea de bani. Dar o creștere a fiscalității poate duce la creșterea puterii unui guvern asupra cetățenilor pe care îi guvernează. Pe de altă parte, tipărirea de bani generează inflație cu aceleși consecințe negative asupra relației dintre cetățeni și guvern. Cu alte cuvinte, procesul de "arhizare" a unui stat anarhic poate conduce, paradoxal, la anarhizarea statelor arhice implicate în proces. Cred totuși că această primejdie poate fi evitată printr-o politică fiscală transparentă și cît mai descentralizată (și eventual cît mai dezcentralizată) cu putință. Pentru modul în care politica fiscală influențează relația dintre cetățeni și guvern, vezi de ex. Friedrich A. von Hayek, *Constituția libertății*, trad. rom. Lucian-Dumitru Dîrdială, Institutul European, Iași, 1998, pp. 319-335. Pentru analiza consecințelor politice ale inflației, vezi de ex. Ludwig von Mises, *Capitalismul și dușmanii săi*, trad. rom. Dan Cristian Comănescu, Nemira, București, 1998, pp. 66-82.

Note despre autori

Ghiță Ionescu (1913-1996)

S-a născut pe 21 martie 1913, părinții săi fiind Alexandru Ionescu și Helene Sipsom. A studiat la Universitatea din București, obținând licență în drept și științe politice. A intrat în diplomație, fiind numit, în 1944, Secretar General al Comisiei Române de Armistițiu cu Forțele Aliate. Între 1945 și 1947 a fost consilier la Ambasada Română din Ankara. Și-a dat demisia din diplomație în momentul abdicării Regelui Mihai. Ajuns la Londra, a predat limba română la *School for Slavonic and East-European Studies* și a lucrat la secția română a BBC. Pentru cinci ani (1953-1958), se mută la New York unde este Secretar General al Comitetului Național Român. Revine în Europa în 1958, în calitate de director al postului de radio Europa Liberă. Abia în 1963, la cincizeci de ani, Ghiță Ionescu își începe cariera academică, în cadrul celebrei *London School of Economics and Political Science*. În această perioadă, inițiază editarea revistei de studii politice comparate, *Government and Opposition*. Cinci ani mai târziu (în 1968) este invitat să se alăture departamentului de științe politice al Universității din Manchester, unde va fi lector, iar din 1970 pînă la pensie (1980) profesor de știință politică. Din 1975 a deținut președinția Comisiei de Cercetare asupra Unificării Europene a Asociației Internaționale de Științe Politice. Universitatea din București i-a conferit în 1993 titlul de Doctor Honoris Causa. S-a stins la Londra, pe 28 iunie 1996. A fost căsătorit, din 1950, cu Valence Ramsay de Bois Maclarens, care a murit cu doar cîteva săptămîni înaintea lui.

Principalele scrieri în volum: *Communism in Rumania, 1944-1962*, Oxford University Press, London, 1964 (trad. rom.; editura Litera, 1994); *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe*, Penguin Books, Baltimore, 1965; *The Reluctant Ally: a Study of Communist Neo-colonialism*, Ampersand, London, 1965; *L'Avenir politique de l'Europe Orientale*, S.E.D.É.I.S., Paris, 1967; *The Politics of the European Communist States*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1967; (cu Isabel de Madariaga) *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, Watts, London, 1968, (trad. rom. Valeriu Mihăilă, editura Humanitas, 1992); (editor cu Ernest

---

Note despre autori

Gellner) *Populism: its Meaning and National Characteristics*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1969; *Comparative Communist Politics*, Macmillan, London, 1972, (trad. rom. Radu Paraschivescu, editura Humanitas, 1992); *The New Politics of European Integration*, Macmillan, London, 1972; (editor) *Between Sovereignty and Integration*, Croom Helm, London, 1974; *Centripetal Politics: Government and the New Centres of Power*, Hart-Davis, MacGibbon, London, 1975; (editor) *The Political Thought of Saint-Simon*, Oxford University Press, London, 1976; (editor) *The European Alternatives: an Inquiry into the Policies of the European Community*; preface by Roy Jenkins, Sijhoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn, 1979; *Politics and the Pursuit of Happiness: an Enquiry into the Involvement of Human Beings in the Politics of Industrial Society*, Longman, London, 1984, (trad. rom., editura All, 1999); *Leadership in an Interdependent World: the Statesmanship of Adenauer, De Gaulle, Thatcher, Reagan, and Gorbachev*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1991, (trad. rom. de Roxana Aura-Duma, editura All, 1998)

Alina Mungiu Pippidi Născută în 1964 la Iași. Studii de medicină la Institutul de Medicină și Farmacie din Iași între anii 1982-1988. Doctorat în psihologie socială la Universitatea Al. I. Cuza din Iași între anii 1983-1995. Între 1994-1995 bursă Fullbright la Departamentul de Științe Politice al Universității Harvard. În prezent este Director al Societății Academice Române, București. Lucrări: *România, mod de folosire*, editura Staff, 1994, *România după '89. Istoria unei neînțelegeri*, editura Humanitas, 1995, *Transilvania subiectivă*, editura Humanitas, 1999.

S.E. Finer

Comparativist de seamă al Marii Britanii. S-a stins înainte de a încheia monumentalala *The History of Government from the Earliest Times* (Oxford University Press, 1997, paperback edition, 1999), premiată de Asociația de Studii Politice din Marea Britanie. A fost fellow al All Souls College, Oxford, și Gladstone Profesor de Comparative Government la Universitatea din Oxford; se pare că el a avut ideea de a-l invita pe Ghită Ionescu să se alăture departamentului de științe politice de la Universitatea din Manchester. El este de asemenea autorul cărții *Comparative Government* (Allen Lane, London, 1970).

John Pinder

Profesor la College of Europe (Bruges) din 1970. A fost director al *Policy Studies Institute* din Londra (1964 - 1985) și, mai înainte, International Director al *The Economist Intelligence Unit*. Este membru al structurilor de conducere ale următoarelor instituții: *Institut für Europäische Politik*, *Institute of European Environmental Policy* și *Overseas Development Institute*. Președinte onorific al Uniunii Federaliștilor Europeani. Autor a numeroase cărți și articole despre Comunitatea și Uniunea Europeană, relațiile Est/Vest, integrarea economică și federalism, printre care *The Building of the European Union* (1998, 3rd edition), și *Foundations of Democracy in Europe: from the Genesis of the Parliamentary Democracy to the European Parliament* (1999).

Bernard Crick

Profesor emerit de Științe Politice, Birkbeck College, University of London. Autor al celebrei *In Defence of Politics* (apărută în 1962 la Chicago University Press). A mai semnat: *George Orwell, a Life* (Little Brown, Boston, 1980), *Essays on Politics and Literature* (Edinburgh University Press, 1989). A editat *National Identities: the Constitution of the United Kingdom* (Blackwell, Oxford, UK; Cambridge, MA, USA, 1991).

Geraint Parry

Profesor de științe politice la *Department of Government*, al Universității din Manchester, editor (succedindu-i lui Ghiță Ionescu) al revistei *Government and Opposition*. Fost președinte, actualmente vicepreședinte onorific al Asociației de Studii Politice din Marea Britanie. Editor (alături de Ian Harris) al *Cambridge Reader in Western Political Thought* (Cambridge University Press, în curs de apariție). A mai editat volumul dedicat lui Ghiță Ionescu, *Politics in an Interdependent World* (Elgar, London, 1994), și *Democracy and Democratization* (alături de M. Moran, Routledge, London, 1994).

Peter Ferdinand

Este conferențiar de Științe Politice și Director al Centrului de Studii asupra Democratizării la Universitatea din Warwick. A scris: *Communist Regimes in Comparative Perspective: The Evolution of the Soviet, Chinese, Hungarian and Yugoslav System* (Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, 1991). A editat *Take-off for Taiwan: a Profile of the 1980s and 1990s* (Pinter, London, 1993) și *The New States of Central Asia and their Neighbours* (Council of Foreign Affairs Press, New York, 1994).

Note despre autori

Raruca Goreană

Absolventă a Facultății de Științe Politice și Administrative, Universitatea din București. Studii la nivel de Master la Universitatea Rennes II, Franța.

Irina Bogdan

Absolventă a Facultății de Științe Politice și Administrative, Universitatea din București. Studii la nivel de Master în cadrul Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative.

Elena Geană

Absolventă a Facultății de Științe Politice și Administrative, Universitatea din București. Studii la nivel de Master în cadrul aceleiași facultăți.

Alexis de Tocqueville

S-a născut pe 29 iulie 1805 într-o familie de aristocrați. Face studii de drept la Paris. În 1831-1832 călătorește în Statele Unite împreună cu Gustave de Beaumont. În 1835 publică prima parte din *Démocratie en Amérique* care are un succes imens. În 1835, la cererea lui J.S. Mill publică "L'Etat social et politique de la France avant et depuis 1789" în *London and Westminster Review*. În 1839 e ales deputat de Vologne fiind constant reales în această circumscripție pînă la retragerea sa din viața politică în 1851. În 1840 publică a doua parte din *Démocratie en Amérique*, iar în 1841 e ales în Academia Franceză. În iunie 1848 e ales în comisia de redactare a unei noi constituții. Pe 2 iunie 1849 este numit ministru de externe, iar pe 30 octombrie este nevoit să-și dea demisia. Detalii despre aceste evenimente pot fi găsite în *Souvenirs*, carte scrisă în 1850-1851. În 1856 publică prima parte a *L'Ancien Régime et la Révolution*. Se stinge la Cannes, pe 16 aprilie 1859.

Martin Krygier

profesor de drept la University of New South Wales, Sydney, Australia. Lucrări: *Between Fear and Hope. Hybrid Thoughts on Public Values*, ABC Books, Sydney, 1997; Krygier and Czarnota, (eds.) *The Rule of Law after Communism*, Ashgate /Dartmouth, UK, 1999.

Ioana Petre

absolventă a Facultății de Filozofie, secția de Sociologie a Universității București în 1972. În prezent este cercetător științific principal la Institutul de Sociologie al Academiei Române. A participat la realizarea a peste 35 de proiecte de cercetare în domeniile precum: tineret și aspirații, structură socială și mobilitate, sociologie organizațională. Domeniul de cercetare: sociologia politică. A publicat trei cărți (în colaborare), 5 studii în volume și

peste 30 de articole în reviste de specialitate, dintre care *Structură socială - diversificare, diferențiere, omogenizare*, Editura Academiei, 1988; *L'Intreprise Industrielle Roumaine en Transition*, Centre National de la Recherche Scientifique, IRESCO, Paris, 1994; *Dimensiuni ale Schimbării. Cazul Silvarom București*, Editura PACO, București, 1997.

Sorin Cucerai

absolvent al Facultății de Filozofie. Junior Research Fellow, Europe and the Balkans International Network / Centro per l'Europa centro-orientale e balcanica, Università di Bologna (Italia). Traduceri: Robert Nisbet, *Conservatorismul*, DU Style, 1998; David Beetham, *Birocrația*, DU Style, 1998. A colaborat cu un studiu despre John Locke la *Dicționarul de opere politice fundamentale*, în curs de apariție la editura Humanitas; a publicat alte articole de filozofie politică, teorie și analiză politică în ziarul "Curentul".

